

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОЛОГИЯ
JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOLOGY

ՀԱՏՈՒԿ ԹՈՂԱՐԿՈՒՄ
«Արդի հայերենի քերականության հիմնախնդիրներ»
Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր. Ծաղկաձոր, 22-23.10.2022

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК
«Проблемы современной армянской грамматики»
Материалы республиканской конференции. Цахкадзор, 22-23.10.2022

SPECIAL EDITION
“Problems of Modern Armenian Grammar”
Materials of Republican Conference. Tsaghkadzor, 22-23.10.2022

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի

Журнал "Вестник Ереванского университета. Филология" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета"

Three issues of "Journal of Yerevan University. Philology" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ **Ավետիսյան Լևոն** (բ.գ.թ., դոց.)

Ավետիսյան Յուրի (բ.գ.դ., պրոֆ.), **Պասպարյան Սեդա** (բ.գ.դ., պրոֆ., ԳԱԱ թղթակից անդամ), **Վեորգյան Տատյանա** (բ.գ.դ., Մոսկվա), **Դիլբարյան Նարինե** (բ.գ.թ., դոց.), **Հովակիմյան Արմեն** (պատասխ. խմբագրի տեղակալ, բ.գ.թ.), **Մուրադյան Գայանե** (բ.գ.դ., պրոֆ.), **Ոսկանյան Վարդան** (բ.գ.թ., դոց.), **Պետրոսյան Դավիթ** (բ.գ.դ., պրոֆ.), **Միմյան Տիգրան** (բ.գ.դ., պրոֆ.), **Քալանտարյան Ժենյա** (բ.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Аветисян Левон** (к.фил.н., доц.)

Аветисян Юрий (д.фил.н., проф.), **Восканян Вардан** (к.фил.н., доц.), **Гаспарян Седа** (д. фил.н., проф., член.кор. НАН РА), **Геворкян Татьяна** (д.фил.н., Москва), **Дилбарян Нарине** (к.фил.н., доц.), **Калантарян Женя** (д.фил.н., проф.), **Мурадян Гаяне** (д.фил.н., проф.), **Овакимян Армен** (зам. ответ. редактора, к.фил.н.), **Петросян Давид** (д.фил.н., проф.), **Симян Тигран** (д.фил.н., проф.)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Avetisyan Levon** (PhD in Philology, Associate Professor)

Avetisyan Yuri (Sc. D. in Philology, Professor), **Dilbaryan Narine** (PhD in Philology, Associate Professor), **Gasparyan Seda** (Sc. D. in Philology, Professor, NAS RA Corresponding Member), **Gevorgyan Tatyana** (Sc. D. in Philology, Moscow), **Hovakimyan Armen** (Deputy Managing Editor, PhD in Philology), **Kalantaryan Zhenia** (Sc. D. in Filology, Professor), **Muradyan Gayane** (Sc. D. in Philology, Professor), **Petrosyan David** (Sc. D. in Philology, Professor), **Simyan Tigran** (Sc. D. in Filology, Professor), **Voskanyan Vardan** (PhD in Philology, Associate Professor)

**ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ. ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՑԵՐ**

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Հոդվածում համառոտ նկարագրվում են «Արդի հայերենի ուսումնական քերականական բառարանի» ձևավորման ու կառուցվածքի հիմնական բաղադրիչները: Բառարանում տրվելու է մոտ 4000 բառի քերականական ամբողջական նկարագրություն: Այն օգտատերերին պետք է ներկայացվի երկու տարբերակով՝ տպագիր և էլեկտրոնային՝ առաջինը՝ որպես բառի՝ տվյալ ժամանակի քերականական նկարագրության ամրագրված պատկեր, երկրորդը՝ որպես լեզվի գործառական կարևորագույն աբյուր միայն իրեն բնորոշ հատկանիշներով՝ ամենահասանելիությունը տարածության և ժամանակի մեջ, պարբերաբար փոփոխություններ կատարելու մեծ հնարավորությունը, ծավալային սահմանափակության չգոյությունը են: Բառարանը ձևակազմական բնույթ ունի. ներկայացնելու է արդի արևելահայերենի բառային միավորի ձևաբանական նկարագրությունը: Բառաձևի շարահյուսական հատկանիշները տրվելու են այն չափով միայն, որչափով առնչվում են ձևակազմությանը: Արձանագրվելու են գրական լեզվի տեղաշարժերը. նշվելու են թեքվող բոլոր այն ձևերը, որոնք գործող զուգաձևեր են: Ավելին, բառարանը ունենալու է նորմավորող նշանակություն՝ մատնանշելով լեզվի զարգացման հնարավոր ուղիները: Բառարանում ներկայացվելու են նաև խոսքիմասային տարաբեքությունը, բառային միավորի հոլովական և խոնարհման հարացույցի տիպար օրինակները, բառերի ռճաբանական արժեքը են: Բառարանում չեն տրվելու գոյականի իմաստային-քերականական խմբերը՝ անձնանիշ/ոչ անձնանիշ, վերացական/թանձրացական, շնչավոր/անշունչ (այս տարբերակումները հայերենում ձևաբանական սկզբունքային արտահայտություն չունեն), որոշիչ հոդերը, հնացած և գործածությունից դուրս եկած կազմությունները, հարադրությունները են:

Ուսումնական քերականական այս բառարանը հիմք կարող է դառնալ արդի հայերենի ընդհանուր քերականական բառարանի կառուցման համար:

Բանալի բառեր - քերականական բառարան, էլեկտրոնային, ձևաբանական, ամբողջական, ուսումնական, նկարագիր, տեղաշարժեր, պոտենցիալ ձևեր, տիպար օրինակ, նորմավորում, տարաբեքություն:

Հայ բառարանագրությունը հարուստ ավանդույթներ ունի: Մեզանում ստեղծվել են բանասիրական տարատեսակ բառարաններ՝ բացատրական, ուղղագրական և ուղղախոսական, ստուգաբանական, դարձվածաբանական են: Իհարկե, ավանդույթը շարունակվելու է՝ բա-

ռարանների այդ տեսակները հարստացնելով նորանոր օրինակներով: Բայց, այնուամենայնիվ, մեր բառարանագրական փորձը աղքատիկ է բառարանների առանձին տեսակների վերաբերմամբ: Խոսքը մասնավորապես գրական լեզվի մշակվածությունը արտահայտող նորմատիվ բառարանների մասին է: Մեզանում խստորեն զգալի է քերականական բառարանի պակասը: Այդպիսի մի բառարան ունենալու կարևորությունից ելնելով՝ ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնը նախաձեռնել է քերականական ուսումնական բառարան ստեղծելու գործը: Թե ինչու է անհրաժեշտ ու ինչ չափով է սպասված այդ բառարանը, առանձին քննարկման առարկա է: Մենք կփորձենք համառոտ ներկայացնել այդ բառարանի ձևավորման ու կառուցվածքի հիմնական բաղադրիչները: Դրանցից առանձնացրել ենք մի քանիսը:

Ի՞նչ «կերպարանք» պիտի ունենա բառարանը՝ **տպագի՞ր, թե՞ էլեկտրոնային**: Հայտնի է, որ մեր օրերում բացատրական և շատ այլ կարգի բառարանների նախընտրելի, իսկ հաճախ պարզապես միակ տարբերակը էլեկտրոնայինն է՝ մի շարք պատճառներով: Օրինակ՝ բառային կազմի անընդհատ և արագ փոփոխությունը շատ ավելի ցանկալի է դարձնում բացատրական բառարանի էլեկտրոնային տեսակի գոյությունը, քանի որ այս դեպքում հնարավորություն է ստեղծվում հաճախակի անդրադառնալու բառարանին, պարբերաբար փոփոխելու և նորացնելու այն: Քերականությունը, մանավանդ ձևաբանությունը լեզվի արագ փոփոխվող բաժիններից չէ: Երբեմն տասնամյակներ է տևում նույնիսկ արդեն գործածության մեջ եղած զուգահեռ ձևի ամրագրումը: Բերենք ընդամենը մեկ օրինակ: 1936-ին ՀԽՍՀ Տերմինաբանական հանրապետական խորհուրդը Գուրգեն Սևակի նախագծով որոշում է **ասել** բայի անցյալ կատարյալի **ասացի, ասացիր, ասաց** անկանոն տարբերակներին զուգահեռ՝ գրական հայերենում գործածական համարել նաև կանոնավոր **ասեցի, ասեցիր, ասեց** ձևերը¹: Անցել է շուրջ հարյուր տարի. մենք դեռ վիճում ենք՝ **ասեցի**-ն համարել գրական տարբերակ, թե՞ ոչ:

Սա նշանակում է, որ քերականական բառարանի գրքային տարբերակը գոյության իրավունք կարող է ունենալ, քանի որ ամրագրում է բառի քերականական նկարագրությունը տևական ժամանակի համար: Բառարանի գրքային տարբերակը կլինի այսօրվա մեր լեզվի ձևաբանության ժամանակագրական պատկերը և կունենա նաև, այսպես կոչված, լեզվապատմագրական արժեք:

Ինչ վերաբերում է բառարանի էլեկտրոնային տարբերակին, ապա դրա անհրաժեշտությունը ևս կա մի շարք կարևոր առումներով կամ հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են միայն էլեկտրոնային բառարանին, ինչպես, օրինակ՝ ամենահասանելիությունը տարածության և ժամա-

¹ Տե՛ս Ս. Գյուլբողոսյան, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Եր., 1973, էջ 373:

նակի մեջ, ժամանակ առ ժամանակ փոփոխություններ կատարելու մեծ հնարավորությունը, ծավալային սահմանափակության չգոյությունը նն: Այսպիսով. բառարանը ստեղծվելու է երկու «կերպարանքով» **տպագիր և էլեկտրոնային:**

Բառարանը կոչվում է **քերականական** և ունի ենթավերնագիր՝ «Ձևակազմություն»: Այսինքն՝ **ձևակազմական-ձևաբանական** բառարան է. ներկայացվելու է արդի արևելահայերենի բառային միավորի ձևաբանական նկարագրությունը: Բառաձևի **շարահյուսական հատկանիշները** տրվելու են այն չափով միայն, որչափով առնչվում են ձևակազմությանը, ինչպես, օրինակ՝ խնդրառությունը և կրկնասեռությունը: Բառի **բառական իմաստները** չեն տրվելու բացառությամբ համանունների և խոսքիմասային տարարժեքության դեպքերի: Այսպես:

■ **ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ**

ԲԱՅ

ԳՆԱՀԱՍՏԵԼ, նր, Ե լծ., կանոն., պարզ, խնդրո.՝ **ուղղ.-հայց.** (գնահատել *աշխատանքը*), **սեռ.-տր.** (գնահատել *մարդուն*), **բաց.** (գնահատել *մաթեմատիկայից*), **գործ.** (գնահատել էլեկտրոնային *համակարգով*), **սեռ.-տր.+միջոցով** (գնահատել էլեկտրոնային *համակարգի միջոցով*), **բաց.+բացի** (գնահատել *բացի Արամից*)

ԿԱՊ

ՀԱՄԱՐ– **իսկ կապ.**, հտդ., խնդրո.՝ **սեռ.-տր.**՝ *հայրենիքի/քեզ համար*

■ **ԿՐԿՆԱՍԵՌՈՒԹՅՈՒՆ**

ԱՊՐԵԼ

• **նր, Ե լծ., պարզ, կանոն., խնդրո.՝ ուղղ.-հայց.**՝ (*Երազ օրեր էր ապրել ծերունի բանաստեղծը*); • **չբ, խնդրո.**՝ (*Թող ապրեն երկար ու երջանիկ*), ենթ. (*Ճապրող*, հմկտ. (*Ճապրելիս*, հրկտ. (*Ճապրած*, անկտ. *ապրում*, վղկտ. *ապրել*, ապկտ. *ապրելու*, ժխտ. *ապրի*)

■ **ՏԱՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅՈՒՆ**

ԷԼ

1. **ժամ. մկբ.**՝ *Էլ չիտսես:*
2. **սաստկ. վ.**՝ *Միասին էլ կներկայացնենք մեր նախագիծը:*
3. **հնդս. շղկ.**՝ *Այդ կողմերում ամեն քար ու թուփ ձայն ունի, առուն էլ իր երգն ունի:*

4. **անորոշ դեր.,** ածականանիշ՝ *Թե հետո էլ ինչեր եղան, չեմ հիշում:*
ՉՈՒԳԱՀԵՌ

1. **հրբ. ած.**՝ *Քայլում էինք զուգահեռ ճանապարհներով:*
2. **ձևի մկբ.**՝ *Չուգահեռ տարված գծերը չեն հատվում:*
3. **կապ. բ.,** հտդ., խնդրո.՝ **սեռ.-տր.**՝ *Մի խոսիր գրուցակցին զուգահեռ:*
4. **գոյ., ներ, ի, բաց. ից, գործ. ով, ներգ. ում**՝ *Այս պատկերում զուգահեռները հատում են շրջանագիծը:*

■ **ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐ**

ՀԱՆԴԵՐՁ¹ (*միասին, չնայած*), **իսկ կ.**, հտդ., խնդրո.՝ **գործ.**՝ *Նրանք*

ընտանիքով **հանդերձ** մեկնել են երկրից: Շատ սիրելով **հանդերձ**՝ չէր ուզում ներել:

ՀԱՆԴԵՐՁ² (հագուստ), գոյ., ներ, ի, բաց. ից, գործ. ուլ, ներգ. ում՝ Նոր **հանդերձ** շատ է վայելում քեզ:

Բառարանը ներկայացնելու է բառաձևի **ամբողջական նկարագիրը**: Դա շատ կարևոր է ն՝ զուտ գործնական-հաղորդակցական տեսակետից, ն՝ տեսական առումով: **Նախ**՝ կարևոր է այն, որ սովորական ընթերցողը ձեռքի տակ ունենա մի բառացանկ, որով կարողանա իր համար ճշտել գրական կանոնական քերականական ձևերը՝ հոլովաձև, հոգնակիի կազմություն, խոնարհման կառույցներ ևն՝ ապահովելու համար իր գրագետ հաղորդակցումը միջավայրի հետ: **Երկրորդ**՝ այսպես կոչված տեսական կարևորությունն այն է, որ բառարանը, լինելով այդպիսին, կունենա նաև զուտ բանասիրական նշանակություն. մասնագետը հնարավորություն կունենա ակադեմիական մակարդակում օգտագործելու քերականական զարգացումների վերաբերյալ բառարանում արձանագրված նյութը:

Հրատարակի վրա եղած հայերեն բառարաններում, իհարկե, այս կամ այն չափով, այս կամ այն հանգամանքով պայմանավորված, տրվում են քերականական ցուցումներ խոսքիմասային պատկանելություն, հոլովական ինչ-ինչ ձևեր, անկանոն խոնարհումներ, դերբայական ձևեր ևն: Բայց դա արվել ու արվում է խիստ անկանոն ու անհամակարգ: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք ընդամենը մեկ-երկուսը. Էդ. Աղայանը, օրինակ, իր բառարանում որպես **լինել** անկանոն բայի քերականական հատկանիշ նշում է դիմավոր և անդամ 13 ձև, բայց **թողնել**, **առնել**, **ուտել** անկանոն բայերի վերաբերյալ բացի սեռից ուրիշ որևէ նշում չի անում², Հ. Բարսեղյանը տալիս է **հողմաբան** բառի հոգնակին (-ներ), բայց իր իսկ կողմից բառարանում գետեղված նույն կազմությամբ *հողմաչափ*, *հողաչափ*, *հողմավար*, *հողմատար* բառերի հոգնակին չի նշում³: Աշոտ և Քնարիկ Սուքիասյանները տալիս են **տալ** բայի սեռական-տրականի զուգահեռ ձևերը (տալի//տալոջ), բայց չեն տալիս **տեզր** բառի սեռական-տրականի կազմությունները⁴: Եվ այսպես շարունակ: Հասկանալի է. բառի քերականական նկարագրություն տալը նրանց խնդիրը չի եղել, բայց կարող էին պահպանել զոնե միօրինակ նկարագրության սկզբունքները:

Առաջին: Բառարանը արձանագրելու է գրական **լեզվի տեղաշարժերը**. նշվելու են թեքվող բոլոր այն ձևերը, որոնք գործող զուգաձևեր են: Ավելին, բառարանը ունենալու է նորմավորող նշանակություն՝ մատնանշելով լեզվի զարգացման հնարավոր ուղիները: Այս իմաստով՝

² Տե՛ս Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976:

³ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, Հայերենի ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Եր., 1973:

⁴ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Ք. Սուքիասյան, Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան, Եր., 2002:

բառարանը մի զգալի չափով ստանձնելու է գրական հայերենի քերականությունը նորմավորողի պատասխանատու դերը: Նշված հանգամանքը մեր օրերում դառնում է երիցս կարևոր, քանի որ մենք վկան ու ժամանակակիցն ենք մի իրականության, որտեղ ըստ էության գործնականում պաշտոնապես ոչինչ չի արվում ժամանակակից գրական հայերենի քերականությունը կանոնարկելու համար:

Լեզվի քերականությունը **անընդհատ զարգացող համակարգ** է: Փոխվում են քերականական իմաստները, փոխվում են մանավանդ քերականական ձևերն ու կառույցները: Վերջին բացատրական և ուղղախոսական բառարանների ստեղծումից հետո անցել է շուրջ կես դար: Այդ բառարաններում ամփոփված քերականական ցուցումները, որոնք իհարկե համապատասխանեցված են իրենց ժամանակի գրական լեզվի գործող կանոններին, այսօր երբեմն չեն համապատասխանում մեր գրական լեզվի զարգացումներին: Տեղաշարժեր են կատարվել գոյականի հոլովումների, հոգնակիակազմության մեջ, փոփոխություններ են արձանագրվում բայի խոնարհման հարացույցում, ակնհայտ տեղաշարժեր կան քերականական զուգաձևությունների նախընտրություններում նև:

Բերեմ ընդամենը մեկ-երկու օրինակ. Հ. Բարսեղյանի ուղղախոսական բառարանում բերվում են մի շարք գոյականների հոլովական ձևեր (կարևոր չէ՝ զուգաձևություն, թե՛ միակ ձև), որոնք այսօր միանգամայն անգործածական են, ինչպես **կատարածվի, ավարտովի, ամառնամտի**⁵: Էդ. Աղայանը նշում է հոլովման ու խոնարհման հարացույցների և հոգնակիի կազմության՝ վաղուց գործածությունից դուրս եկած ձևեր՝ **լինել** բայի հրմ. **մի լինիր, դառնալ** բայի հրմ. **մի դառնա, տագր** բառի՝ **տագեր, տագրոջ, տագերոջ, դուստր-ի՝ դուստրներ**: Անգործածական **կենալ** բայի համար մատնանշում է իբրև թե գործածական 9 դիմավոր և անդեմ ձևեր՝ **կենող, կեցող, կեցա, կացա, կաց** նև: Քերականական առավել կամ պակաս տեղեկություններ են տրվում բառերի վերաբերյալ, որոնք վաղուց արդեն դուրս են մղվել գրական լեզվից կամ փոփոխություններ են կրել ելաձևերում, ինչպես **բանալ, գիտենալ, բառնալ, զարկել, թաքչել, ցանկալ, փակչել, մատչել** նև⁶:

Մեր նորմատիվ քերականության գրքերում արտառոց արձանագրումներ կան քերականական իբրև թե գործող ձևերի վերաբերյալ: Օրինակ՝ հոլովաձևերում՝ **աներ** բառի **անոր** սեռական-տրականը, **սկեսուր-ի՝ սկեսոր, կեսոր, զատիկ-ի՝ զատկվա, թաքուստ-ի՝ թաքսության, աշունք-ի՝ աշունքվա, գարունք-ի՝ գարունքվա**⁷: Բայական համակարգում սկզբնաձևեր են նշվում՝ **հրաժարել, նմանել, մոլորել, թանալ (թացել), բսնել**⁸,

⁵ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ.:

⁶ Տե՛ս Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ.:

⁷ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու. ձևաբանություն, Եր., 1983, էջ 78-81:

⁸ Տե՛ս Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականություն, Եր., 2004, էջ 364:

խոնարհումներ և դերբայական ձևեր՝ *մի՛ ներս գա, մի՛ տանիր, մի՛ լաք, կեցող, կեցա՞ր*; *անել-արող, տանել-տարող*⁹: Պատկերը ավելի պարզ ներկայացնելու համար ավելորդ չենք համարում բերել վիճակագրական տվյալ միայն վերջին բառաձևի գործածականության վերաբերյալ: ըստ ԱՐԵՎԱԿ-ի (Արևելահայերենի ազգային կորպուս) տվյալների՝ բնագրային օրինակներում **տանել** բայի **տանող** բառաձևը գործածվել է 4.441 համատեքստում, իսկ **տարող**-ը՝ ընդամենը 2¹¹:

Այս և նման լեզվական փաստերը պետք է վերանայվեն ու մշակվեն:

Երկրորդ: Քերականական բառարանի համար չափազանց բարդ ու դժվարին խնդիր է այսպես կոչված **պոստենցիալ քերականական ձևերի** արձանագրումի հարցը: Լեզվում կան ձևեր, որոնք գործնականում գրեթե չեն հանդիպում կամ հանդիպում են խիստ հազվադեպ, սակայն անհրաժեշտության դեպքում կարող են ձևավորվել համապատասխան լեզվի քերականական օրինաչափություններին: Այս կարգի դրսևորումների, այսպես կոչված լեզվի մոլորությունը հաճախ տարակարծությունների առիթ է տվել հայ քերականագիտության մեջ, ուստի փոքր-ինչ հանգամանորեն անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին: Այսպես:

Հայերենի քերականության մեջ ավանդաբար նշվել է, որ՝

ա. բացի անձանիշ գոյականներից, ներգոյական հոլովաձև չունեն նաև՝

• վերացական գոյականները՝ **սարսափ, մտահոգություն, ավաստասնք, քեն, վախ,**

• ժամանակ ցույց տվող որոշ բառեր՝ տարվա եղանակների, շաբաթվա օրերի, ամիսների և այլնի անվանումներ՝ **գարուն, ձմեռ, երկուշաբթի, հունիս, առավոտ, ցերեկ,**

• - **ան** հոլովման պատկանող գոյականների մեծ մասը՝ **գարգացում, հանդիպում, լեռ, դուռ, ձուկ, մուկ,**

• իբրև թե պարունակության իմաստ չունեցող մի շարք գոյականներ՝ **գարի, սեղան, ակնոց,**

բ. հարաբերական համարվող ածականները համեմատության աստիճաններ կազմել չեն կարող,

գ. կան գոյականների իմբեր, որոնք իբրև թե չունեն կամ չեն կարող կազմել հոգնակի թիվ, ինչպես՝

• **-ություն** ածանցով մի շարք գոյականներ, որոնք ունեն հավաքականության իմաստ՝ *ուսանողություն, հոգևորականություն, ազնվականություն* ևն, կամ անվանում են հատկանիշ՝ *հավատարմություն, վստահություն, խրոխտություն, չափավորություն, սրտացավություն* ևն,

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 474, 481-486: **Ֆ. Խղաթյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու. մաս Բ, Եր., 2010, էջ 191-198:

¹⁰ Տե՛ս **Մ. Ասատրյան**, նշվ. աշխ., էջ 347:

¹¹ **ԱՐԵՎԱԿ**-ը բաց էլեկտրոնային գրադարան է, արևելահայերեն տեքստերի «դիախորնիկ կորպուս», որը ներառում է գրավոր և բանավոր նյութեր՝ մոտ 110 մլն բառամբերքով:

- **-եղեն** ածանցներով գոյականները՝ *ամանեղեն, կանաչեղեն, ոսկեղեն, մորթեղեն, կաթնեղեն* են,

- հասարակագիտական ուղղություն, գիտաճյուղ, հասարակարգի ենթի ընդհանուր անվանում հանդիսացող գոյականներ՝ *լեզվաբանություն, իրավագիտություն, քարտեզագիտություն, ռեալիզմ, կապիտալիզմ* են,

- ներքին զգացում արտահայտող մի շարք վերացական գոյականներ և առհասարակ այնպիսի երևույթների անուններ, որոնք չեն կարող թվարկվել, ինչպես՝ *գույթ, խանդ, ասիտուսանք, զայրույթ, հավատ, ոխ, խիղճ, վախ, քեն, վազք, ուսում, սով* են:

Նշված բառաձևերը բացառելը և դրանց գործածականության վերաբերյալ արգելքներ սահմանելը առնվազն գիտական չեն: Արդի գրական արևելահայերենի գործող կանոններով՝ այդ բառաձևերի գոյությունը միանգամայն օրինաչափական է: Այլ հարց է, որ դրանց կազմությունը կամ գործածությունը սովորական չէ կամ, ավելի ճիշտ, սպասված չէ: Սովորական չեն, օրինակ, *ասիտուսանքում, վազքում, կաթնեղեններ, հունիսում, դոնում, երկուշաբթիում, այթոռում, առավոտներ, վստահություններ, ամենաուսանողական* ձևերը: Բայց այդ անսովորությունը կամ չսպասվածությունը պայմանավորված է ոչ թե բառաձևի քերականական հատկանիշներով, այլ սկզբնաձև բառի բառային-բառական նրբիմաստներով: Վերացական իմաստ ունենալը, պարունակության իմաստ չունենալը, գիտական ուղղություն ցույց տալը, հավաքականությունը ևն քերականական «կատեգորիաներ» չեն: Այս երևույթը չունի, այսպես կոչված, քերականական պատճառաբանվածություն: Հետևապես քերականական բառարանում այդ բառաձևերը սկզբունքորեն չեն կարող համարվել մերժելի: Բացի այդ, հաղորդակցական տեսակետից շատ կարևոր է նաև մեկ այլ հանգամանք. մերժելով այդ ձևերը՝ մենք լեզուն զրկում ենք ճկունությունից, հնարավորություն չենք տալիս նրան դրսևորվելու իր ողջ հարստությամբ ու բազմազանությամբ: Լեզուն հաճախ կենդանանում և իր ազդեցությունը գորացնում է հենց այդպիսի յուրահատուկ գործածություններով:

Քերականական որևէ կանոն չի խանգարում գործածելու, օրինակ, այսպիսի կազմություններ. «Սա *ամենահայկական, ամենագիտական, ամենալեզվաբանական* միջավայրն է, որտեղ կարող են քննարկվել մեզ հետաքրքրող հարցերը», «*Վստահություններդ* կորցրել էք», «Քո էդ *սրտացավությունները* դիր մի կողմ», «*Խեցեղեններն ու ոսկեղենները* առանձնացրեք իրարից», «Տարբեր են հայկական և ֆրանսիական *ռոմանտիզմները*», «*Առավոտները* անպայման մի բաժակ սուրճ եմ վայելում», «Բրիտանական և ամերիկյան *անզլերենները* ունեն որոշակի տարբերություններ»: Վերացական իմաստ ունեցող գոյականի հոգնակի թվի կիրառությամբ Չարենցի տողը դառնում է խորիմաստ ու ազդեցիկ. «**Կառոտներդ** ծովի կղզիներում անցած. Դու իմ կղզին եղար միակ ոսկե»: Կամ՝ օր. **խիղճ** բառի՝ առաջին հայացքից առնվազն տարօրինակ թվա-

ցող հոգնակին՝ **խիդճեր**, ժողովրդական անեծքում շատ տպավորիչ գործածություն է՝ հոգնակի ստացականությամբ՝ «*Խիդճներդ մեռնի*»: Եվ վերջապես, այդ ձևերը կարող են գործածվել պարզապես տերմինային նշանակությամբ, օր.՝ **վախեր** ձևի գործածությունը մանկավարժական հոգեբանության մեջ՝ «**Տարիքային վախեր**. պայմանավորված են անհատի տարիքային հոգեբանական առանձնահատկություններով»¹²: Այս տեսակետից կարելի է ասել, որ լեզվի օրինաչափություններով ձևավորված կազմությունների վերաբերյալ բառարանում սկզբունքորեն չեն կարող սահմանվել, այսպես կոչված, քերականական արգելանքներ:

Երրորդ: Նմանատիպ բառարաններում բառաձևին հատուկ **ընդհանրական հատկանիշները**, օրինակ՝ գոյականի հոլովական հարացույցը, հոգնակի թվի հոլովումը, անորոշ դերբայի հոլովական ձևերը, բայի խոնարհման հարացույցը, սովորաբար տրվում են **տիպար օրինակներով**՝ բառարանի ներածական մասում: Այդտեղ բացատրվում են խորհրդանիշներն ու պայմանական նշանները: Ծավալուն տպագիր բառարանների դեպքում դա միակ ընդունելի տարբերակն է:

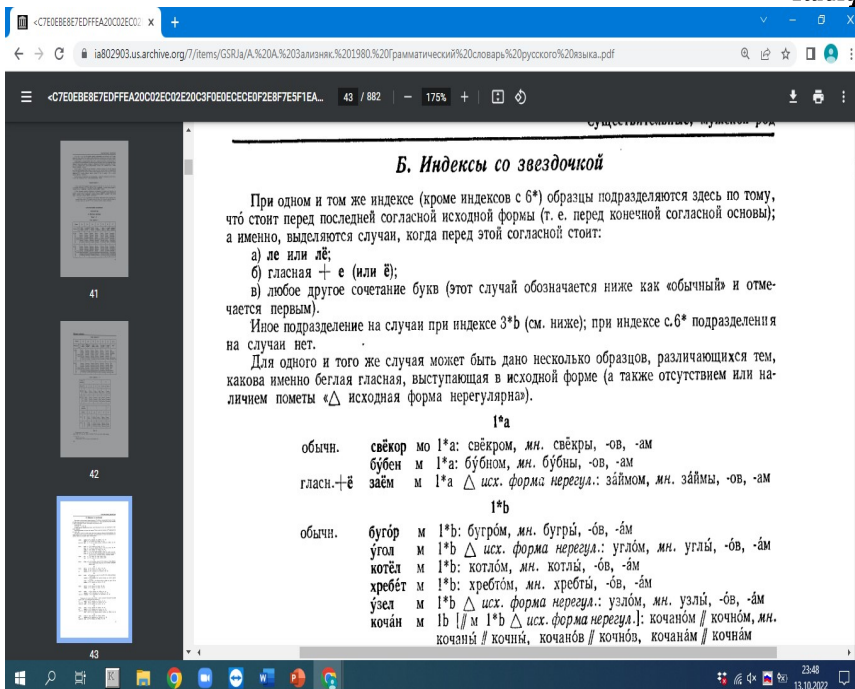
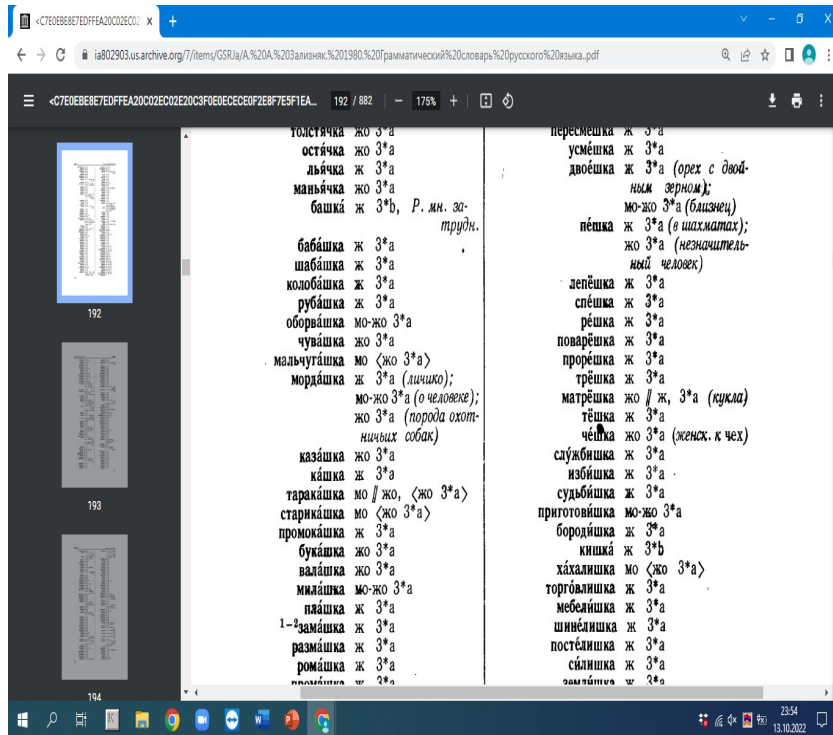
Ներկայացնենք մի քանի պատկեր ռուսերենի ամենահայտնի քերականական բառարանից (որի ներածական մասում տասնյակ էջերով բացատրվում են գործածված «սիմվոլներն» ու բառարանից օգտվելու կանոնները (140-ից ավելի էջեր))¹³ (տե՛ս պատկեր 1, 2):

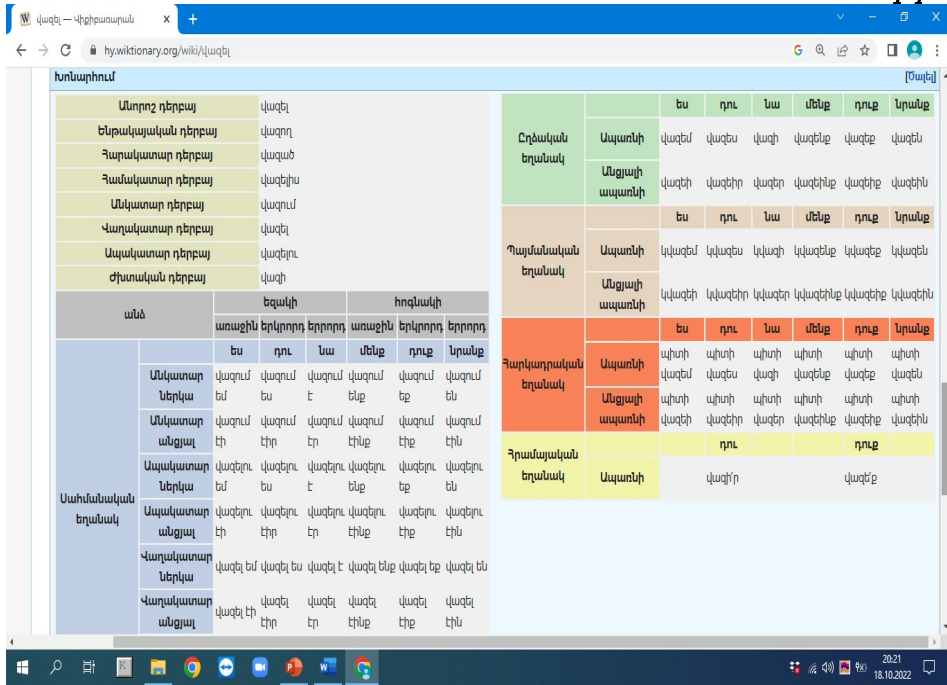
Այս դեպքում դժվարությունն այն է, որ օգտատերը ստիպված պիտի լինի յուրացնելու տասնյակ պայմանական նշաններ: Իսկ դա բառարանը գործնականում դարձնում է դժվարօգտագործելի: Բայց բառարանի այս տեսակը ունի մի շատ կարևոր առավելություն. հոլովման ու խոնարհման տիպար հարացույցների շնորհիվ ընթերցողը հնարավորություն է ունենում համակարգված պատկերացում կազմելու բառախմբերի ընդհանուր քերականական հատկանիշների մասին, հասկանալու, օրինակ, թե ինչ ընդհանուր գծեր ունեն գոյական համարվող բառերը, կամ ինչպիսին է, օրինակ, այս կամ այն լծորդության բայերի խոնարհման տիպական հարացույցը: Դա ոչ միայն սովորական ընթերցողին վարժեցնում է իր մայրենի լեզվի քերականությանը, այլև մասնագետին մատուցում է գիտականորեն բավարար չափով մշակված ու համակարգված փաստական նյութ: Դա էապես բարձրացնում է բառարանի գիտական արժեքը:

Չորրորդ: Մեկ այլ մոտեցմամբ՝ յուրաքանչյուր թեքվող բառային միավորի ամբողջ հարացույցը ներկայացվում է հենց բառահոդվածում (տե՛ս պատկեր 3): Տպագիր գրքային տարբերակի դեպքում, հասկանալի է, դա զբաղեցնում է ահռելի ծավալ՝ հազարավոր էջեր: Մինչդեռ բառարանի էլեկտրոնային տարբերակի համար այս առումով որևէ դժվարություն չի ստեղծվում:

¹² https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%8F%D5%A1%D6%80%D5%AB%D6%84%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6_%D5%BE%D5%A1%D5%AD%D5%A5%D6%80

¹³ Տե՛ս **Зализняк А.** Грамматический словарь русского языка. М., 2004:

Կիրառական տեսակետից շատ ավելի արդյունավետ է այս երկրորդ տարբերակը, եթե բառարանի տեսակը տալիս է այդ հնարավորությունը: Մեր բառարանի ուսումնական տեսակը տալիս է այդ հնարավորությունը:

Հինգերորդ: Ուսումնական հորջորջումը բնավ չի նշանակում, թե դրանում նյութի մատուցումը խորությամբ զիջում է ոչ ուսումնական բառարաններին կամ ունի պակաս գիտականություն: Պարզապես ընդգրկում է սահմանափակ ծավալով, բայց միևնույն ժամանակ՝ առավել գործածական բառապաշար, մեր բառարանի պարագային՝ մոտ 4000-ից ավելի բառ կամ բառային միավոր: Դա իր հերթին ենթադրում է նյութի մատուցման որոշ յուրահատկություններ, որոնցից մեկն էլ, օրինակ, բառաձևի նկարագրության՝ վերը նշված երկրորդ տարբերակի նախընտրություն է, այսինքն՝ բառարանում կարելի է ներկայացնել թեքվող բոլոր միավորների հարացույցները: Բայց դա այնքան էլ նպատակահարմար չէ, քանի որ անհարկի ընդլայնվելու է բառարանի ծավալը. բազմաթիվ էջեր լցվելու են օգտաստիքոջը շատ ծանոթ զանազան հարացույցներով: Հետևաբար նախընտրելի է միջին տարբերակը. տիպար օրինակներով ներկայացվում է միայն խոնարհման հարացույցը՝ ըստ բայակազմական կադապարների: Մյուս ընդհանրական հատկանիշները (գոյականի հոլովումը, ածականի համեմատության աստիճանները են) տրվում են բառահոդվածում:

Վեցերորդ: Բառարանը պետք է ունենա առանձին հավելված՝ նվիրված **հատուկ անուններին**: Հայերենում մի շարք տեղանունների և անձնանունների հոլովաձևերի կազմությունը ունի որոշակի դժվարություններ: Ավելին՝ գործածական հաճախականությամբ պայմանավորված՝ այդ անունների ձևակազմության սկզբունքները հաճախ են ենթարկվում փոփոխությունների: Բերենք ընդամենը մեկ օրինակ. **Գյումրի** և **Լոռի** հատուկ անունների վերաբերյալ տերմինաբանական կոմիտեի հայտնի որոշումը գրական լեզվում գործածական միակ տարբերակ սահմանեց դրանց **-ու** հոլովմամբ ձևերը՝ **Գյումրու, -ուց, -ով, -ում**; **Լոռու, -ուց, -ով, -ում**: Մինչդեռ պարզ վիճակագրությունը և կենդանի լեզվագործածության օրինակները վկայում են, որ բացի **Լոռու** և **Լոռուց** ձևերից, առավել գործածական են այդ երկու անվանումների **-ի**-ով մյուս կազմությունները՝ **Գյումրի, -ի, -ից, -ով, -ում**; **Լոռի-ով, Լոռի-ում**: Նորմավորման կարիք ունեն այս և բազմաթիվ հայերեն ու օտար այլ հատուկ անունների հոլովական ձևերը՝ *Արգիշտի, Ագապի, Ադասի, Պազանինի, Դա Վինչի, Նավալնի, Զելենսկի, Անի, Մեծ Պարնի, Էրեբունի, Բջնի, Փարպի, Չանահյչի, Նազասակի*: Նորաստեղծ բառարանը մեծապես կնպաստի այդ գործին:

Յոթերորդ: Քերականական բառարաններում ընդունված է **անկանոնությունները** (հոգնակիի անկանոն կազմություն, անկանոն հոլովումներ, դերանվանական հոլովում, խոնարհման անկանոն ձևեր են) տալ բառահոդվածում: Նոր կազմվող բառարանը, բնականաբար, պահպանելու է այս սկզբունքը, որովհետև օգտատերը միայն այդ կերպ կարող է ծանոթանալ անկանոնության դրսևորումներին:

Ութերորդ: Բառարանը ունի **ոճաբանական արժեք**, քանի որ բառաձևերի դիմաց ըստ անհրաժեշտության կատարվում են ոճական նշումներ՝ *հնացած, խոսակցական, բարբառային, գրքային, անհանձնարարելի* են:

Իններորդ: **Խոսքիմասային տարարժեքությունը** ներկայացվում է միննույն բառահոդվածում՝ առանձին համարակալումով և օրինակներով, որոնք ըստ անհրաժեշտության տրվում են բառակապակցությամբ կամ նախադասություններով (տե՛ս վերը):

Օրինակները հիմնականում ինքնաստեղծ են՝ քաղված կենդանի խոսքից: Երբեմն վերցված են հեղինակային խոսքից՝ անփոփոխ կամ մասնակի փոփոխությամբ. հեղինակի անունը չի նշվում:

Տասներորդ: Բառարանում **չեն տրվելու՝**

- **Գոյականի իմաստային-քերականական խմբերը**՝ անձնանիշ/ոչ անձնանիշ, վերացական/թանձրացական, շնչավոր/անշունչ, քանի որ այս տարբերակումները հայերենում ձևաբանական սկզբունքային արտահայտություն չունեն:

- **Որոշիչ հոդը**, քանի որ այս դեպքում կանոնը հստակ է և անփոփոխ. արդի հայերենում ձայնավորով վերջացող բառերը միշտ ստանում

են **-ն**, բաղաձայնով վերջացողները՝ **-ը/-ն**: Դրանք տրվում են առանձին այն դեպքերում, երբ առկա է քերականական մասնիկի գործածության տարբերություն, ինչպես՝ **ՄԱՐԶ**, եզ. առում՝ **ը/ն**, հոգն. առում՝ **-/-**:

- **Հնացած և գործածությունից դուրս եկած կազմությունները**, օրինակ՝ արգելական հրամայականի անորոշի հիմքով ձևերը (*սի՛ կար-նար, սի՛ մոտենար, սի՛ գաք* են):

- **Հարադրությունները**, այդ թվում՝ **տալ** բայի հարադրությամբ կազմությունները, քանի որ դրանք բնութագրվում են թեքվող բաղադրիչ(ներ)ի քերականական փոփոխություններով՝ **ասել-խոսել - ասացի-խոսեցի, բերել տալ-բերել տվեցի, տուն-թանգարան-տուն թանգարանի** են:

Բառարանի ստեղծումը՝ որպես իր տեսակի մեջ առաջին օրինակ, կարևոր ներդրում կլինի հայ բառարանագրության մեջ:

Ուսումնական քերականական այս բառարանը հիմք կարող է դառնալ արդի հայերենի ամբողջական և ընդհանուր քերականական բառարանի կառուցման:

ЮРИЙ АВETИСЯН – Грамматический словарь: вопросы оформления и структуры. – В статье кратко описаны основные компоненты оформления и структуры «Современного армянского учебного грамматического словаря». В словаре будет представлено полное грамматическое описание около 4000 слов. Он будет представлен пользователям в двух форматах: печатном и электронном.

Словарь имеет морфологический и словообразовательный характер; будет так же представлено морфологическое описание единицы слова современного восточноармянского языка. Синтаксические особенности слова будут приведены лишь в той мере, в какой они связаны со словообразованием. Словарь будет иметь нормативное значение, указывая возможные пути развития языка. В словаре также будут представлены вариации частей речи, типичные примеры падежа и спряжения глагольных единиц, стилистическое значение слов.

Ключевые слова: *грамматический словарь, электронный, морфологический, полный, учебный, описание, смещения, потенциальные формы, типичный пример, нормализация, вариации*

YURI AVETISYAN – Grammar Dictionary: Designing and Structuring Issues. – The article briefly describes the main components of the design and structure of the “Modern Armenian Educational Grammar Dictionary”. A complete grammatical description of about 4000 words will be illustrated in the dictionary. It should be presented to users in two formats: printed and electronic.

The dictionary has a morphological-structural character; it will present the morphological description of the word unit of Modern Eastern Armenian. The syntactic features of the word form will be given only to the extent that they are related to the word formation. The dictionary will have a normative significance, indicating the possible ways of language development. The dictionary will also present part-of-speech variations, typical examples of the case and conjugation patterns of verbal units, and the stylistic value of words.

Key words: *grammar dictionary, electronic, morphological, complete, educational, description, displacements, potential forms, typical example, normalization, variation*

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐՈՂ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԼԻԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ի տարբերություն տեսական աշխատությունների հարուստ բազմազանության՝ մեզանում չի գործել ձևաբանության գործնական, մասնավորապես բառարանային ամրագրման եղանակը: Մինչ այսօր մենք չունենք հայերենի քերականական բառարան:

Հաշվի առնելով խնդրի արդի վիճակը՝ նախատեսվում է կազմել և հրատարակել այդպիսի առանձնահատուկ մի աշխատանք՝ *«Արդի արևելահայերենի ուսումնական քերականական բառարան»*:

Անշուշտ, հայ բառարանագրությունն ունի դարավոր ավանդույթներ. լեզվամշակութային անգնահատելի արժեք ունեն 19-20-րդ դդ. հրատարակված այնպիսի հանրագիտական ու լեզվաբանական բառարաններ, ինչպիսիք են **Մխիթարյան հայերի** «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»-ն, **Հ. Աճառյանի** «Հայերեն արմատական բառարան»-ը և «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը, **Հ. Բարսեղյանի** «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան»-ը, «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ը՝ 4 հատորով, **Էդ. Աղայանի** «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ը, **Ա. Սուքիասյանի**, **Ս. Գալստյանի** «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան»-ը, **Ա. Սուքիասյանի** «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան»-ը և այլն:

Ներկայումս էլ բառարանագրական ուղղությունները կրկին բազմազան են՝ բացատրական, ուղղագրական, բառակազմական, դարձվածաբանական, հոմանիշների, նորաբանությունների, օտար բառերի, դրանց համարժեքների, բարբառների, հապավումների:

Սրանք, սակայն, գերազանցապես բառագիտական բնույթի են և տալիս են բառային կազմի իմացաբանական նկարագրություն: Այսպիսի բառարանները ունենալու են իրենց արդյունավետ շարունակությունը: Այսուհանդերձ, լեզվաբանական բառարանները ունեն նաև այլ առաքելություններ, որոնցից մեկն էլ գրական լեզվի քերականության, մասնավորապես ձևաբանության բառարանային նկարագրությունն է: Համենայն դեպս, դեռևս 1950-ականներից այդպիսիք կազմվել են անգլերենի, ֆրանսերենի, ռուսերենի համար, մինչդեռ մեզանում քերականական խիստ մասնավոր ցուցումները առայժմ տեղ են գտել բացատրական, ուղղագրական բառարաններում: Հույս ունենք, որ կազմվելիք բառարանը պիտի լրացնի այս բացը:

Բանալի բառեր – քերականական բառարան, ձևաբանական նշումներ, անհամապատասխանություններ, պակասավոր բայեր, բացատրական բառարան, արդի արևելահայերենի ձևաբանական նորմ

Արևելահայ գիտական քերականությունն¹ ունի հարուստ պատմություն. ստեղծվել են տասնյակ հիմնարար ուսումնասիրություններ, դասագրքեր, ձեռնարկներ, որոնք ինչպես արդի արևելահայերենի ձևաբանական ու շարահյուսական ընդհանուր հարցերին, այնպես էլ մասնավոր մեկ իրողությանը նվիրված աշխատություններ են²:

Սակայն նույնը բնավ չենք կարող ասել քերականական գործնական նյութի, մասնավորապես բառաձևերի բառարանային նկարագրության և ամրագրման մասին: Մեզանում այդպիսի քիչ թե շատ համակարգված աշխատանք չի իրականացվել: Այդ բեռը մասամբ կրել են բացատրական և կամ այլ կարգի բառարաններ: Դրանցից առանձնացրել ենք հինգը, որոնք համեմատաբար հարուստ են ձևաբանական նշումներով: Դրանք են՝ **Ստ. Մայխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան (1944)*, «*Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*» (ՃՀԼԲԲ. 1969), **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան (ԱՀԲԲ. 1976)*, **Հ. Բարսեղյան**, *Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան (1973)*, **Ա. Սուրբիսայան**, **Ք. Սուրբիսայան**, *Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան (2002)*:

Այս բառարաններում ձևաբանական շատ նշումներ չեն արտացոլում ժամանակակից հայերենի ձևաբանական զարգացումները և հետևապես չեն կարող բավարարել մասնագետի կամ շարքային լեզվակիրառողի քերականական հետաքրքրությունները: Պատճառները մի քանիսն են: **Նախ**՝ դրանք ոչ թե քերականական, այլ բացատրական կամ ուղղագրական բառարաններ են, **հետո**՝ դրանցում, որպես կանոն, պահպանված չեն քերականական նկարագրության սկզբունքները, **ապա**՝ արձանագրված քերականական բազմաթիվ իրողություններ հնացած կամ անկանոն կազմություններ են, կան հարյուրավոր անգործածական բառեր, որոնք արդեն իսկ 60-70-ականների բառարաններում պիտի չամրագրվեին առանց նշումի, և **վերջապես**՝ այդ բառարանները օրյեկտիվորեն չեն ներառում հազարավոր ու տասնյակ հազարավոր այն նոր բառերն ու բառիմաստները, որոնք գրական հայերեն են մուտք գործել վերջին տասնամյակներին:

¹ **Քերականություն** տերմինը գործածելիս հիմնականում նկատի ենք առնում դրա մեկ բաժինը՝ **ձևաբանությունը**:

² Տե՛ս, օրինակ, **Ստ. Պալասանեան**, *Ընդհանուր տեսությիւն արեւելեան նոր գրատր լեզուի հայոց*, Թիֆլիս, 1870, **Քերականություն** մայրենի լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1874, **Հ. Ա. Ճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների*, Եր., 1955-1971, **Մ. Աբելյան**, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Եր., 1965, **Գ. Սևակ**, *Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց*, Եր., 1955, **Հ. Բարսեղյան**, *Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն*, Եր., *նույնի՝* 1953, *Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը*, Եր., 1980, **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները*, Եր., 1974, **Մ. Ասատրյան**, *Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր*, 3 հ., Եր., 1970-77, *նույնի՝* *Ժամանակակից հայոց լեզու. ձևաբանություն*, Եր., 1983, **Ա. Սարգսյան**, *Հայերենի հոլովները*, Եր., 2000, *Հայոց լեզվի քերականություն. ձևաբանություն*, Եր., 2004, *նույնի՝ Լ. Խաչատրյան*, *Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 2014 և այլն:

Հարցադրումների այս տեսանկյունից էլ փորձել ենք ներկայացնել նշված բառարանները առանձին-առանձին:

Նախ երկու խոսք «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի մասին. բառի ձևաբանական նկարագրության պատառիկներ տալու հետաքրքիր ավանդույթը մեզանում ձևավորվեց հատկապես գրաբարի այս բառարանով՝ հրատարակված 1836 թ.: Բառարանում գլխաբառերի վերաբերյալ տրվում են քերականական խիստ ընդհանուր տեղեկություններ.

1. բառի խոսքիմասային պատկանելությունը,
2. գոյականի և դերանվան հոլովումը, անկանոն հոլովումների դեպքում՝ հոլովական ամբողջական պատկերը,
3. բայի սեռը, անցյալ կատարյալի եզակի 1-ին դեմքի ձևավորումը (ներգործածն և կրավորածն խոնարհումներով), անկանոն բայերի շեղումներով ձևերը:

Բացատրական, ուղղագրական-ուղղախոսական հայերեն բառարանների մեծ մասը հետագայում որդեգրեց այս բառարանի քերականական նշումների փորձը՝ առավել կամ պակաս չափով:

Այսպես:

• **Սո. Մալխասեանց, «Հայերէն բացատրական բառարան».** սրանում բառի մասին ձևաբանական տեղեկություններ տրվում են այնքանով, որքանով հեղինակը հարկ է համարել: Բառարանի Առաջաբանում կարդում ենք. «Քերականական գիտելիքները պարունակում են այն ցուցումները, որոնք սովորական են միջին ընդարձակության բառարանների համար, այսինքն մասն բանիներ, կանոնավոր և անկանոն հոլովներն ու խոնարհումները և տեղ-տեղ մասնավոր քերականական ցուցումներ»³: Բոլոր բառերի դիմաց նշվում է խոսքիմասային պատկանելությունը, գոյականների դեպքում մեծ մասամբ տրվում են հոլովումը (այդ թվում՝ գրաբարյան), հոգնակիի կազմությունը, երբեմն՝ ձևակազմական հիմքերը, բայերի դեպքում՝ խոնարհման տեսակը, սեռը, կապերի համար՝ հոլովառությունը: Որդեգրված սկզբունքից շեղումները ի հայտ են գալիս մեծ մասամբ փոփոխվող խոսքի մասերի պարագայում:

Այսպես, օրինակ՝ թեև տրվում են գրեթե բոլոր գոյականների հոգնակիի մասնիկները, աշխարհաբարյան և գրաբարյան հոլովումները, սակայն ցուցումների մի մասում պատկերը խիստ անմիօրինակ է:

➤ Խոսքիմասային որոշ նշումներ այսօր չեն համապատասխանում գործառվող լեզվի օրինաչափություններին: Օր.՝ **լրաբեր** բառի դիմաց նշված է **գ., ա.**, բայց ածականական իմաստն ու կիրառությունը ներկայումս մարել են: Կամ՝ **լրագիր** բառի համար նշվում է նաև մարդ,

³ **Սո. Մալխասեանց**, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., 1944, էջ ԺԷ: Շարադրանք/տողատակը անհարկի չձանրաբեռնելու համար այս և մյուս բառարաններից արվող նշումների, իմաստների դիմաց նպատակահարմար չենք համարում բառարանի էջեր տալը:

որ ամեն տեսակ բամբասանք ու նորություն է տարածում: Ենթադրում ենք՝ հենց այս իմաստով պայմանավորված՝ տրվում է հոգնակիի **-ներ** վերջավորությունը: Այդ իմաստը չկա, ձևաբանական նշումն էլ արդեն սխալ է: Այսպիսի դեպքերը քիչ չեն բառարանում:

➤ Որոշ գոյականների (հատկապես միավանկ վերջնաբաղադրիչով և մեկուկեսականի բառերի) հոգնակիի կազմությունը հակասում է այսօրվա կանոնին. ասենք՝ **ծրագիրներ, ձեռագիրներ, գծագիրներ, անգղներ, դուստրներ** ձևերը տրված են որպես միակ տարբերակներ, իսկ **կայսր**-ի դիմաց առկա են գուցաձև՝ **-եր//ներ** նշումները:

➤ Հոլովումներից, օրինակ, **-ություն** ածանցով գոյականների հոլովումը չի նշվում, **տուն** գոյականի հոլովական ողջ պատկերը տրվում է, իսկ, ասենք, **արին, անկին, ձին** գոյականների համար նշվում է սեռ.-տր. կազմությունը, ընդ որում՝ գուցաձևություններով: Կամ՝ հավասարաթեք են **աշուն** և **աշունք** գոյականները, որոնցից **աշունք**-ը ունի **աշունքվա, աշունքվանից** ձևերը:

➤ Կամ՝ **ոջ** հոլովման որոշ գոյականների հոլովական ձևերը հնացած են: Օրինակ՝ **ընկեր** բառի համար նշվում է նախ **ի**, ապա **ոջ** հոլովումը: Կամ՝ **քույր** բառի գործիականն է՝ **քրոջում**, որը արևմտահայ գրականի ձևն է, **տագր** բառի սեռական-տրականը՝ **տագրի** կամ **տագերոջ**:

➤ **-ում** ածանցով կազմված գոյականները տրված են երկու ձևով՝ գրաբարյան **-ումն** ածանցով, ինչպես՝ **շարժումն, յուզումն, դիմումն, սպասումն, բուժումն** և այլն, բայց նաև՝ սակավաթիվ բառերի դեպքում **-ումն** կազմություններին գուցահեռ տրվում են **-ում**-ով ձևեր՝ **երդում, խոստում**: Այս դեպքում պարզապես հնարավոր չէ ըստ այս բառարանի ձևաբանական նշումի խոսք ասել **-ում** ածանցով կազմված գոյականների հոլովման մասին. տվյալները հին ու հնացած են:

Բայերի վերաբերյալ որոշ նշումներ նույնպես տարակարծության տեղիք են տալիս գոնե համաժամանակյա քննարկմամբ:

➤ **Եմ, կամ, ունեմ, գիտեմ, արժեմ** պակասավոր բայերից առանձին գլխաբառեր ունեն միայն **եմ**-ն ու **կամ**-ը, որոնցից **եմ**-ի հարացույցը հանգամանորեն տրված է, իսկ **կամ**-ի մասին նշվում է՝ տե՛ս **կենալ, կանանալ**: Ըստ այս բառարանի

1. **ունեմ** պակասավոր ձևը տրվում է **ունել** գլխաբառով, որի պակասավոր ձևերն են՝ **ունիմ//ունեմ, ունիս//ունես, ունի**.

2. **գիտեմ**-ը ներկայացվում է **գիտել//գիտենալ//գիտնալ** բառահոլովածներում, ընդ որում՝ **գիտեմ** ձևը նշվում է որպես **գիտենալ//գիտնալ** բայերի սահմանական ներկա, քանի որ, ինչպես նշում է հեղինակը, «անսովոր է՝ **գիտում եմ/ես/ե**».

3. **արժեմ**-ը նշվում է որպես **արժենալ** բայի խոնարհման ներկա, իսկ **արժում եմ, արժում էի** ձևերը համարվում են քիչ գործածական:

Իհարկե, տարբեր խոսքի մասերի վերաբերյալ կան նշումներ, որոնք լեզվական արդի կանոններով և խոսքիմասային արդի դասա-

կարգմամբ չեն բացատրվում, ինչպես, ասենք՝ **այո, ոչ, միթե, գուցե**-ն մակբայներ են, **անշուշտ**-ը՝ ածական, **ամեն**-ը՝ մակբայ և այլն:

Բառարանը մոտ 80 տարեկան է, և ինքնին հասկանալի է, որ ոչ միայն քերականական բազմաթիվ արձանագրումներ (հատկապես խոնարհման ձևերը), այլև հենց հարյուրավոր գլխաբառեր հնացած են, անգործածական կամ ոչ կանոնական: Ուստի ձևաբանական ճշգրտումների համար այս բառարանը մեծ մասամբ վստահելի չէ:

• **«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»**. Բառագիտական-իմացաբանական բնույթ ունի: Քերականական ցուցումներ տալու հարցում պահպանված են նախորդների մոտեցումները: Յուրաքանչյուր գլխաբառի համար նշված են խոսքիմասային պատկանելությունը, գոյականների հոլովումը, բայերի սեռը և անցյալ կատարյալի առաջին կամ երրորդ դեմքի կազմությունը: Ի տարբերություն Մալխասյանցի բառարանի՝ այստեղ կրավորական բայերն առանձին գլխաբառեր են: Սրանք խիստ ընդհանուր տեղեկություններ են և բառի ձևաբանական բնութագրության համար ոչ բավարար: Շատ համագործածական բառերի, հատկապես խոնարհման անկանոնություն/պակասավորություն կամ հոլովման շեղումներ ունեցող բառերի դիմաց եղած նշումները թերի են կամ բացակայում են:

Անուն խոսքի մասերի համակարգում հետևյալ պատկերն է.

➤ Թեև բառարանի առաջաբանում ասվում է, որ միավանկ վերջնաբաղադրիչով գոյականների հոգնակին տրվում է⁴, սակայն քերականական այդ նշումը մեծ մասամբ բացակայում է: Օրինակ՝ **տեսակետ, անցագիր, բուժկետ, ձեռագործ, հանքախումբ, հանքահոր, գինեգործ** և հարյուրավոր այլ գլխաբառերի դիմաց չեն նշվում հոգնակերտ մասնիկներ:

➤ Երբեմն փորձ է արվում տալու նաև հնչյունափոխական-ձևակազմական հիմքերի տարբերակներ: Նախ՝ այդպես էլ հասկանալի չէ՝ դրանք արձանագրելու ինչ սկզբունք է որդեգրված, ապա՝ որոշ ձևեր այսօր անկենսունակ են կամ անճիշտ: Օրինակ՝ **վայրկյան, կապալառու** բառերի համար տրված են **վայրկյանի** և **վայրկենի**, **կապալառուի** և **կապալառուի** սեռական-տրականի ձևերը, որոնցից երկրորդները, ըստ Արևակի տվյալների, այդ թթ.-ի տեքստերում արդեն քիչ գործածական են, իսկ այսօր՝ անհանձնարարելի: Եվ, օրինակ, **տեսուչ, քննիչ** բառերի դիմաց նշված են միայն **տեսչի, քննչի** տարբերակները, որոնք ներկայումս գրեթե չեն գործածվում:

➤ Նույնական գուգաձևությունները տրված են ոչ բոլոր բառերի համար, ինչպես, օրինակ՝ **-ում** ածանցով գոյականների դիմաց նշված է միայն **ան** հոլովում, կամ **վա** հոլովման բառերից մի քանիսի (**օր, ամիս, ժամ**) համար արձանագրված են **վա** և **ի** հոլովումները, սակայն օրանունների մի մասի համար տրված է միայն **վա**-ն՝ **երկուշաբթի/ւա, երեք-**

⁴ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Եր., 1969, էջ VIII:

շարքովա: Կամ էլ տրվող գուգաձև տարբերակների մեջ կան այնպիսիք, որոնք գոնե **հնց**, նշումով պիտի լինեն՝ **մահի-մահվան-մահու, կաշվի-կաշու** ձևերից վերջինները հնացած էին արդեն 1960-ականներին, **ամուսնու-ամուսնի** ձևերից երկրորդը թեև **հզվդ**, նշումով է, սակայն կանոնավոր չէ գոնե այսօրվա լեզվագործածության մեջ: Կամ, ասենք՝ **թոռ, ծոռ** և **նուռ, լեռ** բառերից առաջին երկուսը, ըստ նշումի, միայն **ի** հոլովման են, իսկ երկրորդները՝ միայն **ան:** Որն է օրինաչափությունը դժվար է ասել:

➤ Տարարմատությամբ հոլովվող դերանուններից ամբողջական հարացույցով ներկայացվում է **ես**-ը, իսկ մյուսների դեպքում նշվում են միայն սեռական և տրական հոլովաձևերը:

➤ Հստակ չէ ածականի և մակբայի առանձնացման սկզբունքը, որը, իհարկե, բխում է հայ քերականագիտության մեջ ոչ միանշանակ մեկնաբանություններից: Մեկ օրինակ. **շեղակի**-ն տրված է միայն մակբայ, բայց **շեշտակի**-ն՝ և՛ մակբայ, և՛ ածական: Մինչդեռ երկուսն էլ կապակցելի են գոյականին ու բային՝ **շեղակի/շեշտակի հարված/հարվածել:**

Բայական համակարգում հետևյալ պատկերն է.

➤ **Եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** պակասավոր անկանոն բայերից առաջին երկուսի խոնարհման ձևերը հստակ տրված են, նշվում են նաև պակասավոր ձևերին փոխարինող բայերը, **գիտեմ, արժեմ**-ի համար որպես գլխաբառ են տրված **գիտել, արժել** անորոշ դերբայները, որոնց դեպքում չի նշվում ոչ գործուն լինելը, իսկ **ունեմ**-ի համար հղում է արվում **ունենալ** կանոնավոր բային, թեև այս շարքի տրամաբանությամբ ենթադրվող տարբերակ կարող է գիտակցվել **ունել**-ը: Ոչ մասնագետ որոնողի համար չի՝ ենթադրվի արդյոք, թե արդի հայերենում **ունեմ** պակասավոր բայ չկա, և կամ **գիտել, արժել** անորոշ դերբայները գործածական են:

➤ **Ուռել** և **ուռչել** բայերը թեև տրված են առանձին բառահոդվածներով, բայց խոնարհումները նույնն են՝ **ուռեցի**, իսկ նույնահատկանիշ **սառել** բայի համար ճիշտ սկզբնաձև է համարվում **սառչել**-ը (տրվում է *տե՛ս* հղումով):

Անշուշտ, կան նաև քննարկման արժանի այլ նշումներ, որոնք, սակայն, կրկին հանգեցնում են նույն դիտարկմանը. քառահատորը բառարանագրության սկզբունքներով կազմված դասական որակ է, բառի իմաստագործառական հատկանիշները ճշտելու հավաստի աղբյուր, սակայն ձևաբանական հատկանիշներ պարզելու համար այնքան էլ կիրառելի չէ:

• **Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»**-ը տասնամյակներ շարունակ ամենից շատ գործածվողներից է և նախորդների նման՝ բացառիկ արժեք: Արդարացի լինելու համար ասենք, որ ԺՀԼԲԲ-ն ունի որոշակի առավելություն, քանի որ բառի իմաստային-գործառական նշանակությունը, տարարժեքությունը, բայասեռը հստակ ցու-

ցաղրվում են բնագրային օրինակներով: Այստեղ նույնպես գլխաբառերն ունեն ձևաբանական որոշ նշումներ՝ խոսքիմասային պատկանելություն, հոլովում, հոգնակիակազմություն (շեղումներով և միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի համար), ձևակազմական ցուցումներ, բայասեռ, անկանոն և պակասավոր բայերի խոնարհման ձևեր:

Այսպես:

➤ Դրանք երբեմն-երբեմն թերի են, իսկ բնագրային օրինակների խիստ պակասը կամ բացակայությունը խանգարում է երևույթի ընկալմանը: Օրինակ՝ **վատահ** բառը տրված է *ածական* և *մակբայ*, բայց **անվատահ**-ը միայն *ածական*, **լավ**-ը միայն *ածական* է, իսկ **վատ**-ը՝ *ածական* և *մակբայ*: **Արագ**, **դանդաղ** բառերը միայն *ածականներ* են, թեև դրանց մակբայական իմաստը գերիշխող է, **քիչ**-ը միայն *ածական* է, իսկ **շատ**-ը՝ *ածական* և *մակբայ*: Բայց **քիչ** բառը բառարանում բերված կապակցությունների մի մասում մակբայական հստակ գործածություն է հանդես բերում՝ **քիչ է մնացել**, **քիչ հետո**:

➤ Խոսքիմասային որոշ նշումներ և դրանց իմաստային բացատրություններ համոզիչ չեն, ավելին՝ հակասում են մինևնույն ձևաբանաստային խմբում գտնվող նմանօրինակ բառի համապատասխան նշումին: Ասենք՝ **այստեղ**-ը *մակբայ* է, **այնտեղ**-ը՝ *դերանուն*: **Այսպես**-ը տրվում է *դերանուն*, *կապ*, *մակբայ* նշումներով, բայց որպես *կապ* բացատրված է **հետևաբար**, **ուրեմն** շաղկապների նշանակությամբ, իսկ որպես *մակբայ*՝ **մոտ**, **մոտավորապես** իմաստներով (կենդանի լեզվում **այսպես**-ի կապային և **մոտավորապես** իմաստով մակբայական կիրառության օրինակ չգտանք): Մեկ այլ դեպքում **առաջին** բառը *ածական* է, *գոյական*, *մակբայ*, բայց *թվական* նշումը բացակայում է: Նախորդներում այս բառը կրկին տարարժույթ է, սակայն **թվական** նշումը առաջնային է:

➤ Շատ դեպքերում խոսքիմասային բնորոշումը տրված է հնացած իմաստների վկայակոչմամբ, ինչպես **ավաղ**-ը **վիշտ**, **ցավ** իմաստով նաև գոյական է, **արդարև**-ը՝ նաև *ածական ստույգ*, **իսկական** իմաստով, **գիշերակաց**-ը գոյական է և մակբայ:

Նաև չմոռանանք, որ Էդ. Աղայանի բառարանում խոսքիմասային նշումները տրված են նաև արևմտահայերենի իմաստների հիման վրա, բայց քանի որ որոշ դեպքերում բացակայում է **արևմտ**. նշումը, շփոթ է առաջանում, ինչպես **ազգային** – *ած.*, *գոյ.*, **ախորժաբեր** – *ած.*, *գոյ.*, **գրագետ** – *ած.*, *գոյ.*, **անթել** – *ած.*, *գոյ.* (ընդ որում, վերջին երկուսի գոյ. իմաստը *հնգ.* նշումով է):

➤ Ձևակազմական-հնչյունափոխական ցուցումներում նույնպես կան մտորելու դեպքեր: Օրինակ՝ **կամուրջ** բառի համար առաջարկվում են **կամուրջի** և **կամրջի** սեռական-տրականի ձևերը, բայց, օրինակ, **բջիջ** բառի դիմաց նշված է միայն **բջի**, թեև **բջիջի**-ն նույնպես կարող էր լինել: Կամ **գրիչ** բառի համար տրված է միայն **գրչի**, մինչդեռ **գրիչի** անհնչյու-

նափոխ հիմքից կազմությունը նույնպես սխալ չէ, **բացահայտիչ - բացահայտիչի**, բայց **բացահայտչի** ձևը նույնպես գործուն է եղել և է:

➤ Բառարանի ներածության մեջ նշվում է, որ բոլոր գոյականների սեռական հոլովը տրվելու է՝ բացի **-ություն** և **-ում** ածանցով կազմված գոյականներից, քանի որ դրանց «հոլովումը ինքնին հայտնի է»: Անհամաձայնությամբ նշենք, որ նախ հարյուրավոր գոյականների հոլովում ինքնին հայտնի է ու պարզ, ապա՝ **-ում**, **-ություն** ածանցով գոյականների հոլովումը կարելի էր հիշատակել թեկուզ ներածական խոսքում՝ զուգաձևությունը հիշեցնելով, մանավանդ որ հիմքակազմության փոփոխության հարց է ծագում:

➤ Խնդրահարույց են հոլովական որոշ զուգաձևությունների վերաբերյալ նշումները, ինչպես, օրինակ՝ հավասարաթեք են արդյոք **մութի** և **մթան**, **կաշու** և **կաշվի** տարբերակները, կամ՝ **հույս**, **սուգ** բառերի համար *հնց.* նշումով տրվում են նաև **հուստ**, **սգո** ձևերը, բայց **լույս**, **պատիվ** բառերի դիմաց նշված է միայն **ի** հոլովում:

➤ Ինչ վերաբերում է բայասեռի նշումներին, ապա **վ** ածանցով կրավորական և չեզոք բայերի չտարբերակումը նպատակահարմար չէ, որքան էլ այն հենվի որոշակի տեսության վրա: Հենց ներածության մեջ եղած մոտեցումը, թե «Բայերի կրավորական ձևերը...., իբրև ընդհանուր կանոն, բացատրվում են **կբ** և **չբ** բայի բանաձևումով, ըստ որում ամեն մի ներգործական բայի կրավորաձևը պոտենցիալ կերպով չեզոք է», արդեն իսկ տարակուսանք է առաջացնում: Համենայն դեպս, 1960-70-ականների դպրոցական և բուհական դասագրքերում բայի սեռը այս մոտեցմամբ չի բացատրվում: **Միրվել**, **բռնադատվել**, **ձերբակալվել**, **մատուցվել**, **խաղացվել** և այսօրինակ հարյուրավոր բայերի չեզոք լինելը, հեղինակային վերաբերմունքից անկախ, գոնե բառարանակազմության դեպքում վիճահարույց է:

➤ Խառը բացատրություններով են տրվում **ունեմ**, **գիտեմ**, **արժեմ** բայերը. **ունեմ** պակասավոր բայը տրված է առանձին բառահոդվածով, բայց **գիտեմ**-ը բացատրվում է **գիտել**-ով, որի դիմաց չկա *հնց.* նշումը, իսկ **արժեմ**-ը **արժել** սկզբնաձևով, որի համար նշվում է *հնց.*: Նաև՝ **գիտեմ**, **գիտես** ձևերը տրվում են որպես **գիտենալ** բայի «անմիջական ներկա», բայց **արժեմ**, **արժես**-ը **արժենալ**-ի բառահոդվածում չկան:

• **Հ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան».** բառարանագրության մեջ մեծ ներդրում է. մեզ հետաքրքրող իրողությունների վերաբերյալ կան մասնակի նշումներ: Որոշակի սկզբունքով (միավանկ վերջնաբաղադրիչով, զուգաձևություն, ձևակազմական յուրահատկություն ունեցող) գոյականների համար արձանագրվում են հոլովումը, հոգնակիակազմությունը, որոշ զուգաձևություններ, դերանունների տարարմատ հոլովածներ, անկանոն բայերի տարարմատ (տարահիմք) կազմություններ: Այս բառարանում տրվում են նաև գործիական հոլովի որոշ զուգաձևություններ:

Բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը գրեթե չի նշվում (դրանք առկա են համանուն բառերի դեպքում, եթե տարբեր խոսքի մասեր են):

Այսուհանդերձ, նշված սկզբունքները միշտ չէ, որ պահպանվել են:

➤ Բառարանի «Քերականական նշումներ»-ում ասվում է, որ «**Ա** և **-ան** հոլովման պատկանող այն բառերը, որոնց գործիականը կազմվում է սեռական-տրականից **բ** վերջավորությամբ, ունեն նաև այդ ձևի նշումը, այսպես՝ արյուն, **յան, յամբ (-ով)**, քաջություն, **յան, յամբ (-ով)**, ուտում, **ման, մամբ (-ով)** և այլն»⁵: Բայց զարմանալիորեն հենց **արյուն** բառը՝ որպես գլխաբառ, չունի որևէ նշում, **անկյուն**-ը՝ նույնպես, **-ութուն** և **-ում** ածանցով միավորների միայն սեռական-տրականի ձևն է նշվում:

➤ Կրկին անմիօրինակ ու անհասկանալի նշումներ ունեն **գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերը: **Ունել**-ի դիմաց նշվում է **ունեմ, պակասավոր բայ, գիտել**-ի դիմաց **գիտեմ** հավելական ձև **գիտենալ** բայի, իսկ **գիտել**-ը **անգործածական, գիտենալ**-ը դիտարկվում է **պակասավոր, իսկ արժեմ**-ը որևէ ձևով չկա ոչ **արժել**-ի, ոչ **արժենալ**-ի կողքին: Նաև **արժել** բայի մասին չկա որևէ նշում: Տպավորություն է ստեղծվում, որ մեր բառարանագիրները, չցանկանալով խախտել ավանդույթը, բառարանից բառարան են փոխանցել ձևեր ու կազմություններ, որոնք հաճախ ինքնաբերաբար ձևավորել են անմիօրինակ և անկենսունակ միավորների շատ վիճելի հարացույց ու համակարգ:

• **Ա. Սուքիասյանի, Ք. Սուքիասյանի «Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան»:** Նոր բառարան է հրատարակված 2002 թ.-ին: Ներկայացնում է բառային միավորի ուղղագրական և ձևակազմական նկարագրություն: Իր տեսակի մեջ (ձևակազմական) մեզանում լինելով առաջիններից մեկը՝ ցավոք սրտի, լիովին չի ծառայում իր բուն նպատակին. ազդեցիկ ծավալի մեջ (76 000 բառային միավոր) ընթերցողին է մատուցվում գրական հայերենի բառային կազմի ձևակազմական անկատար և անմիօրինակ նկարագրություն: Այսպես:

➤ Գոյականների մի զգալի մաս տրվում է առանց որևէ նշումի, մյուս մասը՝ միայն հոգնակիի վերջավորությամբ, հաջորդները՝ հոլովման վերջավորությամբ կամ հոլովաձևով: Ընդ որում, հոգնակիի ձևերը ներկայացնելիս ձևակազմական տարբերակները երբեմն չեն նշվում, օր.՝ **ակնագունդ** բառի համար նշվում են **գնդի, գնդեր** ձևերը, բայց, ասենք, **ակնաբույն, մրջնաբույն** բառերի համար պարզապես տրվում է **-եր** ձևույթը. չի դիտարկվում հնչյունափոխված **բներ** հիմքը:

➤ **-նիշ, -պետ** վերջնաբաղադրիչ ունեցող գոյականների հոգնակի թվի կազմության համար մեծ մասամբ նշվում է միայն մեկ վերջավորություն՝ **-եր (համարանիշ, նամականիշ, դարականիշ, գյուղապետ)**, մինչդեռ տարբեր ձևերով կանոնական են համարվում սրանց զուգաձև՝ **-եր//ներ**-ով կազմությունները:

⁵ **Հ. Բարսեղյան**, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, էջ IX:

➤ Անմիօրինակ են ներկայացված տարարմատությամբ հոլովվող անձնական դերանունները. **ես** դերանվան դիմաց նշվում են բոլոր ձևերը, այդ թվում՝ զուգաձևերը՝ **ես, իմ, ինձ, ինձ(ա)նից, ինձ(ա)նով, ինձ(ա)նում**, մինչդեռ **դուք**-ի դեպքում բացակայում են զուգաձևությունները և ներգոյականի ձևը՝ **ձեր, ձեզ, ձեզնից, ձեզնով, մենք**-ի դեպքում զուգաձևերը տրվում են: Հանդիպում են անճշտություններ, ինչպես, օրինակ՝ **ով** դերանվան համար նշված են **ումնից, ումնով** հոլովաձևերը, որոնք երբեք կանոնական չեն եղել:

Մրանցից բացի՝ տրված չեն **սա, դա, նա** դերանունները, որոնք, ենթադրվում է, պետք է որ լինեին որպես տարարմատության դրսևորումներ:

➤ **Ուտել** բայի արգելական հրամայականի ձևեր են համարվում **մի՛ ուտի**-ն, **մի՛ ուտեք**-ը, որոնք կրկին կանոնավոր կազմություններ չեն, **գալ, տալ** անկանոն բայերի արգելական հրամայականի ձևեր են նշվում՝ **մի՛ գա(ր), մի՛ ք գա, մի՛ տա, մի՛ տաք (տվեք)**: Ընդհանրապես անհասկանալի խառն է ներկայացված անկանոն բայերի ձևակազմական պատկերը:

➤ **Գիտեմ** պակասավոր բայի համար տրված են **գիտեմ** և **գիտեի** ժամանակաձևերը՝ ներկա և անցյալ անկատար անվանումներով, բայց **ունեմ**-ի դիմաց **ունեմ, ունես, ունի** ձևերը համարվել են ներկա, իսկ **ունեի, ունեիր** ձևերը **ունենալ** բայինն են: Ստացվում է՝ **ունեի, ունեիր...** ձևերը պակասավոր չեն: **Արժեմ** բայը ընդհանրապես արձանագրված չէ:

Ոչ մի բառարան չի կարող լինել կատարյալ, և թերություններն էլ բնավ չեն ստվերում հեղինակների կատարած գործը, սակայն անմիօրինակությունները, բարբառային կամ անճիշտ իրողությունների ամբողջումը շատ դեպքերում խաթարում են ձևակազմական բառարանի նորմատիվ բնույթը: Բառարանագիրների խնդիրը եղել է հենց բառերի բացատրական, ուղղագրական նկարագրությունը. հատուկ նպատակ չեն ունեցել հետևողականորեն ու համակարգված ներկայացնելու բառային միավորի քերականական-ձևակազմական նկարագրությունը:

Այսպիսով, վստահաբար կարելի ասել, որ արդի արևելահայերենն այսօր չունի բառի ձևաբանական նկարագրության քիչ թե շատ ամբողջական տպագիր բառարան:

Շայ բառարանագրության արդի զարգացումները մասնակի դրսևորումներ են ստանում նաև համացանցում. ստեղծվել են տարբեր կայքեր, որոնցում «միջազգային» ձևաչափերի հետևողությամբ փորձ է արվում կազմելու էլեկտրոնային բառահոդվածներ: Այդպիսի կայքերից են՝ **bararanonline.com, armdict.com, Հայերեն վիքիբառարանը՝ hy.wiktionary.org**: Բառահոդվածները մեծ մասամբ արձանագրում են բառերի որոշակի խմբերի իմաստակառուցվածքային նկարագրություններ. տրվում են բառիմաստները, ձևաիմաստային խմբերը, ստուգաբանությունը, մասամբ նաև քերականական հատկանիշները:

• **bararanonline.com**-ը հոմանիշների և հականիշների առցանց բառարան է, բացի խոսքիմասային պատկանելությունից՝ քերականական այլ նշում չի տալիս:

• Հնարավորինս ընդգրկուն են **Վիքիբառարանի** բառահոդվածները, որոնցում պատկերացում է տրվում նաև բառամիավորի քերականական որոշ հատկանիշների մասին: Դրանք, սակայն, միշտ չէ, որ վստահելի կամ ամբողջական նկարագրություններ են. պատճառները տարբեր են: Վիքիբառարանները սովորաբար մուտքագրում են ոչ լեզվաբանները. կոչվում է հենց **ազատ բառարան**, տվյալները հավաքվում են տարբեր աղբյուրներից՝ առանց մասնագիտական քննարկության, ուստի և թերություն-սխալները, վրիպանքները շատ են, բառահոդվածները կիսատ, խառնիխուռն: Օր.՝ **մեջբերել** բայի համար նշվում է **գոյական**, իսկ հոմանիշները տրվում են բայերով՝ **ցիտել, վկայակոչել, վկայել (մեջբերում կատարել)**: Կամ՝ որոշ բառերի դեպքում, ինչպես, օրինակ՝ **դպրոցական**, տարարժեքությունը նշված չէ: Կարճ խոսքով՝ անսկզբունք, անընդհատ լրացվող և սիրողական մակարդակով արվող աշխատանք է գոնե այս պահին:

Շատ կարևոր նախաձեռնություն էր «**Արևելահայերենի ազգային կորպուս**»-ը Արևակը. կազմված լինելով լեզվաբանական կորպուսի սկզբունքներով՝ մեծ արդյունավետությամբ օգնում է լեզվաբանական տարբեր հետազոտություններում վիճակագրական տվյալներ ստանալուն, համատեքստային համեմատություններ անցկացնելուն և այլն: Կառուցվածքով համընդգրկուն երևույթ է: Հետաքրքրության է արժանի նաև քերականական գիտելիքների մատուցման առումով, քանի որ տեղեկություններ է տալիս բառի նաև ձևային հատկանիշների մասին: Սակայն կայքը բնավ չի կարող գոհացնել ձևաբանական հատկանիշները որոնողին: Նախ՝ բառի քերականական բնութագրիչները ներկայացնելիս ծագում են տեխնիկական լուրջ դժվարություններ, օրինակ՝ դժվար է դառնում բառաքերականական համանունների վերաբերյալ (որոնք հայերենում քիչ չեն) ամբողջական տեղեկույթ ստանալը. ասենք՝ **կամ** պակասավոր բայի, **կամ** գոյականի և **կամ** համադասական շաղկապի համար որոնումը բերում է բոլոր համատեքստերը, և հաճախ ստացվում է այնպես, որ 10.000-ից ավելի համատեքստից որոնողն ինքը պիտի փորձի գտնել իրեն անհրաժեշտ բառամիավորը, ինչը գործնականում անհնար է: Հետո՝ կայքի զարգացման և հարստացման աշխատանքները, ցավոք, արդեն տարիներ դադարեցված են: Եվ վերջապես՝ կայքը իր առջև բոլորովին էլ նպատակ չի դրել բառային միավորների քերականական բնութագրիչ լինելու. եղած նկարագրությունները այս կամ այն առիթով են և, իհարկե, ոչ ամբողջական:

Բառարանակազմությունը բարդագույն աշխատանք է, մանավանդ երբ հեղինակ(ներ)ը գործ ունի (ունեն) 100.000-ավոր բառերի հետ. վրիպակները, մոտեցումների շփոթը, բացթողումները անխուսափելի են:

Ակնկալում ենք, որ մեր բառարանների քերականական մասի թերութ-
յունները, բաց կողմերի նկարագրությունը կրնակվեն ոչ թե թերագնա-
հատումներ, այլ պարզապես բառամիավորի ձևաբանական հատկա-
նիշների վերհանումներ և քերականական կազմվելիք բառարանի անհ-
րաժեշտության հիմքեր:

Ամփոփենք: Կազմվելիք «Արդի արևելահայերենի ուսումնական
քերականական բառարանը» սպասված է, իհստ անհրաժեշտ և ինչ-որ
առումով էլ ուշացած: Այն իր հստակ մշակված կառուցվածքով, ուսում-
նական հավելվածներով կլինի ոչ միայն ձևաբանական բառարան-ու-
ղեցույց, այլև բառարան-ինքնուսույց, որը հաջողությամբ կծառայի ինչ-
պես հայ, այնպես էլ թերևս օտարախոս ընթերցողին:

ЛИАНА САРКИСЯН – *Морфологические примечания в современных армянских орфографических, толковых словарях.* – Несмотря на богатое разно-
образие теоретических работ, метод практической, именно словарной фиксации
морфологии у нас не работал. Учитывая современное состояние проблемы, плани-
руется составить и издать такой труд как «**Учебно-грамматический словарь
современного восточноармянского языка**».

Несомненно, армянская лексикография имеет многовековые традиции. Энциклопедические и лингвистические словари, такие как «Новый словарь Айказянского языка» **отцов Мхитарянов**, «Армянский деривационный словарь» и «Словарь армянских имен собственных» **Гр. Ачаряна**, «Армянский орфографический орфоэпический терминологический словарь» **О. Барсебяна**, «Толковый словарь современного армянского языка» в 4-х томах, «Толковый словарь современного армянского языка» **Эд. Агаяна**, «Фразеологический словарь армянского языка» **А. Сукиасяна**, **С. Галстяна**, «Словарь синонимов армянского языка» **А. Сукиасяна** и другие, изданные в 19-20 веках, имели неоценимую лингвистическую ценность.

И в настоящее время лексикографические направления разнообразны: существуют объяснительные, орфографические, словообразовательные, фразеоло-
гические словари, словари синонимов, неологизмов, иностранных слов, их эквивалентов, диалектов, и аббревиатур.

Однако эти словари носят преимущественно лексический характер и дают эпистемологическое описание лексического состава. Такие словари будут иметь свое эффективное продолжение. Тем не менее у лингвистических словарей есть и другие задачи, одной из которых является словарное описание грамматики лите-
ратурного языка, в частности, его морфологии. Во всяком случае, с 1950-х годов такие словари составляются для английского, французского и русского языков, а для армянского языка в толковых, орфографических словарях до поры до времени обнаруживаются сугубо частные грамматические указания.

Однако они носят преимущественно лексический характер и обеспечивают эпистемологическое описание лексического состава. Такие словари будут иметь свое эффективное продолжение. Однако у лингвистических словарей есть и другие задачи, одной из которых является описание грамматики литературного языка, в частности морфологии. Во всяком случае, с 1950-х годов такие словари составляются для английского, французского и русского языков, а для армянского языка весьма сугубо грамматические указания встречаются в толковых и орфографических словарях.

Ключевые слова: *грамматический словарь, морфологические примечания, несоответствия, дефективные глаголы, толковый словарь, морфологическая норма современного восточноармянского языка*

LIANA SARGSYAN – *Morphological Notes in Modern Armenian Orthographic, Definition and Meaning Dictionaries.* – In contrast to the rich variety of theoretical works, we have not used the practical method of morphology, in particular, the dictionary entry. To this day, we haven't had a grammar dictionary of Armenian.

Considering the current state of the problem, it has been planned to compile and publish such a work – “**Educational Grammar Dictionary of Modern Eastern Armenian.**”

Undoubtedly, Armenian lexicography has centuries-old traditions. Encyclopedic and linguistic dictionaries such as the “New Dictionary of the Haikazian Language” by the **Mkhitaryan fathers**, **H. Acharyan's** “Armenian Derivational Dictionary” and “Dictionary of Armenian Personal Names,” **H. Barseghyan's** “Armenian Orthographic Orthoepical Terminological Dictionary,” “Explanatory Dictionary of the Modern Armenian Language” in 4 volumes, **Ed. Aghayan's** “Explanatory Dictionary of Modern Armenian,” **A. Sukiasyan, S. Galstyan's** “Phraseological Dictionary of the Armenian Language,” **A. Sukiasyan's** “Dictionary of Synonyms of the Armenian Language” and others published in 19th-20th centuries have had an inestimable linguistic value.

Still, there is a wide variety of lexicographic directions: explanatory, orthographic, morphological, phraseological, synonym, neologism, foreign words, their equivalents, dialects, and abbreviation dictionaries.

However, these dictionaries are primarily lexical in nature and provide an epistemological description of lexical composition. Such dictionaries will have their effective continuation. Nevertheless, linguistic dictionaries have other missions, too, one of which is the dictionary description of the grammar of the literary language, particularly that of its morphology. Anyway, since the 1950s, such dictionaries have been compiled for English, French, and Russian, while in Armenian, strictly private grammar instructions have been found in explanatory, orthographic dictionaries for the time being.

Key words: *grammar dictionary, morphological notes, inconsistencies, defective verbs, definition and meaning dictionary, the morphological norm of modern Eastern Armenian*

ԱՆԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԵՆԹԱԿԱՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Քերականական տարբեր համակարգերում կարող են լինել բառաձևեր, որոնք չեն գործածվում կամ շատ հազվադեպ են գործածվում, բայց իրենց կազմությամբ չեն հակասում ընդհանուր համակարգին: Օրինակ՝ շատ գոյականների ներգոյական հոլովաձևը գործածական չէ կամ եզակի թվով գործածական չէ, բայց հոգնակին լայն կիրառություն ունի: Այսինքն՝ հարացույցի որոշ ձևեր կարող են անգործածական լինել, բայց դրանք ենթադրելի են, քանի որ քերականական կազմությամբ և արտահայտած իմաստով տեսականորեն կարող են գոյություն ունենալ: Անգործածական կամ հազվադեպ գործածվող քերականական այսպիսի ձևեր կարող են լինել թե՛ գոյականի, թե՛ դերանվան, թե՛ բայի համակարգերում և վերաբերում են նրանց քերականական տարբեր կարգերին: Սակայն այդ երևույթն ամենից շատ դրսևորվում է գոյականի հոլովման համակարգում: Հարց է ծագում, թե արդյո՞ք պետք է համարվի, որ նման ձևեր գոյություն չունեն, թե՞ պետք է չբացատվի նրանց հնարավոր գործածությունը: Այս խնդիրը հատկապես կարևորվում է քերականական բառարաններ կազմելիս, որոնցում պետք է ներկայացվեն բառի քերականական բոլոր ձևերը: Հոդվածում քննվում են այս հիմնախնդրին առնչվող հարցեր, բերվում են եղած որոշ մոտեցումներ, փորձ է արվում ճանապարհ գտնելու առաջացող խոչընդոտները հաղթահարելու համար:

Բանալի բառեր – քերականական ձև, հոլովման համակարգ, եզակի թիվ, հոգնակի թիվ, անգործածականություն, բայ, անկանոն բայ, գոյական, դերանուն, քերականական բառարան

Հայտնի է, որ քերականական որևէ կարգ արտահայտվում է իրար հակադրվող բառաձևերով կամ իմաստաքերականական ընդհանրություն ունեցող բառախմբերով, որոնք հակադրվում են որպես ենթակարգերի արտահայտիչներ: Քերականական միևնույն կարգի ենթակարգերն արտահայտող և իրար հակադրվող բառաձևերի միջոցով ձևավորվում է հարացույց: Սակայն հնարավոր է, որ որոշ բառեր չունենան այն բառաձևը կամ բառաձևերը, որոնք ունեն միևնույն խոսքի մասին կամ ներխոսքիմասային քերականական միևնույն խմբին պատկանող բառերը, այսինքն՝ հարացույցի ենթադրելի կամ սպասվող որոշ ձևեր կարող են գործածական չլինել: Խոսքը չի վերաբերում անկանոն քերականական ձևերին, որոնք տարբերվում են ընդհանուր համակարգից,

բայց գոյություն ունեն: Օրինակ՝ *ուտել* բայի անցյալ կատարյալի 1-ին դեմքի եզակի թվի ենթադրվող ձևը պետք է լիներ *ուտեցի*, բայց նման բառաձևը գործածական չէ: Դրա փոխարեն գործածվում է *կերա* ձևը: Թեև այն տարահիմք է, բայց սրանով (նաև անկանոն մյուս ձևերով՝ *կերել եմ*, *կեր՛ր* և այլն) լրանում է *ուտել* բայի խոնարհման հարացույցը: Խոսքն այն մասին է, երբ հարացույցի անդամներն ընդհանրապես գործածական չեն:

Բայական համակարգում այս իրողությունն արտահայտվում է հետևյալ դեպքերում:

Ա) Պակասավոր բայերը (*լվալ*, *հուսալ*, *կամ*, *գիտեմ*, *ունեմ* և այլն) չունեն խոնարհման ամբողջական հարացույց կամ դերբայական տարբեր ձևեր:

Բ) *Գալ*, *լալ*, *տալ* անկանոն բայերը չունեն *-ում* վերջավորությամբ ձևավորվող անկատար դերբայ (այդպիսի ձևեր երբեմն գործածվում են խոսակցական լեզվում և համարվում են մերժելի): Սրանց անկատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *-իս* վերջավորությամբ ձևերով (*գալիս*, *լալիս*, *տալիս*):

Գ) Շատ բայերի ապառնի դերբայը (*-իք* վերջավորությամբ ձևավորվող, օր.՝ *գրելիք*, *կատարելիք*) գործածական չէ:

Անվանական համակարգում (գոյականական և դերանվանական) այս իրողությունը հիմնականում արտահայտվում է հետևյալ դեպքերում:

Ժամանակակից հայերենում գոյականին առաջին հերթին բնորոշ է քերականական երեք կարգ՝ *թվի*, *հոլովի* և *առկայացման* (նաև դասի կարգը¹): Այս երեք կարգերի ենթակարգերում էլ կան հարացույցների որոշ ձևեր, որոնք մի շարք բառերի դեպքում գործածական չեն:

Ա) Առկայացման կարգի վերաբերյալ հնարավոր է նշել հետևյալը: Ժամանակակից հայերենում ուղղական հոլովով եզակի և հոգնակի գոյականները հիմնականում հանդես են գալիս որոշյալ և անորոշ առումներով, սակայն այն հոգնակիները, որոնք չեն ձևավորվում *-եր*, *-ներ* քերականական ձևայիններով, որոշիչ հոդ չեն ստանում, ինչպես՝ *մարդիկ*, *կանայք* և այլն:

Բ) Թվակազմության դեպքում նշված երևույթն առնչվում է անեզական և անհոգնական գոյականներին, որոնք չունեն թվի քերականական ենթակարգերից որևէ մեկն արտահայտող բառաձև:

Գ) Տարբեր բառեր կարող են գործածական չլինել որևէ հոլովաձևով: Երբեմն դա համակարգային բնույթ ունի (օրինակ՝ անձ և ընդհանրապես շնչավոր արտահայտող գոյականները ներգոյական հոլովով չեն գործածվում), երբեմն էլ դրսևորվում է առանձին բառերի դեպքում:

Դերանվան դեպքում խնդիրն առնչվում է թվակազմությանը և հոլովակազմությանը:

¹ Տե՛ս Գ. Չառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 206-208:

Ա) Որոշ դերանուններ ունեն միայն եզակի կամ հոգնակի ձև:

Բ) Հոլովվող որոշ դերանուններ չեն գործածվում ներգոյական հոլովով:

Գ) Փոխադարձ դերանունները չունեն ուղղական հոլով (չունեն նաև եզակի թիվ և ներգոյական):

Այստեղ, սակայն, մեր նպատակը նշված համակարգերի մանրամասն քննությունը և բացակայող ձևերը մեկառմեկ բացահայտելը չէ, ուստի հանգամանորեն չենք անդրադառնում դրանց: Խոսքն այն մասին է, որ կարող են լինել քերականական հարացույցի որոշ ձևեր, որոնք գործածական չեն, բայց տեսականորեն նրանց գոյությունը չի հակասում լեզվական նորմին, այսինքն՝ դրանք ենթադրելի ձևեր են, և դա հարացույցները ներկայացնելիս խնդիրներ է առաջացնում:

Բայական համակարգում, ինչպես ասվեց, այդպիսիք կարելի է համարել *-իք* վերջավորությամբ ապառնի դերբայը և որոշ վերապահությամբ մի քանի պակասավոր բայերի ձևեր: Մ. Ասատրյանն այս դերբայի մասին գրում է. «...իբ արտահայտած իմաստին համապատասխան՝ ապառնի *ԻՔ* ձևը ունի ծավալային սահմանափակություն, այսինքն՝ չի կազմվում բոլոր բայերից: Դրա հետ միաժամանակ նա ունի նաև գործածականության ոլորտների սահմանափակություն և իր կիրառական հաճախականությամբ չի կարող, ասենք, համեմատվել զուգակից *ՄԾ* և *ՈՂ* ձևերի հետ»²: Այսինքն՝ բայական համակարգում պակասավոր և անկանոն բայերի դեպքում որոշակի ձևերի բացակայությունը համակարգային է. միայն *-իք* վերջավորությամբ ապառնի դերբայի դեպքում է ձևի առկայություն-բացակայությունը ոչ համակարգային և առնչվում է առանձին բառերի. մի շարք բայերի ապառնի դերբայը գործածական է, իսկ մի շարք բայերի ապառնի դերբայը՝ ոչ:

Դերանվան համակարգում փոխադարձ դերանունները չունեն ուղղական հոլով և եզակի թիվ, բայց դրանք ենթադրելի ձևեր չեն, պարզապես գոյություն չունեն, ուստի դա չի առնչվում մեր խնդրին: Որոշ դերանունների՝ միայն եզակի կամ հոգնակի լինելը ևս արտահայտվում է իմաստով, այլ ոչ թե քերականական թվով, այսինքն՝ բառաձևով (օրինակ՝ *ամեն մեկը* ունի եզակիի իմաստ, իսկ *բոլորը*՝ հոգնակիի և այլն), ուստի դրան էլ այստեղ չենք անդրադառնում³: Մյուս դերանուններին առնչվող խնդիրը (որոշ հոլովաձևեր չունենալը) ըստ էության նույնատիպ է գոյականական համակարգի խնդիրներին:

² Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու: Ձևաբանություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2002, էջ 256:

³ Բնարկե, որոշ խնդիրների կարելի էր անդրադառնալ. օրինակ՝ *ու* դերանունն ուղղականում ունի հոգնակի *ուվքեր*, բայց հոլովվում է մեկ հարացույցով, կամ *մին* և *մանք* բառաձևերը իմաստներով տարբերակվել են, ուստի *մին*-ը չի հոլովվում, իսկ *մանք*-ը հոլովվում է, և այլն, բայց մեր խնդիրը չգործածվող, բայց ենթադրելի ձևերի գնահատման ընդհանուր հիմնահարցը վերհանելն է, ուստի այդպիսի մանրամասների չենք անդրադառնում:

Գոյականի հոլովման համակարգում այս իրողությունն ամենից ցայտունն է դրսևորվում, և հիմնականում հենց դրան էլ ցանկանում ենք անդրադառնալ, քանի որ անեզականության և անհոգնականության, ինչպես նաև որոշ բառաձևերի՝ որոշիչ հոդ չստանալը, այսինքն՝ որոշ բառաձևերի բացակայությունը հիմնականում համակարգային բնույթ ունի:

Գոյականի հոլովման համակարգի առնչությամբ հնարավոր է առանձնացնել երկու հիմնական դեպք. *ա) բառը չունի որևէ հոլովածն* (օրինակ՝ *բռնակ* բառի ներգոյականը գործածական չէ), *բ) բառը մի թվով գործածական է սովյալ հոլովածնով, մյուսով՝ ոչ* (օրինակ՝ *անուն* գոյականի եզակի ներգոյականը՝ *անունում*, գործածական չէ, մինչդեռ հոգնակին՝ *անուններում*, գործածվում է):

Մեզ հետաքրքրող ընդհանուր խնդիրը հետևյալն է. եթե հարացույցի որևէ բառաձև գործածական չէ, բայց տեսականորեն ենթադրելի է, արդյո՞ք պետք է համարել, որ այն գոյություն չունի, թե՞ կարելի է հնարավոր համարել: Այս խնդիրը հատկապես կարևորվում է բառարաններ կազմելիս և բառերը քերականորեն բնորոշելիս: Նման դեպքերում ուսումնասիրողները տարբեր մոտեցումներ են ցուցաբերում: Բերենք մեկ օրինակ: Ժամանակակից հայերենում կա *հազ* բառը կամ արմատը, որի ուղղական-հայցական հոլովի անորոշ առումով եզակի և հոգնակի ձևերը գործածական չեն, սակայն մյուս ձևերը, բացի ներգոյականից, գործածվում են, ինչպես՝ *Հազուստը հազը չեղավ: Հազի զգեստը հավանեցի: Վերարկուն հազից հանեց: Նրա հազով հազուստ չկար: Հազները մաշված շորեր էին*: Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» (բառարանում բերված է նաև համանուն *հազ* ածականը, որը բացատրվում է՝ *հազեցած, կուշտ* և ունի *անհանձնարարելի* նշումը) այս բառը բերված է առանց ուղղական անորոշ ձևի, այսինքն՝ բառույթի բացատրության. «**ՀՄԳ**, գործածվում են՝ **սեռ. տր. բաց. հոլովները՝ հագի, հագից, հոգն. հագների, հագներից**, ած. գ. Հագածը, ինչ-որ հագել է»⁴: «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» բառն այսպես է ներկայացված. «**ՀՄԳ**, (արմատ հագնել բայի) ա., գ. *Վրան հագած, ինչ որ հագել է*: Ուստեն եկավ քուրքը հագին (ՀԹ): *Հագից հանել* – վրայի շորերը հանել: *Լավ շորերն ու կոշիկները հագիցը հանում են* (ՀԹ)»⁵: Ինչպես տեսնում ենք, բառի կամ արմատի անգործածական լինելը նշված բառարանները կազմելիս խնդիրներ է առաջացրել, և մի դեպքում չի բացատրվել բառի իմաստը, մյուս դեպքում գլխաբառը համարվել է արմատ, և չեն նշվել գործածական ու անգործածական բառաձևերը: Խնդիրն այն է, որ եզակի ուղղականի անորոշ առումով ձևը, որը պետք է հանդես գար որպես բառույթ և ներկայացվեր բառարանա-

⁴ Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1976, էջ 787:

⁵ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 250:

յին արժեքով, գործածական չէ: Արդյո՞ք պետք է պնդել, թե այդ բառը չկա, քանի որ չի գործածվում, թեև կան մյուս ձևերը: Մի կողմից այդպես է, քանի որ լեզվում չգործածվող ձևերն ըստ էության գոյություն չունեն, բայց մյուս կողմից ելակետային ձևի բացառումն առաջացնում է համակարգի խաթարում: Եթե կարելի է այսպես ասել, ապա *հագ*-ը «պակասավոր գոյական է», քանի որ չունի հոլովման հարացույցի բոլոր ձևերը: Քերականական բառարան կազմելիս, որում պետք է ներկայացվեն ոչ միայն գլխաբառը և նրա հոգնակին ու հոլովման տիպը, այլև բառայթի քերականական բոլոր հնարավոր ձևերը, խնդիրն ավելի է բարդանում:

Ինչպե՞ս վարվել նման դեպքերում: Բառարանում որևէ բառաձև չներառելը բառարանից օգտվողին կհուշի, որ այն գործածական չէ, սակայն որևէ բառաձևի գոյությունը բացառելու համար նախ հիմնավորում է հարկավոր: Հիմնավորելու համար թերևս հիմք կարող է լինել վիճակագրական հստակ ուսումնասիրությունը: Չէ՞ որ հնարավոր են թեկուզ դիպվածային կիրառություններ, որոնք եթե օրինաչափ ու տարածված էլ չեն, համենայն դեպս սխալ չեն: Երբեմն որոշ բառեր շեղվում են ընդհանուր օրինաչափությունից, կամ ժամանակի ընթացքում սկսում են գործածական դառնալ նախկինում չգործածվող ձևեր: Իհարկե հասկանալի է, որ բառարանը ներկայացնում է այն ժամանակի լեզվավիճակը, որին վերաբերում է, բայց հաճախ խնդիրներ են առաջանում հենց տվյալ ժամանակահատվածի լեզվական իրողությունները ներկայացնելիս: Օրինակ՝ *Հ. Պետրոսյանի* հեղինակած «Հայերենագիտական բառարանի» «Ներգոյական հոլով» բառահոդվածում նշվում է, որ «Մի խումբ բառեր համադրական ներգոյական չունեն. դրանցից են... գ) ժամանականիշ մի շարք բառեր, ընդ որում տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները, նաև՝ *այսօր, երեկ, կեսօր, առավոտ, գերեկ, գիշեր* բառերը և մի քանի այլ բառեր...»⁶: Ընդհանուր համակարգի վերաբերյալ ասվածը միանգամայն ճիշտ է, բայց հնարավոր են շեղումներ: Հիշենք, օրինակ, Վ. Տերյանի հայտնի տողը. «*Ես եմ, դու ես, ես ու դու// Գիշերում այս դյուրական*»⁷: Կամ «*Նա մի գիշերում տեղ հասավ*» բավականին տարածված կիրառությունը: «ԱՐԵՎԱԿ» արևելահայերենի ազգային կորպուսի միջոցով կատարված որոնումը ցույց տվեց, որ հազվադեպ կիրառվում է նաև *ցերեկում* ձևը, օրինակ՝ «*Հնարավոր էր այդքան ճանապարհը կտրել մեկ ցերեկում*» (Ս. Վարդանյան):

Մի շարք բառերի դեպքում հոլովման ընդհանուր համակարգը խախտվում է թվակազմության ժամանակ: Օրինակ՝ ընդունված է այն կարծիքը, որ *-ում* ածանցով կազմված գոյականները հիմնականում

⁶ **Հ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ, Եր., 1987, էջ 481:

⁷ **Վ. Տերյան**, Երկերի ժողովածու (կազմ.՝ Վ. Պարտիզունի), հ. 1, Հայպետհրատ, Եր., 1960, էջ 163:

ներգոյական հոլովով չեն գործածվում, բայց մի շարք բառերի դեպքում հոգնակի թվով ներգոյականները բավականին տարածված ու կիրառելի են, ինչպէս *շարժումներում, նվաճումներում, զարգացումներում* և այլն:

Առկայացման կարգի արտահայտման դեպքում, ինչպէս նշվել է, ևս կա համանման երևոյթ: Այն հոգնակիները, որոնք չեն կազմվում *-եր, -ներ* ձևաւորմամբ, որոշիչ հոդ չեն ստանում (օրինակ՝ *մարդիկ, կանայք*): Որոշիչ հոդ չեն ստանում նաև *-անք, -ենք, -ոնք, -ունք* անանգներով կազմված այն բառերը, որոնք ազգակցություն, տոհմ են ցույց տալիս: Այս դեպքում, սակայն, խնդիր չի առաջանում հարացույցները ներկայացնելիս, քանի որ երևոյթը համակարգային է, և որոշյալ առումով սպասելի ձևերը բոլոր դեպքերում գործածական չեն: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ այդպիսի բառաձևերը որոշիչ հոդով (որոշյալ առումով) չեն գործածվում:

Անեզական և անհոգնական գոյականների դեպքում ևս հնարավոր է նույն մոտեցումը ցուցաբերել: Ենթակարգի բացակայությունը համակարգային է, ուստի համարվում է, որ անեզական գոյականը չունի եզակի թիվ, անհոգնականը՝ հոգնակի:

Թեև մենք բերեցինք քերականական տարբեր ձևերի օրինակներ, սակայն ակնհայտ է, որ անվանական համակարգում խնդիրն առաջին հերթին առնչվում է ներգոյական հոլովաձևին: Ինչպէս գրում է Մ. Ասատրյանը. «Ներգոյականը մյուս հոլովներից տարբերվում է ոչ միայն իմաստային, այլև կիրառական-ծավալային սահմանափակությամբ: Ժամանակակից հայոց լեզուն, ընդհանրապէս չհոլովվող բառեր չձևաչելով հանդերձ, ունի բառերի մի շարք խմբեր, որոնք ներգոյական հոլով չեն կազմում, կամ որոնց ներգոյականը սովորական չէ»⁸: Ցանկանում ենք ընդգծել վերջին ձևակերպումը՝ «սովորական չէ»: Այսինքն՝ դրանք հազվադեպ հանդիպող կամ չկիրառվող, սակայն նաև չբացատրվող ձևեր են, ի տարբերություն որոշյալ առում չունեցող կամ անեզական և անհոգնական գոյականների, որոնք բացատրող, չգործածվող ձևեր են: Մենագրություններում, դասագրքերում կամ ուսումնական ձեռնարկներում, առավել ևս բառարաններում ներկայացված սահմանումները, բնորոշումները սովորաբար ընկալվում են որպէս հիմնարար կանոններ ու սկզբունքներ: Այսինքն, եթե չներկայացվի որևէ ձև, որը, սակայն, հնարավոր և ենթադրելի է, ապա կարող է ընկալվել, որ այն սխալ, բացատրող բառաձև է: Օրինակ՝ *հուշ* բառի եզակի ներգոյականը գործածական չէ, մինչդեռ հոգնակի ներգոյականը լայնորեն կիրառվում է: Կարծում ենք, որ այս բառի հոլովման հարացույցը ներկայացնելիս անհրաժեշտ է նշել ներգոյական հոլովի առկայությունը: Հարցի լուծման թերևս լավագույն տարբերակն այն կլինի, որ բառարաններում նշվի, թե տվյալ հոլովաձևն անգործածական է կամ հազվադեպ, ո-

⁸ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

ըը տեղեկություն կհաղորդի տվյալ բառաձևի կիրառականության առանձնահատկության մասին, բայց և չի բացառի նրա գոյության հնարավորությունը:

АРТАШЕС САРГСЯН – *Неупотребительность как проблема определения грамматических категорий.* – В разных грамматических системах могут быть словоформы, которые не употребляются или употребляются очень редко, но их состав не противоречит общей системе. Такие неиспользуемые или редко используемые грамматические формы могут быть в системах существительных, местоимений и глаголов и относиться к их разным грамматическим порядкам. Возникает вопрос, следует ли считать, что таких форм не существует, или не следует исключать их возможное использование. Эта проблема особенно актуальна при составлении грамматических словарей, в которых должны быть представлены все грамматические формы слова. В статье рассматриваются вопросы, связанные с данной проблемой.

Ключевые слова: *грамматическая форма, система спряжения, единственное число, множественное число, инфинитив, глагол, неправильный глагол, существительное, местоимение, грамматический словарь*

ARTASHES SARGSYAN – *Disuse as a Problem of Defining Grammatical Categories.* – In different grammatical systems there may be word forms that are not used or are used very rarely, but their composition does not contradict the general system. Such disused or rarely used grammatical forms may be in noun, pronoun, and verb systems and refer to their different grammatical orders. The question arises whether such forms should be considered non-existent, or their possible use should not be ruled out. This problem is especially relevant when compiling grammatical dictionaries, in which all grammatical forms of a word should be presented. The article deals with issues related to this question.

Key words: *grammatical form, conjugation system, singular, plural, infinitive, verb, irregular verb, noun, pronoun, grammar dictionary*

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Մասնագիտական գրականության մեջ հայերենի զարգացման գրաբար և արդի հայերեն գոյավիճակները տիպաբանորեն ավանդաբար բնութագրվել են այնպիսի գծերով, որոնք ժամանակակից մեթոդաբանության տեսանկյունից վերանայման կարիք են զգում: Ելնելով հայերենի երկու գոյավիճակներում քերականական իմաստների արտահայտման լեզվական միջոցների բնույթից և դրանց գործադրման հաճախականությունից՝ մենք սույն հոդվածում առաջարկում ենք հայերենի երկու կտրվածքների տիպաբանական այլ բաժանում:

Ըստ մեր առաջարկած մոտեցման՝ հին հայերենի զարգացման երկու կտրվածքների (գրաբարի և արդի հայերենի) ձևաբանական տիպերը որոշելու կամ բնութագրելու համար պետք է նկատի ունենալ բառաձևերի արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցության սկզբունքը՝ քերականական իմաստներ արտահայտելու տեսակետից: Ըստ այդմ, կարող ենք ասել, որ հին հայերենը տիպաբանորեն *կցական կառուցատիպի լեզու է՝ գուցակցված թեքականությամբ*, իսկ ժամանակակից հայերենը *կցական կառուցատիպի լեզու է՝ գուցակցված վերլուծական-մասնիկավոր տիպով*:

Բանալի բառեր – *հին հայերեն, ժամանակակից հայերեն, ձևաբանական տիպ, տիպաբանական բնութագիր, կցականություն, թեքականություն, վերլուծական տիպ, համադրական տիպ, վերլուծական-մասնիկավոր տիպ*

Լեզվի տիպաբանական բնութագիրը որոշելու հարցում պետք է ելնել հետևյալ սկզբունքից՝ լեզվի ուր գոյավիճակը նկատի ունենք նրա տիպը որոշելու համար: Բնական է, որ ցանկացած լեզվի բնորոշ են պատմական զարգացման փուլեր, և այդ փուլերի տարժամանակյա համեմատությունը ցույց է տալիս, որ տվյալ լեզվի տարժամանակյա քերականական կառուցվածքները միմյանցից որոշակիորեն տարբերվում են, ինչպես նաև տարբերվում են դրանց քերականական իմաստների արտահայտման միջոցները: Հետևաբար, այդ կարգի փոփոխությունները պայմանավորում են նրա քերականական (ձևաբանական և շարահյուսական) տիպ(եր)ի փոփոխությունը: Ըստ այդմ, յուրաքանչյուր լեզվի տիպաբանական բնութագիրը պետք է տալ՝ ելնելով նրա համաժամանակյա կտրվածքից, որպես դասակարգման չափանիշ ընդունելով այն հատկանիշները, որոնք առավել բնութագրական են նրան տվյալ գոյավիճակում՝ առանց հաշվի առնելու լեզվական իրողությունների պատմական փոփոխությունների ընթացքը: Այլ կերպ ասած՝ լեզվի տիպը որոշվում է լեզվի տվյալ գոյավիճակի շրջանակներում, մյուս կողմից՝ լեզվի միև-

նույն գոյավիճակի սահմաններում՝ նրա ենթափուլերում, նույնպես կարող են արձանագրվել լեզվական իրողությունների քանակական փոփոխություններ և տեղաշարժեր, սակայն դրանք դեռևս վճռական դեր չեն խաղում տվյալ լեզվի տիպը որոշելու հարցում ընդհուպ այն աստիճան, քանի դեռ չեն արձանագրվել որակական փոփոխություններ ու տեղաշարժեր տվյալ լեզվի քերականական կառուցվածքի մեջ ընդհանրապես պայմանավորելով լեզվական նոր փուլի անցման հիմքերը: Ըստ այդմ՝ կարող ենք համոզված ասել, որ լեզվական տիպը բնորոշ է տվյալ լեզվին նրա որոշակի գոյավիճակի սահմաններում:

Լեզուների տիպաբանության հարցերն առաջ են քաշել գերմանացի լեզվաբանները մեզանից շուրջ երկու հարյուր տարի առաջ, և մինչ այժմ այդ տեսակետն ընդունվում է անվերապահորեն առանց քննադատական վերաբերմունքի:

Ֆ. Շլեգելը 1808-ին լեզուները բաժանում է մասնիկավոր և ներքին թեքական տիպերի, այնուհետև Ավգ. Շլեգելը 1818-ին ավելացնում է նաև անձև (անջատական) տիպը, 1822-ին Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտն այս բաժանումը լրացնում է ներմարմնավորյալ (բազմահամադրական) տիպով: Ավգ. Շլեգելն առաջարկում է նաև լեզուների մեկ այլ տիպի բաժանում **համադրական և վերլուծական**, որոնց մեջ զետեղվում են լեզուներն ըստ քերականական իմաստների արտահայտման միջոցների. *համադրական* – մասնիկավորում և ներքին թեքում, *վերլուծական* – օժանդակ բառերի գործածություն:

Այս կապակցությամբ Էդ. Ադայանը նկատում է, որ այս բաժանումը պայմանական պետք է համարել, որովհետև ոչ մի լեզու «մաքուր» համադրական կամ «մաքուր» վերլուծական չի կարող լինել: Այստեղ հաշվի են առնում միայն հիմնական միջոցները, մինչդեռ դրանց զուգընթաց ամեն մի լեզվում էլ այս կամ այն չափով գոյություն ունեն նաև մյուս միջոցներ¹:

Լեզուների վերլուծական և համադրական տեսակների բաժանումը կատարում են՝ ելնելով լեզուների ձևաբանական կառուցվածքից, համաձայն որի էլ կատարում են լեզուների ձևաբանական դասակարգում:

Էդ. Ադայանը նկատում է. «Այս բաժանումը հանգեցնում է այն բանին, որ համադրական և վերլուծական հասկացությունները նույնանում են թեքական ու կցական հասկացությունների հետ, մինչդեռ մեր կարծիքով դրանք տարբեր են: Տարբերությունն այն է, որ մի դեպքում հիմք է ընդունվում ձևաբանական, իսկ մյուս դեպքում՝ շարահյուսական կառուցվածքը, և հետևաբար համադրական ու վերլուծական լեզուների բնորոշման համար ելակետ պետք է ընդունել շարահյուսությունը և ոչ թե ձևաբանությունը»²:

Գ. Ջահուկյանն այլ մոտեցում է ցուցաբերում լեզուների ձևաբանական տիպերն առանձնացնելու հարցում: Չգործածելով քերականական իմաստներն արտահայտելու ընդունված միջոցների անվանում-

¹ Տե՛ս Էդ. Ադայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 470:

² Նույն տեղում, էջ 471:

ները (ներքին թեքում, մասնիկավորում, տարահիմքություն և այլն)՝ նա քերականական արտահայտության միջոցներ է համարում *հնչույթներն ու հնչակոմպլեքսները* (ձայնավորներ, բաղաձայններ և դրանց զուգորդումները): Ապա նկատում է, որ էթե դրանք կոչենք քերականական նշաններ, ապա կարելի է տարբերել *համադրական և վերլուծական, հնչութային և մակհնչութային* տեսակները (վերջինիս մեջ առանձնացնելով առոգանույթը, դրանց կոմպլեքսները և կցույթի տիպերը): Ըստ այդմ՝ *քերականական համադրական* հնչութային նշաններ են ձևաբանական մասնիկները, վերջավորությունները, *վերլուծական հնչութային* նշաններ են օժանդակ կամ սպասարկու բառերը, *մակհնչութային նշաններից* առոգանական նշանները գործում են համադրական և վերլուծական մակարդակներում³:

Լեզվի տիպերը որոշելու հարցում Գ. Ջահուկյանը մեկ այլ աշխատության մեջ ելնում է համընդհանուր լեզվական կաղապարների տեսությունից, թե որքանով է լեզվական միավորների բովանդակությունը համապատասխանում նրանց արտահայտության պլանին, և ըստ այդմ՝ առաջին պլան է մղում միջուկային և առմիջուկային անդամների հարաբերակցության գործոնը լեզվական համակարգի տարբեր մակարդակներում⁴: Ելնելով միջուկային և առմիջուկային անդամների սահմանակցության (смежность) աստիճանից և նրանց արտահայտության բնույթից՝ հեղինակն առանձնացնում է լեզվական միավորների կառուցատիպերը և ըստ այդմ էլ՝ լեզվի կամ լեզուների տիպերը՝ *վերլուծական և համադրական, թեքական, կցական և անջատական, կիսամարմնավորյալ և մարմնավորյալ*⁵:

Հայագիտության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ հին *հայերենը թեքական լեզու է՝ կցականության տարրերով*: Ձևաբանական տիպը որոշելու հարցում, բնականաբար, վճռական նշանակություն ունեն քերականական իմաստների արտահայտման միջոցները. թե տվյալ լեզուն քերականական իմաստների արտահայտման ի նչ միջոցներ ունի կամ միջոցների ո ը տեսակն է գործածում:

Հին հայերենի թեքականության վերաբերյալ հետևյալ միտքն է արտահայտում ականավոր լեզվաբան Ա. Ղարիբյանը. «Գրաբարի անունների հոլովման այս տեսությունը ցույց է տալիս, որ գրաբարը զարմանալի օրինաչափություններ ունեցող լեզու է, բացառություններ չունի և աստիճանաբար կցականությունը կորցնելով (հոլովակազմիչների կորուստ եզակի սեռականում, տրականում, հայցականում, երբեմն և բացառականում ու գործիականում) ապրում է անցումն դեպի մաքուր թեքականությունը»⁶:

³ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Եր., 1967, էջ 113:

⁴ Տե՛ս Գ. Джаякян, Общее и армянское языкознание, Եր., 1978, էջ 94:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 96:

⁶ Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Եր., 1937, էջ 115:

Հին հայերենի տիպաբանությանն անդրադարձել է Ա. Սարգսյանը՝ դասական հայերենի տիպաբանական բնութագիրը տալով լեզվի երեք մակարդակների ու նրանց միավորների բնութագրերի համատեքստում՝ քննելով հնչույթային, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակների իրողությունները համաժամանակյա կտրվածքով⁷:

Հին հայերենի ձևաբանական տիպի քննությանն անդրադարձել է նաև Ս. Ավետյանը, որը մեկ հոդվածի շրջանակներում վերլուծում է դասական հայերենի անվանական հոլովման տիպը և հանգում այն կարծիքին, որ դասական հայերենի անվանական հոլովումը միանշանակ չի կարելի համարել թեքական՝ ելնելով հոլովման համակարգում առկա այլ հատկանիշներից, որոնք բնորոշ են ձևաբանական այլ տիպի, ինչպիսին է կցականությունը⁸:

Եթե հին հայերենը թեքական լեզու է, ապա քերականական իմաստների արտահայտման համար, որպես հիմնական միջոց, գործածվում է ներքին թեքումը (թեև որպես օժանդակ միջոց գործում է նաև մասնիկավորումը): Սակայն քննությունը ցույց է տալիս, որ հին հայերենում քերականական իմաստները միայն այս երկու միջոցներով չեն արտահայտվում: Մյուս կողմից՝ եթե ընդունենք, որ հին հայերենի տիպաբանական բնութագիրը կարելի է տալ հիմնականում ներքին թեքման հատկանիշը նկատի ունենալով՝ որպես դոմինանտ հատկանիշ, ապա դժվար է ասել, որ մասնիկավորումը երկրորդական, լրացուցիչ միջոց է: Երկրորդ՝ այդ դեպքում չենք կարող միանշանակ ասել, որ հին հայերենը թեքական լեզու է, մասնավորապես որ կան այլ միջոցներ ևս, որոնք ծառայում են քերականական իմաստների արտահայտմանը՝ ավելի անհստակ դարձնելով հին հայերենի տիպաբանական դասակարգումն ըստ որոշակի խմբի:

Այսպես, լեզվի ձևաբանական տիպը հիմնականում որոշվում է հոլովման և խոնարհման համակարգերում գործածվող լեզվական-քերականական միջոցներով: Հին հայերենի հոլովական համակարգում ներքին թեքումը գործում է ներդրական հոլովման տիպում՝ Ե (դուստր – դստեր, վագր – վագեր, աղբիւր – աղբեր), Ա պարզ հոլովումների (քաջութիւն – քաջութեան, անկիւն – անկեան, գագաթն – գագաթան) և Ի-Ա խառը հոլովման դեպքում (անձն – անձին – անձանց, հարսն – հարսին – հարսանց, լեռն – լերին – լերանց):

Խոնարհման համակարգում *ներքին թեքումը* ծառայում է կրավորական սեռի իմաստի արտահայտմանն այն բայերի համար, որոնք ներգործական սեռի են և կարող են խոնարհվել նաև կրավորաձև: Դա վերաբերում է Ե և Ա խոնարհման բայերին (վերջինիս դեպքում՝ սահմանափակ ժամանակային ձևերում), ինչպես *գրեմ – գրիմ, գրիցեմ – գրիցիմ, գրեցես – գրեցիս, աղայցեմ – աղայցիմ* և այլն:

⁷ Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը, Եր., 1975:

⁸ Տե՛ս Ս. Ավետյան, Որքան ով է թեքական կամ կցական է հին հայերենի անվանական հոլովումը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», 2020, № 3 (31), էջ 24-39:

Եթե հին հայերենի հոլովման և խոնարհման համակարգերում քերականական իմաստների արտահայտման ներքին թեքման եղանակը համարենք հիմնական միջոց, այդ դեպքում կարո՞ղ ենք ասել, որ հին հայերենը տիպաբանորեն (ձևաբանական տիպաբանության համատեքստում) պատկանում է թեքական տիպի լեզուների դասին: Անշուշտ, կարող ենք ասել, եթե չլինեն քերականական իմաստների արտահայտման այլ միջոցներ ևս, որոնք պակաս կարևոր դեր չեն կատարում հոլովման կամ խոնարհման համակարգերում քերականական իմաստներ արտահայտելու տեսակետից: Դիտարկենք այդ միջոցները քերականական իմաստներ արտահայտելու համատեքստում:

Հին հայերենի հոլովական համակարգում հոլովների քերականական իմաստներն արտահայտելու տեսակետից զգալիորեն կենսունակ է նաև *մասնիկավորումը*, որ բնորոշ է կցական տիպի լեզուներին: Այսպես, վերջադրական բնույթի հոլովումն իրականանում է հոլովիչների (և հոլովակերտ մասնիկների) միջոցով, ինչպիսին են Ա, Ի, Ո, Ու պարզ և Ի-Ա, Ո-Ա խառը հոլովումները: Հմնտ. Հերակլէս – Հերակլէայ, տիտան – տիտանայ – տիտանաց (Ա հոլովում), արքայ – արքայի – արքայից, նետ – նետի – նետից (Ի հոլովում), որդի – որդւոյ – որդւոց, ոսկի – ոսկւոյ – ոսկւոց (Ո հոլովում), զարդ – զարդու – զարդուց, ցուլ – ցլու – ցլուց (Ու հոլովում), գաւառ – գաւառի – գաւառաց, քաղաք – քաղաքի – քաղաքաց (Ի-Ա հոլովում), պատանի – պատանւոյ – պատանեաց, կղզի – կղզւոյ – կղզեաց (Ո-Ա հոլովում) և այլն:

Ինչպես նկատելի է, հոլովման համակարգում մասնիկավորումը նույնքան (եթե ոչ ավելի) կենսունակ քերականական միջոց է, քան ներքին թեքումը:

Խոնարհման համակարգում ևս մասնիկավորումը կարևոր դեր ունի քերականական իմաստներ արտահայտելու տեսակետից:

Հին հայերենի եղանակային ձևերի պարզ ժամանակները մասնիկավոր են. մասնիկները դիմային վերջավորություններ են, որոնք լծորդությունների հետ կազմում են խոնարհման վերջավորություններ, ինչպես՝ *երգ-ես, երգ-ես, երգ-է, երգ-եմք, երգ-էք երգ-են, երգ-էի, երգ-էաք, երգեց-ի, երգեց-աք, երգ-իցես, երգ-իցեմք, երգեց-ից, երգես-ցուք, երգ-ես, երգեց-էք* և այլն:

Հին հայերենի համաժամանակյա ձևաբանական տիպաբանության հարցը, թվում է, դժվար է որոշել, քանի որ իբրև հիմնական բնութագրիչներ հանդես են գալիս մեկից ավելի գործոններ: Վիճակագրական տիպաբանության խնդիրն է՝ որոշել՝ ձևաբանական ո՞ր չափանիշն է բնորոշ հին հայերենին, որպեսզի ըստ այդմ այն զետեղեն ձևաբանական որոշակի տիպի մեջ: Թվում է՝ կարելի է հարցը լուծել այդ եղանակով: Սակայն պարզվում է, որ ձևաբանական բնութագրիչների մեջ, բացի թեքականությունից և կցականությունից, կա մեկ ուրիշ ոչ պակաս կարևորության գործոն, որ բնորոշ է հին հայերենի խոնարհման համակարգին:

Խոսքը վերաբերում է *սպասարկու բառերի գործածությանը*. մի իրողություն, որ բնորոշ է անջատական տիպի լեզուներին:

Հին հայերենի հոլովման համակարգում որոշ նախդիրներ, որպես սպասարկու բառեր, ծառայում են հոլովական իմաստների դրսևորմանը՝ կազմելով համադրական և վերլուծական բայաձևեր: Այսպես, *ի* նախդիրը եզակի տրականի հետ արտահայտում է եզակի ներգոյական հոլովի իմաստ՝ *յանձին* (անձի մեջ), հոգնակի հայցականի հետ՝ հոգնակի ներգոյականի իմաստ՝ *յանձինս* (անձերի մեջ), կազմում է բացառական հոլովը՝ համապատասխան հոլովակերտ մասնիկով (ի տանէ, ի քաղաքէ, ի տանից, ի քաղաքից): *Առ* նախդիրը հայցականի հետ արտահայտում է ուղևորման իմաստ (*առ ինքն* կոչել, բնակել *առ լեռան*), տրական հոլովի հետ արտահայտում է դադարման գաղափար (գալ *առ նմա*, երթալ *առ արքային*), անձանիշ գոյականների գործիական հոլովի հետ՝ ժամանակային իմաստ (առ Մերուքաւ, առ Հայկաւ) և այլն: *Ընդ* նախդիրը գործիական հոլովի հետ արտահայտում է «մի բանի տակ, ներքև» տեղի-տարածական իմաստներ (ընդ աստեղօք, ընդ ոտիք այլոց) և այլն⁹:

Սպասարկու բառերը որոշակի դեր ու կշիռ ունեն հին հայերենի բայական համակարգում, որոնք մասնակցում են խոնարհման համակարգի քերականական իմաստների արտահայտմանը: Սպասարկու բառերը, մասնավորապես, մասնակցում են բայի բաղադրյալ ժամանակային ձևերի կազմությանը՝ միաժամանակ արտահայտելով ժամանակային և դիմաթվային իմաստներ:

Հին հայերենում *եւ* (պակասավոր) օժանդակ բայն ունի ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակային ձևեր, որոնք ապառնի և անցյալ դերբայների հետ կազմում են բաղադրյալ ժամանակներ: Ապառնի դերբայի հետ կազմում են սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևեր (գրելոց եւ- գրելոց եմք, գրելոց էի – գրելոց էաք), իսկ անցյալ դերբայի հետ՝ վաղակատար-հարակատար ներկա (գրեալ եւ – գրեալ եմք) և վաղակատար-հարակատար անցյալ կամ գերակատար (գրեալ էի- գրեալ էաք) ժամանակաձևեր: Բաղադրյալ ժամանակաձևեր են կազմում անցյալ և ապառնի դերբայներն օժանդակ բայի ապառնի ձևերի հետ՝ դառնալով ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնիներ. *Գրելոց իցեւ – գրելոց իցեմք* և *գրեալ իցեւ – գրեալ իցեմք*:

Նմանապես վերլուծական ձևերի կազմությանը մասնակցում է *լի-նիս*՝բայը՝ սպասարկու արժեքով՝ *գրեալ լինիս- գրեալ լինիմք, գրեալ լինէի- գրեալ լինէաք, գրեալ եղէց – գրեալ եղաք, գրեալ լիցիս-գրեալ լիցիմք, գրեալ չլեր – գրեալ չլերուք* և այլն: Վերլուծական ձևերի կազմությանը մասնակցում են անձնական դերանվան թեք հոլովաձևերը՝ դիմային նշանակությամբ. հմմտ. *Գրեալ է իմ – գրեալ է մեր, գրեալ էր իմ – գրեալ էր մեր, գրեալ իցէ իմ – գրեալ իցէ մեր* և այլն:

Եթե ընդհանրացնենք հին հայերենում քերականական իմաստների

⁹ Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Եր., 2004, էջ 38, 250 - 275:

արտահայտման միջոցները և ընդգծենք վերոնշյալ եղանակների գործառական արժեքները, ապա պետք է նկատենք, որ քերականական իմաստների արտահայտման միջոցներ են ներքին թեքումը, մասնիկավորումը և սպասարկու բառերը: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս հաստատում է այն դրույթը, որ մաքուր տիպի լեզու չկա: Կա լեզու, որի քերականական իմաստների արտահայտման համատեքստում իշխում է, դոմինանտ է համարվում գործադրվող եղանակներից մեկը: Մինչդեռ հին հայերենում պատկերն առավել խայտաբղետ է դառնում, երբ տեսնում ենք, որ քերականական իմաստների արտահայտմանը մասնակցում է նաև *տարահիմքությունը*, որ հանդես է գալիս ինչպես հոլովական, այնպես էլ խոնարհման համակարգերում: Նկատի ունենք դերանունների հոլովման և բայի խոնարհման հարացույցներում հանդիպող ձևերը:

Ի վերջո, ի՛նչ սկզբունքով կարելի է հին հայերենը տեղակայել ձևաբանական այս կամ այն տիպի մեջ: Վկայած քերականական իմաստներն ու նրանց արտահայտման միջոցները ցույց են տալիս առաջադրված հարցի բարդությունը և նրա լուծման ոչ միանշանակությունը:

Վերոբերյալ չորս եղանակները (թեքականություն, մասնիկավորում, սպասարկու բառերի գործածություն, տարահիմքություն) վիճակագրորեն համարժեք չեն: Եթե հարցին մոտենանք վիճակագրական տիպաբանության տեսանկյունից, ապա կարող ենք ասել, որ հին հայերենում քերականական իմաստների արտահայտման եղանակների համատեքստում դոմինանտ միջոցներ են համարվում (դիտվում) *կցականությունն ու թեքականությունը*:

Ուստի հին հայերենը ձևաբանական տիպաբանության տեսանկյունից կարելի է համարել *կցական կառուցատիպի լեզու՝ զուգակցված թեքականությամբ*:

Ինչպիսի՛ն է վիճակը *ժամանակակից հայերենում՝* քերականական (ձևաբանական) իմաստներն արտահայտելու տեսակետից, ի՛նչ միջոցներ են մասնակցում քերականական իմաստների արտահայտմանը, և արդյոք գործածվող բոլոր միջոցները բավարար հիմք են տալիս արդի հայերենի ձևաբանական տիպը համարելու *կցական զուգակցված թեքականությամբ*:

Այդ դեպքում տեսնենք՝ ինչպիսի՛ն է մասնագետների տեսակետը ժամանակակից հայերենի ձևաբանական տիպաբանության վերաբերյալ: Բոլոր լեզվաբաններն այն կարծիքն են հայտնում, որ ժամանակակից *հայերենը կցական կառուցատիպի լեզու է՝ զուգակցված թեքականության որոշակի տարրերով*:

Այսպես, «Լեզվաբանական բառարանի» հեղինակները միանշանակ պնդում են, որ «հիմնականում կցական կառուցատիպի լեզու է նաև արդի հայերենը, որը, սակայն, ունի գրաբարից ժառանգած թեքականության որոշ տարրեր»¹⁰:

Նույն տեսակետն է հայտնում լեզվաբան Հր. Պետրոսյանը. «Կցա-

¹⁰ Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազոյլյան, Լեզվաբանական բառարան, Եր., 1975, էջ 161:

կան կառուցատիպ ունեն, օրինակ, թուրքական, ուգրա-ֆիննական, իբերա-կովկասյան լեզուները. մեր աշխարհաբարը գերազանցապես կցական է»¹¹:

Էդ. Աղայանը գրում է. «Կցական լեզուներ են թուրքական, ուգրո-ֆիննական, դրավիդյան և այլ լեզուներ, ինչպես նաև ժամանակակից հայերենը, որ սակայն ունի նաև թեքականության որոշ տարրեր»¹²:

Այժմ տեսնենք՝ քերականական իմաստների արտահայտման ի՛նչ եղանակներ են գործում արդի հայերենում:

Սովորաբար լեզվի ձևաբանական տիպը որոշելու տարածք են համարվում հոլովման և խոնարհման համակարգերը:

1. Ա. *Գոյականի հոլովման համակարգում* գործում են՝

ա) *կցականությունը* (մասնիկավորում), որ հանդես է գալիս վերջադրական հոլովման պարագային (-ի, -ու, -ոջ, -վա, -ան, -ց և այլն),

բ) ներքին թեքում, որ գործում է -ություն, -ումն գրաբարյան ածանցներով բառերի և գրաբարյան հոլովում ունեցող բառերի դեպքում (տուն- տան, ձյուն -ձյան, անկյուն – անկյան, կայսր- կայսեր, դուստր – դստեր և այլն):

Բ. *Ղերանվան համակարգում* որոշակի դեպքերում գործում են տարահիմքությունը և կցականությունը, ինչպես՝ ես – իմ – ինձ ... ինձանից (ինձնից), ինձանով (ինձնով), (ինձանում), ով – ում... ումից, ումով, մենք – մեր – մեզ ... մեզանից (մեզնից), մեզանով (մեզնով), մեզանում և այլն:

2. *Բայի խոնարհման համակարգում* թեքականությունը գրեթե դեր չունի. այս մարզում գերիշխող քերականական միջոցներ են կցականությունն ու սպասարկու բառերի գործածությունը (չհաշված տարահիմքությունը որոշ անկանոն բայերի խոնարհման պարագային):

Ա) *Կցականություն*. քերականական իմաստներ է արտահայտում սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալում (գրեց-ի, գրեց-ինք), ըղձական եղանակի բայաձևերում (գրեմ – գրենք, գրեի – գրեինք), ենթադրական եղանակում (կգրեմ – կգրենք, կգրեի – կգրեինք), հրամայական եղանակում (բուն հրամայական). գրի՛ր – գրե՛ք - գրեցե՛ք:

Բ) *Սպասարկու բառերի գործածություն*. քերականական իմաստների արտահայտման այս միջոցը գերիշխող է բայական համակարգում: Լեզվաքերականական այդ միջոցը գործում է՝

ա) սահմանական եղանակի 6-8 ժամանակաձևերում (գրում եմ – ենք, գրելու եմ – ենք, գրել եմ – ենք (գրած եմ – ենք),

բ) հրամայական եղանակի ժխտական կամ արգելական ձևերում (մի՛ գրիր – մի՛ գրեք),

գ) հարկադրական եղանակում (պիտի՛ պետք է գրեմ – գրենք),

դ) ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերում (չեմ գրի – չենք գրի),

¹¹ Ն. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 268:

¹² Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 690:

ե) երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներում (գրելիս եմ լինում – գրելիս էի լինում, նստած եմ լինում – նստած էի լինում, գրելու եմ եղել – գրելու էի եղել) և այլն:

Ինչպե՛ս բնորոշել դիտարկված ձևերը տիպաբանության տեսանկյունից:

Եթե սրանք վերլուծական ձևեր են, և պետք է գետեղել վերլուծական տիպի մեջ, ապա պետք է ասել հետևյալը. համադրականությունն ու վերլուծականությունը ոչ թե քերականական իմաստների արտահայտման միջոցներ են (լեզվական-քերականական միջոցներ), այլ այդ միջոցների արտահայտության պլանը (կադապարները): Օրինակ *գրեմ, գրես, գրէ և գրեալ իցեմ, գրեալ իցես, գրեալ իցէ* բայաձևերը քերականական իմաստներն արտահայտում են ոչ թե համադրական և վերլուծական կառուցատիպերի միջոցով, այլ մի դեպքում՝ մասնիկավորման, մյուս դեպքում՝ օժանդակ բառերի միջոցով: Այլ կերպ ասած՝ բառաձևերի կառուցատիպը (համադրական թե վերլուծական) քերականական արտահայտության միջոցների դրսևորման պլանն է (արտահայտության պլանը, որ չի արտացոլում բովանդակության պլանը):

Այսպիսի բառաձևերի դեպքում գործ ունենք թե՛ վերլուծականության, թե՛ համադրականության (կցականության) հետ:

Վերլուծականությունը դրսևորվում է բառաձևերի բաղադրիչների անջատ գրությամբ, որոնց արտահայտության պլանում բայահիմքի դեր է կատարում դերբայական անդամը, որից անբաժան է մասնիկավորումը, որ արտահայտում է դերբայական իմաստ, վերլուծականության մյուս բաղադրիչներն արտահայտում են դեմքի, թվի և ժամանակի քերականական իմաստներ, ինչպես՝ գրում եմ-ենք, պետք է գրեմ – գրենք, չեմ –չենք գրի, գրելիս եմ – ենք լինում, գրելիս էի –էինք լինում, նստած եմ – ենք լինում, նստած էի – էինք լինում, գրելու եմ – ենք եղել, գրելու էի –էինք եղել և այլն:

Ըստ էության, այս կառուցատիպի բառաձևերը, որոնք զգալի տոկոս են կազմում բայի խոնարհման համակարգում, դուրս են մնում արդի հայերենը բնութագրող կցականությունից ու թեքականությունից, և դրանք բնութագրելու համար լեզվական նոր տիպի անվանում պետք է տալ:

Մենք առաջարկում ենք վերոբերյալ բառաձևերը, որոնք արտահայտության պլանում վերլուծական կառուցատիպի են, և որոնց բաղադրիչներն ունեն նաև մասնիկավորման հատկանիշ, գետեղել այսպես կոչված **վերլուծական – մասնիկավոր տիպի** մեջ՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ այդ կարգի բառաձևերը քերականական իմաստներն արտահայտում են համակցված ձևով՝ թե՛ վերլուծականությամբ (որ հատուկ է անջատական տիպի լեզուներին), թե՛ մասնիկավորմամբ (որ հատուկ է կցական կառուցատիպի լեզուներին):

Եզրակացություն: *Հին հայերենի զարգացման երկու կտրվածքների (գրաբարի և արդի հայերենի) ձևաբանական տիպերը որոշելու կամ*

բնութագրելու համար պետք է վերանայել ավանդական մոտեցումները և նկատի ունենալով բառաձևերի արժևորման հարաբերակցության սկզբունքը այդ կարգի բառաձևերը բնորոշել ըստ այս մոտեցման:

*Ըստ այդմ, կարող ենք ասել, որ հին հայերենը տիպաբանորեն կցական կառուցատիպի լեզու է՝ **զուգակցված թեքականությամբ**, իսկ ժամանակակից հայերենը կցական կառուցատիպի լեզու է՝ **զուգակցված վերլուծական - մասնիկավոր տիպով**:*

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН – К вопросу о типологии армянского языка. – В лингвистической литературе разные этапы развития армянского языка (древнеармянского и современного) с типологической точки зрения традиционно характеризовались особенностями, которые согласно сегодняшней методологии необходимо пересмотреть, исходя из принципа соотношения плана выражения и плана содержания словоформ. На основе анализа характера языковых средств выражения грамматических значений и частоты их употребления древнеармянский типологически является языком агглютинативного строя в сочетании с флексией, а современный армянский – языком агглютинативного строя в сочетании с аналитико-аффиксальным типом. Такой вывод дает основание для пересмотра ряда положений, касающихся классификации грамматического строя армянского языка.

Ключевые слова: *древнеармянский, современный армянский, морфологический тип, типологическая характеристика, аффиксация, флексия, аналитический тип, синтетический тип, аналитико-аффиксальный тип*

LALIK KHACHATRYAN – On the Question of Typology of Armenian Language. – In the linguistic literature, different stages of the development of Armenian language (Old Armenian and Modern) from a typological point of view were traditionally characterized by features that, from the point of view of modern methodology, need to be revised, based on the principle of the relationship between the plan of expression and the plan of the content of word forms. Based on the analysis of the nature of the linguistic means of expressing grammatical meanings and the frequency of their use, Old Armenian is typologically the language of the agglutinative system in combination with inflection, and Modern Armenian is the language of the agglutinative system in combination with the analytic-affix type. Such a conclusion gives grounds for revising a number of provisions concerning the classification of the grammatical structure of the Armenian language.

Key words: *Old Armenian, Modern Armenian, morphological type, typological characteristic, affixation, inflexion, analytical type, syntetic type, analytical- affixional type*

**ՈՐ, ԹԵ ՇԱՂԿԱՊԵՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՅԻՆ ԴԵՐԸ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ

Սույն հոդվածում քննված են կազմության բուն արմատական **որ** և **թե** շաղկապները, որոնք օժտված են իմաստային բազմազան հարաբերություններ արտահայտելու հատկությամբ, ինչից զուրկ են բաղադրյալ շաղկապները: Մրանք իրենց գործածության հաճախականությամբ, այլ խոսքի մասեր՝ վերաբերական, մակբայ, դերանուն, ձայնարկություն, ինչպես նաև դարձվածքներ կազմելու ունակությամբ, իրենց միջոցով խոսքիմասային տարարժեքություն ունեցող բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը տվյալ նախադասության մեջ ճշտելու, ներխոսքիմասային տեսակ առանձնացնելու, իմաստային նրբերանգներ դրսևորելու օժտվածությամբ և ճկունությամբ բացառիկ տեղ են զբաղում արևելահայերենում: Ներկայացված են նաև այս շաղկապների՝ միմյանցից ունեցած տարբերությունները:

Վստահաբար կարելի է փաստել, որ ժամանակակից հայերենում շաղկապների թվի աճը գերազանցապես պայմանավորված է **որ**, **թե** շաղկապներով հարադրավոր շաղկապների կազմությամբ (իրենց կազմում **որ** շաղկապ ունեցողները բացառապես ստորադասական են, **թե** շաղկապ ունեցողները՝ հիմնականում ստորադասական), որոնք շատ կարևոր են նաև ոճական կիրառությունների լայն հնարավորություններ ընձեռելու առումով: Այս գործընթացում հատկապես մեծ է առօրյա-խոսակցական լեզվի, բարբառների, ինչպես նաև օտար լեզուների, թարգմանական գրականության ազդեցությունը:

Բանալի բառեր – համադասական և ստորադասական շաղկապներ, բաղադրյալ շաղկապ, կրկնադիր, գուգադիր, մենադիր շաղկապներ, խոսքիմասային տարարժեքություն, վերաբերական, ոճական գունավորում

Արևելահայ աշխարհաբարում շաղկապներին առաջինը անդրադարձել է հոլանդացի հայագետ Շրյոդերը իր «Գանձ Արամեան լեզուի» աշխատության մեջ (Ամստերդամ, 1711): Նրանից հետո, ի թիվս բարդ նախադասությանն առնչվող հարցերի, շաղկապները քննության առարկա են դարձրել Խ. Աբովյանը (ի դեպ, *ստորադասական* եզրույթը առաջին անգամ նա է կիրառել շաղկապների համար «Նախաշավիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» աշխատության մեջ¹), Ս. Պալասանյանը, Հար. Թումանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Դարիբյանը, Գ. Սևակը, այնուհետև Գ. Զահուկյանը, Ն. Պառնասյանը, Մ. Ասատրյանը, Ա. Պապոյանը, Ս. Աբրահամյանը, Գ. Գարեգինյանը, Ա. Մարգարյանը և այլք:

¹ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Եր., 1950, էջ 157:

Շաղկապները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերության բնույթի, ընդունված է բաժանել երկու տեսակի՝ համադասական և ստորադասական: Շաղկապների այս դասակարգումը՝ պայմանավորված նրանց շարահյուսական գործառնությամբ, առաջինը կատարել է ականավոր հայագետ Մ. Աբեղյանը իր «Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն» աշխատության մեջ², որը և որդեգրել են հետագա գրեթե բոլոր լեզվաբանները:

Ստորադասական շաղկապները, արտահայտելով ստորադասական բազմազան հարաբերություններ, ստորադաս նախադասությունը կապում են գերադասին՝ հանդես գալով գոդի դերում: Այդ հարաբերությունները կարող են լինել առարկայական և պարագայական³: Առարկայական հարաբերություն արտահայտող շաղկապներով բացատրվում, մեկնաբանվում է գերադաս նախադասությունը, իսկ պարագայական շաղկապներով արտահայտվում են ժամանակի, նպատակի, պատճառի և հիմունքի, զիջական, պայմանի, համեմատության հարաբերություններ:

Ստորադասական շաղկապների արտահայտած այս տարաբնույթ իմաստները հարաբերակցվում են այն կապերի հետ, որոնք արտահայտում են դերբայների և դիմավոր բայերի հարաբերությունները, որի արդյունքում էլ ստորադասական շաղկապով կապակցվող ստորադաս նախադասությունները փոխակերպվում են դերբայական դարձվածի:

Ստորադասական շաղկապները, ի տարբերություն համադասականների, կրկնավոր չեն լինում, հանդես են գալիս իբրև մենաշաղկապներ կամ զուգաշաղկապներ⁴: Թեպետ, ինչպես նկատում է Վ. Առաքելյանը, ստորադասական շաղկապը կարող է կրկնվել երկուսից ավելի ստորադաս նախադասություններ գլխավոր նախադասությանը կապելու պարագայում. նմանատիպ կառույցները, այսպես կոչված, պարբերություններն են հաղորդման իրենց ընդհանուր բնույթով⁵:

Մեր խնդրո առարկան **որ** և **թե** շաղկապներն են: Երկուսն էլ հնդեվրոպական ծագման են, համընդհանուր են հայերենի պատմական զարգացման բոլոր շրջափուլերի՝ գրաբարի, միջին հայերենի, աշխարհաբարի, ինչպես նաև բարբառների համար: Եթե գրաբարում սրանց (հատկապես **որ**-ի) շաղկապական կիրառությունները քիչ էին, ապա աշխարհաբարում դարձել են ամենագործածական շաղկապներից: Լինելով կազմության բուն արմատական **որ**-ը և **թե**-ն օժտված են իմաստային բազմազան հարաբերություններ արտահայտելու հատկությամբ, ինչից զուրկ են բաղադրյալ շաղկապները, քանի որ նրանցում մեռած չէ բաղադրիչ բառի իմաստը: Արմատական շաղկապների մասին Գ. Գարեգինյանը իրավացիորեն գրում է, որ վերջիններս լեզվի

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 327:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 580-587:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 450-451:

⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի պարբերություն, Եր., 1968:

մեջ ունեցած իրենց դերով և բազմիմաստային կիրառություններով կապակցական միջոցների համակարգում անհամեմատ ավելի մեծ կշիռ ունեն, քան բաղադրյալ շաղկապները⁶:

Որ և **թե** շաղկապները երկուսն էլ ստորադասական են, սակայն **թե**-ն որոշակի կառույցներում կարող է լինել նաև համադասական: Ներկայացնենք այդ կառույցները:

1. Հարցական հնչերանգով նախադասություններում, օրինակ՝
Սիրով ողջունում էին իրար՝ առանց նայելու՝ ծանոթ են, թե՞ անծանոթ: Բնչո՞ւ եկավ այգին. Սոնան մանկության ատվակի ջրե՞րն էր կարոտել, թե՞ պատահմամբ մոտեցավ հնձանի դռնակին:

2. Երբ **թե**-ն հանդես է գալիս տրոհական նշանակությամբ՝ **կամ**-ի փոխարեն.

Լինե՞լ թե՞ չլինե՞լ. սա է խնդիրը: Ասվածը հստակ երևում է անգլերեն, ռուսերեն թարգմանելիս (To be **or** not to be; Быть **или** не быть. հմմտ.՝ **կամ/or/или**):

Ամեն զարնան սկզբին ուղիղ քաղաքի վերևում Աֆրիկայից **թե** մի այլ հեռու տեղից գալիս էին արագիլներն ու պտտվում: (Ռուբեն Հովսեփյան)

3. Երբ **թե**-ն հանդես է գալիս միավորիչ նշանակությամբ՝ **և**-ի փոխարեն՝ կապելով համարժեք անդամներ.

մեծ թե փոքր, վաղ թե ուշ, լավ թե վատ, քիչ թե շատ, կին թե տղամարդ, հայ թե ռուս, տղա թե աղջիկ, ծեր թե մանուկ, թաց թե չոր, ճիշտ թե սխալ, այսպես թե այնպես և այլն (նկատելի է, որ կապվող բառերը հիմնականում հականիշներ են կամ էլ տարբեր *տեսակ* նշանակող բառեր, վերաբերականի նշանակությամբ միավորներ, որոնք լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական լեզվում):

4. Ի վերջո **թե** շաղկապը կարող է կիրառվել որպես կրկնադիր՝ կապակցելով ինչպես համագոր անդամներ, այնպես էլ համադաս նախադասություններ:

Ինչպես տեսանք, **թե** շաղկապը ևս մի հատկանշով է տարբերվում **որ**-ից. **որ**-ը մենադիր է, **թե**-ն՝ ն՝ մենադիր, և՛ կրկնադիր:

Հավելենք, որ ստորադասական **որ** շաղկապի գործածության մի դեպք թերևս կա, երբ **որ**-ը կարող է ընկալվել որպես միավորիչ, այսպես

Ես ի՛նչ եմ շահել, **որ** դու ինչ շահես. հմմտ.՝ Ես ի՛նչ եմ շահել, **և** դու ինչ ես շահելու:

Որ և **թե** շաղկապները որպես նոր շաղկապներ և այլ խոսքի մասեր կազմող միավորներ

ա) **Որ** և **թե** շաղկապները հայերենի ամենակենսունակ շաղկապներից են և էական մասնակցություն ունեն նախևառաջ հարադրավոր

⁶ Տե՛ս **Գ. Գարեգինյան**, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1963, էջ 69:

շաղկապների կազմության գործում: Հայտնի է, որ հարադրավոր են այն շաղկապները, որոնց բաղադրիչները թեև միաձուլված չեն, գրվում են առանձին, սակայն արտահայտում են մեկ ընդհանուր շաղկապական իմաստ⁷: Ժամանակակից հայերենի շաղկապական համակարգը հարստանում է և կարող է համալրվել միայն այս ճանապարհով առաջացած և առաջացող շաղկապներով: Այս առումով ամենաակտիվը **որ** շաղկապն է, և նրանով հարադրությունները կազմվել են աշխարհաբարում: **Որ** շաղկապը, որպես կանոն, միշտ դրվում է վերջում: Ներկայացնենք դրանք՝

- *հենց որ, մինչև/ որ, նախքան որ, չնայած որ, չնայելով որ, թեպետ որ, փոխանակ որ, հակառակ որ, քանի որ, ինչպես որ, ոնց որ, դե որ* (հիմունք), *բա որ, է որ* /Եթե-ի նշանակությամբ. «Է որ տան, ուրախ կլինենք»: Դժվար չէ նկատել, որ սրանցից առաջին վեցում **որ**-ը ունի թարմատար արժեք: *Ոնց որ, դե որ, բա որ, է որ* շաղկապների գործածության ոլորտը ժողովրդական խոսքն է:

- *այնքան որ, այնքանով որ* /համեմատաբար նոր կազմություններ են՝ բնորոշ գիտական, պաշտոնական ոճերին/, *այնպես որ*

- *մանավանդ որ, նամանավանդ որ, անգամ որ, հատկապես որ*:

Արդյունքում ստացվում են հետևյալ կաղապարները՝

շաղկապ+ **որ** =շաղկապ

ցուցական դերանուն+ **որ** =շաղկապ

վերաբերական + **որ** =շաղկապ:

Վերոնշյալ շաղկապներն արտահայտում են ժամանակի, հիմունքի, հակառակ հիմունքի, պատճառի, ձևի, համեմատության, չափ ու քանակի, պայմանի և այլ հարաբերություններ:

Թե շաղկապով բաղադրվող հարադրական շաղկապները **որ**-ով շաղկապների համեմատ պակաս են: Դրանք են՝

քան թե, ոչ թե (գրաբարում՝ *ոչ եթե*), *և ոչ թե, այլ ոչ թե, թե որ, թե չէ, ապա թե, ապա թե ոչ* (հակառակ դեպքում), *կամ թե, կամ թե չէ, իբր թե, միայն թե, մենակ թե* (թաք թե-բրբ.), *թե բա, կարծես թե, ասես թե, չգիտես թե, նայած թե, չլինի թե, ասել է թե, թե ինչ է // ինչ է թե* /փոխաստեղծությամբ առաջացած նպատակի այս շաղկապները կիրառվում են, երբ հատուկ նշանակություն չի տրվում նպատակին/: *Մենակ թե /թաք թե-բրբ./, թե բա* հարադրավորները խոսակցական, բարբառային երանգ ունեն:

Չգիտես թե-ն զետեղել ենք շաղկապների ցանկում հետևյալ հիմնավորմամբ. եթե այն առանց *թե*-ի *ասես, կարծես*-ի նման կիրառվում է նաև իբրև վերաբերական, ապա *թե*-ով կապում է նախադասություններ: Օրինակ՝ Այնպիսի հանդիմանական հայացքով էր ինձ նայում, *չգիտես թե* ինչ էի արել իրեն: Մի փոքր շեղվելով նշենք, որ ի տարբերություն *չգիտես թե*-ի՝ *չգիտես որ* հարադրությունը անորոշ դերանվան

⁷ Տե՛ս **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 267:

արժեք է ստացել՝ հավասարվելով *ինչ-որ* անորոշ դերանվանը (հմմտ.՝ *ինչ-որ* գիրք և չգիտես որ գիրքը), թեպետ այստեղ *որ*-ը հարցահարաբերական դերանուն է:

Այսպիսով՝ ստացվում են հետևյալ կաղապարները՝

շաղկապ + **թե** = շաղկապ

թե + շաղկապ = շաղկապ

վերաբերական + **թե** = շաղկապ

բայ + **թե** = շաղկապ:

Թե-ով բաղադրված շաղկապների ցուցակում, ըստ բաղադրիչների քանակի, ի տարբերություն **որ**-ով բաղադրվածների, կան նաև եռաբաղադրիչ անդամներ: Ըստ դիրքի՝ **թե** շաղկապը կարող է լինել և՛ նախադաս, և՛ վերջադաս:

Իրենց կազմում **որ** շաղկապ ունեցողները բացառապես ստորադասական են, **թե** շաղկապ ունեցողները՝ հիմնականում ստորադասական. կան որոշ բացառություններ, ինչպես *այս թե ոչ, կամ թե, կամ թե չէ*:

Դիտարկված բոլոր շաղկապները բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասության առաջին միավոր են լինում: Բացառություն է **թե չէ** ժամանակի շաղկապը, որը գտնվում է երկրորդական նախադասության վերջում: Օրինակ՝ *Տուն մտավ թե չէ*, սկսեց իր ամենօրյա գործը: Սակայն եթե **թե չէ**-ն համադասական շաղկապ է՝ հոմանիշ *այլապես*-ին, գտնվում է երկրորդ համադաս նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ *Պետք է լավ զինվենք, թե չէ կործանված ենք*:

Այնքան ճշգրիտ են այս կառույցները, որ կարելի է բանաձևել առանց բառերի հետևյալ կերպ

-----թե չէ,-----: (ստոր. շաղկապ)

-----, թե չէ-----: (համ. շաղկապ)

Այս կիրառությունների հետ չպետք է շփոթել **թե**-ի և **չէ**-ի (կամ **ոչ**-ի) պատահական հանդիպադրումից առաջացած դեպքերը, երբ **չէ**-ն հանդես է գալիս հարցական նախադասության մեջ զեղչված ստորոգյալի փոխարեն՝ ժխտական խոնարհման, օրինակ՝ *Գալիս ես, թե՞ չէ //թե՞ ոչ* (չես գալիս): Կամ՝ երկխոսություններում **թե չէ**-ն խոսքի կրճատման նպատակով կարող է փոխարինել բային: Օրինակ՝

-Ունե՞ս:

-Այո:

-**Թե չէ**, իմը կտայի: (Եթե չունենայիր, իմը կտայի):

բ) Քննվող շաղկապների դերը մեծ է հայերենի վերաբերական խոսքի մասի կազմության ժամանակ: Ներկայացնենք օրինակներ **թե** շաղկապի գուգակցմամբ.

Թե- հազիվ թե, դժվար թե, իբր/և/ թե, վայ թե (երկբայական), այլ թե, երանի թե, երնեկ թե, ուր է/ր) թե, ուր մնաց թե (բաղձանք), մի թե, ասես թե, ասենք թե, կարծես թե, կարծենք թե, ենթադրենք թե, համարենք թե, երևի թե, ոնց որ թե, չլինի՞ թե, գուցե թե (գրաբարյան *գուչ* բա-

յից, ստորադասական ապառնի), դիցուք թե (գրաբարյան *դնել* բայից, ստորադասական ապառնի. բայ- վերաբերականներ), ահա թե, ահա թե ինչ, ուզես թե չուզես (այնուամենայնիվ, ամեն դեպքում իմաստով):

Նկատենք, որ նմանատիպ կառուցվածք ունեցող բառեր հնարավոր է կազմել բոլոր բայերից՝ *գաս թե չգաս, ասես թե չասես, օգնես թե չօգնես* և այլն, որոնք բոլորն էլ ունեն իրենց երկրորդ կրկնավոր տարբերակը՝ *գաս-չգաս, ուզես-չուզես*: Այս կառույցներում բայիմաստը մի տեսակ մղվում է երկրորդական պլան, և ամեննին էլ էական չէ, թե ինչ բայ է կիրառվում: Համեմատենք՝ *Ուզես թե չուզես, գնալու ենք // Ամեն դեպքում գնալու ենք*:

Եթե վերոհիշյալ օրինակների առաջին բաղադրիչները ներկայացնենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության, կստանանք հետևյալ կադապարները

մակբայ+**թե** = վերաբերական

դերանուն+**թե**= վերաբերական

բայ+**թե**= վերաբերական

վերաբերական+**թե**= վերաբերական:

Ըստ բաղադրիչների քանակի՝ դրանք հիմնականում երկբաղադրիչ են, որոշ դեպքերում էլ՝ եռաբաղադրիչ (*ահա թե ինչ, ուր էր թե*):

Այժմ ներկայացնենք **որ**-ով վերաբերականները

իրոք որ, իրավ որ, հարկավ որ, իսկապես որ, իսկականից որ, ինչ խոսք որ, ճիշտ որ, հաստատ որ, միայն որ, ուր մնաց որ, թող որ, չէ՛ որ, հա՛ որ, ոնց որ, ինչ որ է:

Առանձնացրել ենք մեկ օրինակ, որում **որ, թե** շաղկապները հանդես են գալիս կողք կողքի միաժամանակ՝ **ոնց որ թե**:

Ըստ կառույցում գրաված դիրքի՝ ճնշող մեծամասնությամբ **որ, թե** շաղկապները վերջադիր են՝ բացառությամբ մեկ-երկուսի՝ օրինակ՝ *ահա թե ինչ*: Իմաստային առումով քննելիս **թե**-ով վերաբերականները գերազանցապես երկբայական են՝ պայմանավորված **թե** շաղկապի ունեցած նշանակությամբ, **որ**-ով վերաբերականները՝ տարբեր, սակայն հաստատականների առավելությամբ:

Թե արմատի մեջ այնքան հստակ է *կասկածելի, երկբայելի* իմաստը, որ գոյություն ունի նրանից սերված **թեական** ածականը՝ որպես հոմանիշ *երկբայելի, հարցական* բառերին:

գ) **Ճայնարկություններ**

Ճայտնի է, որ երբեմն դժվար է տարբերակել վերաբերականը բացականչական ձայնարկություններից, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացական և կամային վերաբերմունքը⁸: Առանձնացրել ենք երեք օ-

⁸ Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1965, էջ 536-537:

րինակ՝ *ա՛յ թե, ինչպե՛ս թե, ո՛նց թե*, որոնք, մեր կարծիքով, հարում են ձայնարկություններին:

Վերոբերյալ *ինչպե՛ս թե, ո՛նց թե* հարադրությունները հրաշալիորեն արտահայտում են զարմանք, զայրույթ *վա՛յ, ամա՛ն, չէ՛ հա՛* ձայնարկությունների նման: Օրինակներ՝

-Ա՛յ թե ավագակն ես: Ա՛յ թե հիմարն ես: (հանդիմանություն)

-Նրանք բաժանվում են:

-Ինչպե՛ս թե//ո՛նց թե: (զարմանք)

-Միբաժ ծաղկամանդ կոտրեց:

- Ինչպե՛ս թե//ո՛նց թե: (զայրույթ)

դ) Մակբայներ

Որ շաղկապի օգնությամբ են կազմված *ուր որ է, որտեղ որ է* նկարագրական մակբայները: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ սրանք Ա. Մուքիասյանի և Ս. Գալստյանի կազմած դարձվածաբանական բառարանում նշված են որպես դարձվածքներ:

ե) Դերանուն

Որ շաղկապով է կազմված առօրյա-խոսակցական լեզվում հաճախակի հանդիպող **որ ի՛նչ** արտահայտությունը՝ համարժեք *ինչո՞ւ* հարցական դերանվանը: Ունի ակնհայտ դժգոհության երանգ՝ դրանով էլ նմանվելով *իբր՛ ինչ* կառույցին:

Այսպիսով՝ խնդրո առարկա շաղկապները մենք քննեցինք շաղկապ և այլ խոսքի մասեր կազմելու դիտանկյունից՝ նվազող հաճախականությամբ:

Հավելենք, որ նախադիր **որ, թե** շաղկապներով կազմվում են նաև **դարձվածքներ**: Բերենք մեկ-երկուսը՝

Որ ասես – նշանակում է *բոլորովին, իսկի* (ժխտական իմաստով)

Որտեղից որ է– նշանակում է անհայտ տեղից⁹:

Թե Աստված կսիրես–բարեհաճ եղիր:

Որ շաղկապը՝ որպես վերաբերական

Որ շաղկապը հաճախ հատկապես խոսակցական լեզվում կիրառվում է որպես վերաբերական և հանդես գալիս տարբեր նշանակություններով և նրբերանգներով:

• Հարցական նախադասությունների վերջում գործածվելիս աաստկացնում է իմաստը, օրինակ՝

Մըսրա թագավորը մեզ ի՞նչ կանի **որ**: (ՀԹ)

• Քո ասածներին ո՞վ կհավատա **որ**: (թերահավատություն՝ համարժեք է արդյոք-ին)

• Այս ամենի մասին չգիտեի՞ր **որ**: (երկմտություն)

Մեր վերլուծությունը ցույց տվեց, որ ուղիղ կապ կա բայի եղանա-

⁹ Տե՛ս Ա. Մուքիասյան, Ս. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Եր., 1975:

կի և **որ** շաղկապի նմանատիպ կիրառությունների միջև. սա հնարավոր է այնպիսի նախադասություններում, որոնց ստորոգյալը արտահայտված է

✓ կա՛մ հարկադրական եղանակի բայաձևով՝ դրական և ժխտական խոնարհման (*պիտի որ գա, պիտի որ գար, չպիտի որ գա, չպիտի որ գար*),

✓ կա՛մ էլ սահմանական, ըղձական, ենթադրական եղանակներից որևէ մեկի ժխտական խոնարհման բայաձևով, ինչպես՝

գալի՞ս է որ, գալի՞ս էր որ,

գալու՞ է որ, գալու՞ էր որ,

եկե՞լ է որ, եկե՞լ էր որ,

եկա՞վ որ,

գա՞ որ, գա՞ որ,

կգա՞ որ, կգա՞ որ:

• **Որ** շաղկապը հանդես է գալիս սաստկական իմաստով՝

ա) դրվելով ենթակայից հետո՝ օրինակ՝ Նա **որ** երբեք չի ների քեզ:

բ) դրվելով տեղ և ժամանակ ցույց տվող որոշ բառերից հետո: Օրինակներ՝ Ձմռանը **որ** այդ տանը ապրել չի լինի: Բնակարանը փոքր էր. խոհանոցում **որ** նստած ճաշել չէիր կարող:

Նկատենք, որ նման կիրառություններում արտասանական դադարը ոչ թե շաղկապից առաջ է, ինչպես սովորաբար է, այլ նրանից հետո:

գ) կրկնվող բայերի միջև դրվելով (դա վերաբերում է նաև **թե**-ին): Օրինակներ՝ Գնա՛ **որ** գնա՛ . ի՞նչ էք ուզում ինձնից: Ծույլ **որ** ծույլ. մի բաժակ ջուրն էլ ուզում էր՝ մատուցեին: Տուր **թե** կտաս. լավ ծեծ տվեց տղային:

• Նախադասության սկզբում կիրառվելով՝ արտահայտում է հիացմունք, գոհունակություն, ինչպես **Որ** չէր երգում, գյուղն էր թափվում, կին, տղամարդ շրջապատում, արբում էին նրա երգով:

• Հաստատական նշանակությամբ՝ Հիմա **որ** պատրաստ ենք պայքարի:

Այժմ անդրադառնանք **որ, թե** շաղկապների կիրառական մի քանի առանձնահատկությունների:

❖ **Որ, թե** շաղկապներով անուղղակի խոսքը կապվում է հեղինակի խոսքին այն տարբերությամբ, որ **թե**-ով կապակցվում են ենթադրությամբ, կասկածով, ոչ ստույգ բովանդակություն ունեցողները. հմմտ. Նա ասաց, որ մարզիչը հայ է //Նա ասաց, թե մարզիչը հայ է: Երկրորդ նախադասությունից զգացվում է, որ մարզիչը կարող էր նաև հայ չլինել:

❖ Բանավոր խոսքում, գեղարվեստական գրականության մեջ բավականին տարածված են ուրիշի ուղղակի խոսքի՝ **թե**-ով կառույցները, որոնք մի տեսակ աշխուժություն, թարմություն են հաղորդում խոսքին: Օրինակ՝ Մի օր եկավ, **թե**՝ արի բարեկամ դառնանք (թե բա): Մոտեցավ

ինձ, **թե՛**՝ ու՛մ որդին ես: Հիմա էլ **թե՛**՝ ռուսը մեզ չի օգնի (բացակայում է ասացական բայը):

❖ Ստորադաս նախադասությունը գերադասին միանում է **թե**-ով, եթե վերջինիս հաջորդում է հարցական դերանուն: Օրինակ՝ Մոռացել էր, **թե երբ** էր վերջին անգամ հանդիպել աղջկան:

❖ **Թե** շաղկապի փոխարեն կիրառվում է **որ** շաղկապը, եթե տվյալ ստորադասին հաջորդում է **թե**-ով սկսվող այլ ենթաստորադաս նախադասություն: Օրինակ՝ Բայց ասում եք, **որ** դեռ չեք որոշել, թե որ գյուղում պիտի հաստատվիք¹⁰: (Մուրացան)

❖ Եթե ստորադաս նախադասությունը չունի հարցական դերանուն, բայց ստորոգյալը հարցական է (կամ առկա է *արդյոք* վերաբերականը), գերադասին կապվում է **թե** շաղկապով: Իսկ եթե ստորադաս նախադասությունը պատմողական բնույթի է, այդ դեպքում կապվում է **որ** շաղկապով: Համեմատենք՝

Գիտես, որ քեզ սիրում է:

Գիտես, թե քեզ սիրո՞ւմ է: // Գիտես, թե քեզ սիրում է արդյոք:

❖ Ոճական նկատառումներից ելնելով՝ **որ** շաղկապի փոխարեն պետք է գործածել **թե**-ն, եթե վերջինս ենթաստորադաս երկրորդ նախադասության սկզբում է. «Արամն ասաց, որ ինքը կտեղեկացնի, թե հիվանդ է»: Այլապես կունենանք կառույցներ, որոնք կհիշեցնեն. «Էս էն տունն է, որ շինել է վարպետ Օհանը...»:

❖ Եթե գերադաս նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է դրական խոնարհման բայով, ապա ստորադասը կապվում է նրան **որ** շաղկապով: Իսկ եթե գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալը ժխտական խոնարհման է, ապա նրան հաջորդում է **թե**-ով սկսվող ստորադաս նախադասություն: Համեմատենք՝

Որոշել եմ, որ մյուս ամառ մեկնելու եմ ԱՄՆ:

Չեմ որոշել, թե մյուս ամառ ուր եմ մեկնելու:

❖ **Որ** շաղկապին չի կարող հաջորդել *որ* հարցական դերանունը, օրինակ՝

Երեխան ինձ ասաց, **թե որ** խաղալիքն է շատ հավանել:

❖ **Թե** համադասական շաղկապը՝ հարցական հնչերանգով, մի հետաքրքիր գործածություն ունի առօրյա-խոսակցական և գեղարվեստական ոճերում, այսպես կոչված, այլակարծություն: Նրանից հետո անավարտ նախադասության միտքը ինքնըստինքյան հասկացվում է առանց որևէ այլ բառի: Օրինակ՝ Ուզո՞ւմ ես նրա հետ ծանոթանալ, թե՞ ... Պարզ է, որ շարունակությունը պիտի լինի *չես ուզում*: Սա միջոց է կրկնությունից խուսափելու, խոսքն ավելի կենդանի և աշխույժ, երբեմն խորհրդավոր դարձնելու համար:

❖ «**Որ** շաղկապով կազմվում է ավելադրությամբ շրջում, որով արտահայտությունն ավելի գորանում է¹¹»: Օրինակներ՝ Կամսարյանը բա-

¹⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 632:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 624:

ցատրեց, որ ճանապարհորդելու նպատակով է, որ գտնվում է այժմ Չիբուխլուում: Դեռ մի րոպե առաջ էր, որ նա որոշել էր ապրել գյուղացիների հետ: Արդյոք հոգևոր հայրերը յուր զարգացած հյուրի ներկայությամբ մի էր, որ այդպես քաղցր ընդունեցին գյուղացիներին: Կարդալով է, որ մարդ զարգանում է: (օրինակները Մ. Աբեդյանին են¹²)

Ըստ Ա. Այսրնյանի՝ երկրորդական նախադասությունների նմանատիպ գործածությունները ֆրանսիական, օտար ոճի են¹³:

❖ **Թե** շաղկապը հավելադրական նշանակություն ունի, երբ նրանով կապվող մասերում ներկայացվում են նույն անձի կատարած գործողությունները¹⁴: Օրինակ՝ Չեմ կարողանում **թե** կարդամ: Մոռացա **թե** կանչեմ: Համարժեք են *Չեմ կարողանում կարդալ: Մոռացա կանչել* պարզ նախադասություններին:

Որ, թե շաղկապների կարևորության մասին է վկայում նաև նրանց մեկ ուրիշ հնարավորությունը՝ նախադասության մեջ շատ բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը նրանց միջոցով ստուգելը՝ (կատալիզատորի դեր)

ա) բայ- վերաբերական (ասես, կարծես, չլինի + թե)

բ) վերաբերական- շաղկապ (միայն- միայն թե, հենց- հենց որ)

գ) կապ- շաղկապ (չնայած, նախքան, մինչև)

դ) կապ- վերաբերական (որպես- որպես թե, իբրև- իբրև թե)

Որ շաղկապի կարևոր գործառույթներից մեկն այն է, որ նրա միջոցով կարելի է զանազանել հարցական շատ դերանուններ հարաբերականներից. եթե *երբ, ով, որտեղ* և այլ դերանունները տվյալ կառույցում կարող են ստանալ **որ** թարմատար շաղկապը՝ *երբ որ*¹⁵, *ով որ, որտեղ որ* (բացառություն է *ինչու*-ն, որը միայն հարցական դերանուն է), ապա հարաբերական դերանուն են:

Առաջարկում ենք հարցահարաբերականների տարբերակման մի տարբերակ ևս՝ նկատի ունենալ շարադասությունը բաղադրյալ դիմավոր ժամանակաձևերի պարագայում: Եթե ուղիղ շարադասությամբ է ժամանակաձևը, ապա առկա է հարաբերական դերանուն, իսկ եթե շրջուն է, գործ ունենք հարցական դերանվան հետ, օրինակ՝ ո՞վ է գրել – ով գրել է; ի՞նչ էս բերել – ինչ բերել էս և այլն:

Նաև մի առաջարկ: Անժխտելի է, որ համադասական և ստորադասական շաղկապներից զատ կա շաղկապների մի տեսակ ևս, որը միջին դիրք է գրավում այս երկուսի միջև: Ա. Մարգարյանի հորջորջմամբ՝ դրանք համաստորադասական շաղկապներն են՝ իրենց երկու ենթա-

¹² Նույն տեղում, էջ 624:

¹³ Տե՛ս **Ա. Այսրնեան**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 197:

¹⁴ Տե՛ս **Գ. Գարեգինյան**, նշվ. աշխ., էջ 218:

¹⁵ **Երբ, երբ որ** բառերը Գ. Ջահուկյանը և Մ. Ասատրյանը համարում են ստորադասական շաղկապ, Ս. Աբրահամյանը **երբ որ**-ը: Մեր խորին համոզմամբ դրանք միմիայն հարաբերական դերանուններ են:

տեսակներով՝ մեկնական կամ բացահայտման (այսինքն թե, այս է, այն է) և հետևանքի կամ մակաբերական (ուստի, ուրեմն, հետևաբար, այսպիսով և այլն¹⁶): Կարծում ենք, որ ավելի հարմար է շաղկապների այս խումբը, որ ոչ այն է՝ համադասական է, ոչ այն է՝ ստորադասական, կոչել *ընդհանրական*: Եվ այսպես կոչված «մաքուր» համադասականներից ու ստորադասականներից առանձնացնել չորրորդ խումբը՝ համադասաստորադասական երկակի շաղկապները, որոնք, գործածությամբ պայմանավորված, և՛ ստորադասական են, և՛ համադասական (թե, թե չէ, եթե-այս, մինչդեռ և այլն):

Այսպիսով՝ ամփոփելով կարող ենք ասել, որ արդի հայերենի **որ, թե** շաղկապները իրենց գործածության հաճախականությամբ, այլ խոսքի մասեր կազմելու ունակությամբ, ամենատարբեր հարաբերություններ արտահայտելու, իրենց միջոցով խոսքիմասային տարարժեքություն ունեցող բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը տվյալ նախադասության մեջ ճշտելու, ներխոսքիմասային տեսակ առանձնացնելու, իմաստային նրբերանգներ դրսևորելու օժտվածությամբ և ճկունությամբ, խոսքի ոճավորում արտահայտելու յուրահատկությամբ բացառիկ տեղ են գրավում արևելահայերենում:

Վստահաբար կարող ենք փաստել, որ ժամանակակից հայերենում շաղկապների թվի աճը գերազանցապես պայմանավորված է **որ, թե**-ով հարադրավոր շաղկապների կազմությամբ, որոնք շատ կարևոր են նաև ոճական կիրառությունների լայն հնարավորություններ ընձեռելու առումով: Այս գործընթացում հատկապես մեծ է առօրյա-խոսակցական լեզվի, բարբառների, ինչպես նաև օտար լեզուների, թարգմանական գրականության ազդեցությունը:

АННА АБАДЖЯН – Многофункциональная роль союзов *որ, թե* в восточноармянском языке. – В современном армянском языке союзы *որ, թե* уникальны по частоте употребления, способны образовывать другие части речи, выражать всевозможные отношения, определять принадлежность слов к конкретным частям речи с частеречевой многозначностью в заданное предложение, различать внутривидовые типы, отображать семантические нюансы, выражать речевую стилизацию.

Можно с уверенностью констатировать, что увеличение количества союзов в современном армянском языке связано прежде всего с деривативной активностью союзов *որ, թե* которые очень важны с точки зрения выражения широких возможностей стилистических значений. В этом процессе особенно велико влияние бытового разговорного языка, диалектов, а также иностранных языков, переводной литературы.

Ключевые слова: сочинительные и подчинительные союзы, сложные союзы, редуликативные, союзы, единичные союзы, частеречевая многозначность, релятив, стилистическая окраска

¹⁶ Տե՛ս **Ս. Մարգարյան**, Հայոց լեզվի քերականություն. Ձևաբանություն, Եր., 2004, էջ 586-587:

ANNA ABAJYAN – *The Multifunctional Role of the Conjunctions նր, թև in Eastern Armenian.* – Thus, to sum up, we can state that Modern Armenian conjunctions **նր, թև** have a unique place in Eastern Armenian with their frequency of usage, their ability to form other parts of speech, to express various relationships, to determine the part-of-speech belonging of the words demonstrating conversion in the given sentence, with the ability and flexibility to distinguish an intra-speech type, to show intersemantic nuances and the uniqueness to express speech stylization.

We can state with confidence that the increase in the number of conjunctions in Modern Armenian is primarily due to the composition of conjunctions which are very important in terms of providing wide opportunities for stylistic applications. In this process, the influence of everyday colloquial language, dialects, foreign languages and translated literature is especially huge.

Key words: *coordinative and subordinating conjunctions, compound conjunction, dual, parallel, single conjunctions, part-of-speech conversion, stylistic coloring*

ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԵՎ
ՆԵՐԽՈՍՔԻՄԱՍՍՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

ՓԱՌԱՆՁԵՄ ՄԵՅԹԻԽԱՆՅԱՆ

Հոդվածում հեղինակն ուսումնասիրման նյութ է դարձրել խոսքի մասերն ու ներխոսքիմասային հարցերը՝ համառոտակի անդրադառնալով ինչպես Դիոնիսիոս Թրակացու, հռոմեացի և լատին քերականների, այնպես էլ հայ լեզվաբանական մտքի հսկաների՝ Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Գ. Ջահուկյանի, Ս. Աբրահամյանի, Էդ. Աղայանի, Ստ. Պալասանյանի, Գ. Սևակի ու Ար. Ղարիբյանի, Հովհ. Բարսեղյանի և այլոց քերականագիտական հայացքներին, առավել հանգամանալից՝ խոսքի մասերի դասակարգման հարցերին, հատկապես *դերանուն* խոսքի մասի բնութագրման հակադիր տեսակետներին՝ որոշակի դեպքերում արտահայտելով սեփական դիրքորոշումը:

Ուսումնասիրման բուն նպատակը դպրոցական-նորմատիվ քերականության մեջ արդի լեզվական առումով *դերանուն*, *մակբայ* խոսքի մասերը առավել պարզ և մատչելի ներկայացնելն է, ինչպես նաև խոսքի մասերին ծագումնաբանական անդրադարձ կատարելը:

Բանալի բառեր – *լեզվաբանական գիտաճյուղ, դպրոցական-նորմատիվ քերականություն, քերականական կառուցվածք, խոսքի մասեր, դերբայ, միջարկություն, ձայնարկություն, եղանակավորող բառեր, նմանաձայնություն, իմաստագործառական հատկանիշ, խոսքիմասային բազմապատկություն*

Իբրև լեզվաբանական գիտաճյուղ՝ քերականությունը շատ ավելի վաղ է սկզբնավորվել և ի սկզբանե հետապնդել է գործնական նպատակներ: Որպես այդպիսին՝ այն ուսումնասիրում է լեզվի քերականական կառուցվածքը տարբեր առումներով՝ նկարագրական, գիտական-ակադեմիական, պատմահամեմատական, զուգադրական, դպրոցական-նորմատիվ և այլն:

Ոչ մեկի համար գաղտնիք բացահայտած չենք լինի, եթե ասենք, որ հայերս քերականությունն ընդօրինակեցինք հին հույներից, և Դիոնիսիոս Թրակացու «*Քերթողական արվեստը*» մեզ համար ուղենշային դարձավ հատկապես *բառի քերականական ձևի և արտահայտության իմաստի փոխհարաբերության* հարցերի առումով: «*Քերթողական արվեստում*» արդեն տարբերակված ենք տեսնում ութ խոսքի մաս. «*Եւ բանի մասունք են ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւղ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շարկասք*»¹: Բայց ինչպես ճիշտ նկատում է Հովհ. Բարսեղյանը, «Հույներն իրենց լեզվի խոսքի մասերի դասակարգման մի

¹ Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград, 1915, с. 12.

ամբողջական համակարգ չստեղծեցին... նրանք միայն սկզբնավորողներ եղան»²: Ասել է թե՛ մնացած ժողովուրդների քերականները զարգացրին Դիոնիսիոսի քերականական ուսմունքը՝ իրենց լեզվի քերականության օրենքներին համահունչ: Բայց մի բան բոլորն էին հաշվի առնում. դա այն էր, որ ըստ հույների՝ *լոգոս*-ը նշանակում էր և՛ խոսք, և՛ նախադասություն, բայց *խոսքի մաս* ասելով՝ նրանք հասկանում էին ոչ թե **նախադասության անդամ**, այլ **խոսքի մաս**: Սա էլ միանշանակ չի ընդունվել լեզվաբանների կողմից, և ընդհանրապես, հույն քերականի խոսքի մասերի համակարգը ցայսօր էլ առաջադրում է բազմաթիվ հարցեր: Ու թեև Թրակացու ներկայացրած խոսքի մասերի համակարգում առաջին փոփոխությունը մտցնում են հռոմեացիները, որոնք հողերը չեն համարում խոսքի մաս և կամ մակբայներից առանձնացնում են ու առանձին խոսքի մաս համարում ձայնարկությունները, սակայն ոչ պակաս կարևոր է այն, որ հինգերորդ դարի հայ թարգմանիչը «... ոչ միայն ստրկորեն չի ընդօրինակում տեքստը, այլև հանդես է բերում բավական ազատամիտ վերաբերմունք՝ կատարելով նրա մեջ իր համոզմունքներից և հայերենի առանձնահատկություններից բխող զանազան փոփոխություններ, որքան այդ հնարավորություն է տալիս թարգմանչի աշխատանքի բնույթը: Այս իմաստով թարգմանությունը ավելի շատ փոխադրություն է, քան թարգմանություն»³:

Փաստորեն Թրակացու քերականության գործնական հիմունքներին հայ առաջին մեկնիչները հակադրում են քերականության իրենց ըմբռնումը, ըստ որի՝ խոսքի մասերի տարբերակման մեջ առաջնայինը համարում են իմաստը, իմաստային կողմը՝ ի հակադրություն Թրակացու մե՛կ իմաստային, մե՛կ ձևաբանական, մե՛կ շարահյուսական ոչ միասնական սկզբունքի:

Հետագայում լատին քերականության հետևողությամբ խոսքի մասերին ավելացվում է միջարկությունը, իսկ հողը՝ իբրև խոսքի մաս, մերժվում է:

Ավելորդ չերկարաբանելու համար թերևս հարկ ենք համարում բառացի մեջբերել Հ. Ջ. Պետրոսյանի բառարանային ամփոփ նկարագիրը. «...աստիճանաբար **անվան** մեջ տարրորոշվում են **գոյականն** ու **ածականը**: Ա. Բագրատունին **ընդունելությունը** փոխարինում է **դերբայով**, **միջարկությունը՝ ձայնարկությամբ**: Ստ. Պալասանյանի մոտ որոշակի տարրորոշված են **գոյականը**, **ածականը** և **թվականը**: Մ. Աբեղյանը **թվականները**, **դերանունները** և **դերբայները** բաշխեց ու տեղադրեց հարաբերակից խոսքի մասերի մեջ, իբրև՝ **թվական-գոյական**, **դերանուն-գոյական**, **դերանուն-ածական**, **դերանուն-մակբայ (դերանվանական մակբայ)** **դերբայ-գոյական**, **դերբայ-ածական**, **դերբայական մակբայ**: Ա. -

² Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի տարբերակման տեսությունները, Եր., 1975, էջ 6-7:

³ Գ. Բ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (5-15-րդ դդ.), Եր., 1954, էջ 14:

Ղարիբյանը և Գ. Սևակը հետագայում վերականգնում են դերանվան և թվականի ինքնուրույն տեղը խոսքի մասերի շարքում, իսկ դերբայները, դիտելով իբրև բայի անդեմ ձևեր, տեղադրում են բայական համակարգի սխեմայում: Ավելի ուշ Ս. Գ. Աբրահամյանը և Ա. Ա. Աբրահամյանը պահանջում են ճանաչել եղանակավորող բառերը իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս: Է. Բ. Աղայանի և Գ. Բ. Ջահուկյանի աշխատություններում փորձեր են արվում խոսքի մասերի դասակարգումը հասցնել իր ավարտին, դրան տալ համակողմանի մեկնաբանություն: Ընդ որում Է. Բ. Աղայանը ճանաչում է 11 խոսքի մաս՝ **գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, եղանակավորող բառեր, ձայնարկություն, նմանաձայնություն**: Գ. Բ. Ջահուկյանի սխեմայում խոսքի մասերը (թվով՝ 14) ներկայանում են հետևյալ համակարգությամբ՝ **գոյական, դերանուն գոյական, ձևաբանական բառ-մասնիկներ, ածական (բուն ածական), թվական (թվական-ածական), դերանվանական ածական, կապ, բայ, մակբայ, ստորադասական շաղկապ, ձայնարկություն, եղանակավորող բառեր, եղանակական բառ-մասնիկներ, համադասական շաղկապ**⁴:

Հովհ. Բարսեղյանը, մանրակրկիտ քննելով այս բոլոր դասակարգումները, խոսքի մասերի դասակարգման ընդհանուր հիմունքը համարել է իմաստագործառական հատկանիշը: Ըստ այդմ, նա տարբերակում է երկու կարգի բառախմբեր՝ առաջինը՝ **կարգային բացասական հատկանիշներով բնութագրվող բառախմբեր՝ ձայնարկություն, նմանաձայնություն, կապ, շաղկապ, եղանակավորող բառ և երանգական բառ-մասնիկներ**, և երկրորդ՝ **խոսքիմասային իմաստ ունեցող բառեր կամ հիմնական խոսքի մասեր՝ գոյական, ածական, բայ, մակբայ, թվական, նաև դերանուն՝ գոյական դերանուն, բայ դերանուն, ածական դերանուն, թվական դերանուն, մակբայ դերանուն**⁵:

Բնավ նպատակ չհետապնդելով այս փոքրիկ հոդվածում անդրադառնալու խոսքի մասերի դասակարգման այս բոլոր կարծիքներին՝ կցանկանայինք մեջբերել մեր բուն նկատառումները թե՛ առանձին խոսքի մասերի մասին և թե՛ ներխոսքիմասային կարգերի վերաբերյալ, մանավանդ որ այս խոսքիմասային բազմապատիկությունը իր հետևանքն է թողել ոչ միայն լեզվաբանական տեսական ուսումնասիրությունների վրա, այլև առաջին հերթին դպրոցական դասագրքերում, բառարաններում առաջացել է մի այնպիսի խառնաշփոթ վիճակ, երբ բառի՝ յուրաքանչյուրին քաջ հայտնի խոսքամասային արժեքի կողքին տրվում է նաև անընկալելին, ասենք, **երբ**-ը հարցական դերանուն լինելուց զատ կարող է համարվել նաև շաղկապ, վերաբերականների ու մակբայների սահմանները հիմնականում տարրորոշված չեն, անկախ

⁴ **Հ. Զ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատարակչություն, Եր., 1987, էջ 286:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

դերբայների որոշակի ձևեր բայ չեն, այլ ածական են կամ գոյական, ինչպես՝ *մեռած* քաղաք (ածական), *գթած* (գոյական՝ Աստված իմաստով), ողորմած (գոյական և ածական իմաստներով):

Խոսքի մասերի դասակարգման վերաբերյալ մեզ հետաքրքրող նյութը **խոսքի մասերը ըստ ծագման առաջնահերթության քննելն է**. անունը, բայը, թե՛ ձայնարկությունը: Ըստ ոմանց՝ **ձայնարկությունը**: Առաջին հայացքից մեզ էլ է սա տրամաբանական թվում, մանավանդ եթե դա կապում ենք նախամարդու առաջացման ընդունված տեսություններին: Բայց մյուս կողմից տեսնում ենք, որ մեր ժայռապատկերների արդեն արմատների արձանագրումներ կան: Որքան էլ քիչ, բայց կան, ինչպես՝ **է, ար, բար**:

Այս առումով հետաքրքիր են Հր. Աճառյանի դիտարկումները, որոնք նա կատարել է իր «*Լիակատար քերականություն...*» երրորդ հատորում: Եվ ըստ որի՝ սկզբում առաջացել են արմատական բառերը: Հետագայում սրանց ձևափոխություններից (թեքում) լեզվում առաջացան երկու կարգի բառեր՝ **փոփոխելի**, որոնք ենթարկվում են թեքման օրենքներին, և **անփոփոխելի** բառեր, այսինքն՝ նրանք, որ թեքումից ազատ են: Թեքումը կատարվում է զանազան նպատակներով, որոնցից գլխավորներն են թիվ, սեռ, դեմք, հոլով, բայց դեմքն ու հոլովը բաժանվում են այստեղից էլ առաջացնելով երկու ստորաբաժանում. ա) անուն, հոլովական փոփոխություններ, բ) բայ, որոնք ընդունակ են կրելու դեմք արտահայտող փոփոխություններ: Անունը իր հերթին բաժանվում է տեսակների՝ գոյական, ածական, դերանուն, ընդ որում՝ դերանունը գործածվում է գոյականի փոխարեն:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «անփոփոխելի բառերն էլ ունեն իրենց տեսակները, նրանք, որոնք հարաբերություն ունեն բայերի հետ և որոշում են նրանց զանազան պարագաները, կոչվում են **մակբայ**, իսկ նրանք, որ հարաբերություն ունեն անունների հետ, կոչվում են **նախադրություն**: Դրանցից դուրս կան շաղկապներ»⁶: Իսկ մակբայը և նախադրությունը արդեն միևնույնն են և առնչության եզրով են միայն տարբերվում: Երկուսը միանում են նախդիր ձևի տակ, ըստ որում նախդիրը հավասարապես կարող է կցվել թե՛ անվան, թե՛ բային, օր.՝ **ընդարձակ, ընդունել**: Դուրս են մնում միայն ձայնարկությունները, որոնք բառեր չեն, այլ ձայներ, որոնց նշանակությունը կախված է արտահայտության տոնից:

Դերանուն

Դերանուն խոսքի մասերից առաջինը սովորաբար տրվում են անձնական դերանունները՝ **ես, դու, նա, ինքը**՝ եզակի, **մենք, դուք, նրանք, իրենք**՝ հոգնակի:

Եվ եթե բոլորիս քաջ հայտնի է հոգնակի դրսևորումները ոչ թե բառ, այ բառաձև համարելու կանոնը՝ **սա-սրանք, դա-դրանք**, ապա նույն տրամաբանությամբ պետք է համարել, որ անձնական դերանուն-

⁶ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Եր., 1957, էջ 16:

ները ժամանակակից հայերենում չորսն են՝ **ես, դու, նա, ինքը**, իսկ հոգնակի ձևերը ոչ թե առանձին դերանուն են, այլ բառաձև:

Հ. Հարությունյանը *նշում է, որ դերանվան թվակարգը հարաբերակից գոյականների հակադրություններով ունի և՛ իմաստային, և՛ ձևաբանական թվակազմական առանձնահատկություններ*⁷: Որպես այդպիսիք՝ դերանուններին բնորոշ են տարարմատությունը, տարահիմքությունը, *ք*-ի գերակշռությունը *-եր, -ներ*-ի համեմատությամբ: Ըստ այդմ էլ նա եզակին և հոգնակին տարբեր դերանուններ է համարում, ինչին մենք համամիտ չենք: Ըստ Հարությունյանի՝ *մենք* չի նշանակում մեկից ավելի *ես, այլ ես և այլ անձինք, դուք՝ դու և այլ անձինք*: Մենք այս կարծիքին, կրկնում եմ, համամիտ չենք. դերանունների, որոնց թիվը հարյուրի է հասնում, հիմնական մասը ունի հնդեվրոպական ծագում, գործածվել է թե՛ գրաբարում, թե՛ ժամանակակից հայերենում, և անձնակական դերանունների դեպքում հոգնակիները, բացի առաջին դեմքից՝ *ես*, մյուսները՝ *դու-դուք, նա-նրանք, ինքը-իրենք* հաստատ առաջացել են եզակի ձևերից, ցուցականներից՝ *սա-սրանք, դա-դրանք*:

Մենք միանգամայն համակարծիք ենք Ս. Աբրահամյանի՝ ժխտական դերանունը դերանվան առանձին տեսակ չհամարելու մոտեցմանը: **Ոչ** ժխտական կամ բացասական բառի առկայությունը մենք տեսնում ենք ոչ միայն անորոշներից **մի** (ամեն մի) - **ոչ մի**, (ամեն մեկը), **մեկը** - **ոչ մեկը**, որոշյալ **ամեն ոք** - **ոչ ոք**, հարցահարաբերական՝ **ինչ - ոչինչ**, որոնք ի վերջո որոշյալ ձևերի հականիշներ են ներկայանում: Եվ որ ամենակարևորն է. այս ժխտական դերանուններում առկա է որոշյալությունը:

Ի դեպ, այս բացասական **ոչ**-ը կամ ժխտական վերաբերականը հաճախ գործածական է նաև այլ դերանունների դեպքում: Օր.՝ Կանչում են **ինձ/քեզ/նրան** հարցաքննության: Կանչում են հարցաքննության **ոչ ինձ/ոչ քեզ/ոչ նրան**: Խոսում էին **ոչ քո** մասին: Պատասխան ենք տալու **ոչ մենք**: Այս դեպքում այդ **ոչ**-ը բայի հետ կապ չունի: Մենք գործ ունենք ժխտական **ոչ** վերաբերականի հետ, որը զարմանալիորեն կիրառելի է դերանունների և, ընդ որում, ոչ միայն առարկայանիշ դերանունների հետ: Օր.՝ Իմ հանձնարարությունը կատարեցիր **ոչ այնքան** ճիշտ: Ես շատ էի մտահոգված, որ գործը կատարվեր **ոչ այսպես**: Մերժվեց **ոչ սույն** դիմումը: Այդ օրը հավաքվեցին **ոչ նույն** մարդիկ: Ինչպես տեսնում եք, օրինակներ կարելի է անվերջ բերել: Բայց ընդհանրացնենք, **ոչ**-ի այս զանազան կիրառությունները նաև այլ դերանունների հետ ի ցույց են դնում, որ ժխտական դերանունները արհեստականորեն են առանձնացվել: Նրանց տեղը որոշյալ դերանունների ցանկում է:

⁷ Տե՛ս Հ. Ա. Հարությունյան, Ածական անուն, դերանուն, Եր., 1976, էջ 75:

ПАРАНДЗЕМ МЕЙТИХАНЫН – *Соображения вокруг классификации частей речи и внутриречевых вопросов.* – В статье автор впервые сделал предметом исследования части речи и внутриречевые вопросы, кратко обратившись как к Дионисию Фракийскому, римским и латинским грамматикам, так и к грамматическим воззрениям гигантов армянской лингвистической мысли - М. Абеяна, Гр. Ачаряна, Г. Джаукяна, С. Абрамяна, Эд. Агаяна, Ст. Паласяна, Г. Севака, Ар. Гарибяна, О. Барсеяна и других, более подробно - к вопросам классификации частей речи, особенно к противоположным воззрениям на характеристику Местоимения, как части речи. Автор статьи в определенных случаях выражает свою собственную позицию.

Основная цель исследования состоит в том, чтобы максимально просто и доступно представить части речи Местоимение, Наречие в современном лингвистическом понимании в школьной нормативной грамматике, а также обращаться к генеалогии частей речи.

Ключевые слова: *отрасль лингвистики, школьная нормативная грамматика, грамматическая конструкция, части речи, существительное, прилагательное, числительное, местоимение, междометие, модальные слова, ассонанс, семантико-функциональный признак, многократность частей речи*

PARANDZEM MEYTIKHANYAN – *Considerations around the Classification of Parts of Speech and Inter-Speech Questions.* – In the article the author for the first time made the subject of the study parts of speech and intra-speech issues, briefly referring to Dionysius Thrax, Roman and Latin grammarians, and to the grammatical views of the giants of the Armenian linguistic thought - M. Abeghyan, Hr. Acharyan, G. Jahukyan, S. Abrahamyan, Ed. Agayan, St. Palasanyan, G. Sevak, Ar. Gharibyan, H. Barseghyan and others, in more detail - to the classification of parts of speech, especially to opposite views on the characterization of the Pronoun as a part of speech. The author of the article in certain cases expresses her own position.

The main purpose of the study is to present the parts of speech Pronoun, Adverb in the modern linguistic understanding in school normative grammar as possible simply and accessible, and also to observe to the genealogy of the parts of speech.

Key words: *branch of linguistics, school normative grammar, grammatical construction, parts of speech, noun, adjective, numeral, pronoun, interjection, modal words, assonance, semantic-functional feature, multiplication of parts of speech*

ԲԱՅԱԿԱՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐԴԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԱԼՎԱՐԴ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բայական լծորդությունների տեղաշարժերի տարժամանակյա քննությունը կարևոր է հետազայում դրանց կրած համակարգային փոփոխությունները բացահայտելու տեսակետից: Լծորդությունների այդ անցումները հանգեցնում են բայի խոնարհման համակարգային փոփոխությունների, որին զուգահեռ փոխվում են բայական լծորդությունների փոխանցումների եղանակները, քանակը, ուստի սահմանափակվում են նաև լծորդ ձայնավորների փոխանցումների տիպերը:

Տվյալ հոդվածում հետազոտված են արդի արևելահայերենի բայերն իրենց գրաբարյան և միջինհայերենյան տարբերակների զուգադրությամբ, վեր են հանված դրանց լծորդ ձայնավորների անցումների ամենատարածված ձևերը արտահայտության և բովանդակության պլաններում: Գրաբարում և միջին հայերենում տարածված են *եւ-իւ*, իսկ արդի արևելահայերենում՝ *ամ-եւ* և *եւ-անամ* փոխանցում ունեցող բայերը, որոնց մեջ գերակշռում է չեզոք սեռի իմաստը: Արդի արևելահայերենում գրաբարյան և միջինհայերենյան *ի* և *ու* լծորդությունները վերանում և դառնում են հիմնականում *է* լծորդության բայեր, որոնք էլ իրենց հերթին վերածվում են *ի* լծորդության բայերի արևելահայ գրեթե բոլոր բարբառներում՝ բերել-պիրիլ, նայել-նայիլ, զարթնել-զարթնիլ, թռչել-թռչիլ, սիրել-սիրիլ, գրել-գրիլ (Տավուշի մարզ): *Ե* և *ի* լծորդության գրաբարյան որոշ բայեր գրական և խոսակցական տարբերակներում վերածվում են *ա* խոնարհման բայերի՝ *ճչել-ճչալ*, *երեւիլ-երեւալ*, *խօսել(իւ)-խոսալ (խսկց.)*, *ծիծաղել(իւ)-ծիծաղալ* և այլն:

Բանալի բառեր – *Բայական լծորդություններ, գրաբար, միջին հայերեն, արդի արևելահայերեն, ներգործական սեռ, կրավորական սեռ, չեզոք սեռ, պարզ և ածանցավոր բայեր*

Ձայնավոր խոնարհիչների տեղաշարժերը հայերենի խոնարհման համակարգում յուրօրինակ դրսևորումներից են, ուստի նման փոխանցումների քննությունը կարևոր է բայական լծորդությունների կրած հետազա փոփոխությունները պարզելու, բայասեռի և բայակազմության յուրօրինակ տիպերն ու ձևերը վեր հանելու տեսակետից: Անդրադառնալով նշանավոր լեզվաբաններ Ա. Բագրատունու, Ա. Աբրահամյանի, Հ. Աճառյանի, Մ. Աբեղյանի, Ս. Ղազարյանի՝ հարցի վերաբերյալ տեսակետներին ու հիմնավոր դրույթներին՝ փորձել ենք հնարավորինս ներկայացնել բայի լծորդ ձայնավորների զուգորդումների փոխհարա-

բերությունը և այդ անցումների ամենահաճախված ձևերը գրաբարում, միջին հայերենում: Ըստ անհրաժեշտության առանձնացրել ենք նաև դրանց իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Գրաբարի, միջին հայերենի, արդի արևելահայերենի համապատասխան բայերի ցանկը կազմելիս սկզբնաղբյուրներ են ծառայել «Նոր հայկազեան բառարան»-ը, Ռ. Ղազարյանի, Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարան»-ը և Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ը: Ցանկում ընդգրկված բայերի թիվը հասել է շուրջ 1100-ի:

Որպես կանոն գրաբարում բայի կրավորական իմաստը ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում, բացի անցյալ անկատարից, արտահայտվում է *ե>ի* փոխարկմամբ՝ *առաքել* «առաքում է», *առաքի* «առաքվում է»: Սակայն նշենք, որ գրաբարում *ե>ի* փոխարկումով ոչ միայն կրավորականության, այլ նաև բայի չեզոք սեռի իմաստն է արտահայտվում՝ «Քանզի ո՞վ որ հասեալ յառաւաւտ՝ Եւ ի ծագման լուսոյն խիթայ մթանալ, Եւ կամ ընթերակաց կենաց՝ մահանալ, Կամ ազատութեան՝ եւ *պարտաւորի*, Կամ շնորհաց՝ եւ *դատապարտի*, Կամ փրկութեան՝ եւ *մատնի*, Կամ նորոգման՝ եւ *եղծանի*, Կամ արհնութեան՝ եւ *տարագրի*, Կամ բժշկութեան՝ եւ *վիրաւորի*, Կամ լիութեան՝ եւ *նուազի*... »¹:

Լծորդությունների փոխանցումների արդյունքում, ինչպես նշեցինք, միննույն բայն ունենում է տարբեր լծորդության կրկնակներ, որոնց լծորդ ձայնավորների փոխանցումից փոխվում են բայի լծորդությունը, կազմությունը, երբեմն նաև՝ սեռը: Շատ հաճախ, սակայն, տվյալ բայի իմաստով պայմանավորված, բայասեռի իմաստային փոփոխություն տեղի չի ունենում: ՆՀԲ-ից քաղված նման կարգի բայերը խմբավորել ենք ըստ լծորդ ձայնավորների անցումների, ինչպես նաև բայի պարզ և սուկածանցավոր ձևերի զուգորդումների տարբեր տիպերի: Բառարանի հեղինակների ձևակերպմամբ՝ *ի* լծորդության այն բայերը, որոնք կրավորաձև խոնարհում ունեն, ամրագրում են ձայնակրական եզրույթով²:

Կրավորաձև խոնարհման չեզոք սեռի բայերի վերաբերյալ ուշագրավ է Ա. Բագրատունու դիտարկումը. «Եւ երբեմն չեզոք բայն կրաւորական ձայն առեալ, փոխի ի նոյն միտս... Եւ ոմանց կրաւորականն չեզոքաբար յայլ միտս փոխի, զոր օրինակ, *Առաջնորդեմ*՝ «յառաջոյ գնալ, ճանապարհ ցուցանել». *Առաջնորդիմ*՝ «առաջնորդ լինիմ...»³: Հետագա հայ քերականները լծորդ ձայնավորների փոխանցման տարատեսակ դասակարգումներ կատարելիս ըստ էության հիմնվել են Ա. Բագրատունու սկզբունքների վրա:

Մեր հոդվածում քննված գրաբարյան բայերը, որոնք իրենց կազմությամբ հիմնականում պարզ և սուկածանցավոր են, խմբավորել ենք

¹ Գ. Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Երուսաղէմ, ԲԱՆ ԺԷ, 1964:

² Ա. Աւետիքեան, Խ. Միւրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1979, էջ 20:

³ Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Ի Վենետիկ, 1852, էջ 185:

ըստ խոնարհիչների փոխանցման տիպերի, որտեղ նշում ենք բայասե-
ռը՝ ըստ ՆՀԲ-ի հեղինակների ամրագրման: ՆՀԲ-ից քաղված շուրջ 540-
ի հասնող բայական լծորդությունների փոխանցումներում ամենահա-
ճախվածները **եմ/իմ** փոխանցման բայերն են (շուրջ 300), որոնց մեջ
եմ-ով տարբերակներն առավելապես ներգործական, մասամբ նաև չե-
զոք, իսկ **իմ**-ով ձևերը գերազանցապես ձայնակրական կամ կրավո-
րաձև խոնարհում ունեցող չեզոք սեռի բայեր են: Կան նաև օրինակներ,
որոնց մեջ միևնույն բայն ունի երկուսից ավելի գուգադիր ձևեր: Թեև
դրանք գործածությամբ մեծաթիվ չեն, սակայն վկայված օրինակներն
արտացոլում են բայի լծորդափոխության բազմազանությունը, այսպես՝
եմ/իմ՝ *արձակեմ/ն*՝ «արձակ առնել կամ թողուլ, լուծանել զկապեալն»-
արձակիմ/ձ՝ «թողեալ լինել, յազատութիւն երթալ»⁴, *ալէկոծեմ/ն*՝ «խոռ-
վել» -*ալէկոծիմ/ձ*՝ «խոռվիլ», *աշխատեմ/ն*՝ «աշխատ առնել, աշխատե-
ցուցանել, վաստակեցուցանել, նեղել»-*աշխատիմ/ձ*՝ «աշխատ լինել,
վաստակիլ, տառապիլ», *աշատեմ/չ*՝ «ակնածել, պատկառել»-*աշատիմ/ձ*,
արմատեմ/չ-*արմատիմ/ձ*, համարձակեմ/ն՝ «քաջալերել»-*համարձա-
կիմ/ձ*՝ «քաջալերիլ», *վիճեմ/չ*-*վիճիմ/ձ*, *պատահեմ/չ*-*պատահիմ/ձ*, **եմ**
//ամ՝ *գայռեմ/չ*-*գայռամ/չ*, *ժուժեմ/չ*-*ժուժամ/չ*, *գուժեմ/ն*, *չ*-*գուժամ/ն*,
ում/եմ՝ *արգելում-արգելեմ*, *յաւելում-յաւելեմ*, **նում/չիմ**՝ *գարթնում-
գարթչիմ/չ*, *թաքնում-թաքչիմ*, **եմ//անեմ**՝ *անիծեմ/ն*-*անիծանեմ/ն*, կի-
զեմ/ն-կիզանեմ/ն, **եմ//անամ**՝ *անուշեմ /ն*-*անուշանամ/չ*, զինուո-
րեմ/ն-զինուորանամ/չ, **ամ/եմ/իմ**՝ *ազազեմ/ն*-*ազազիմ/ձ*-*ազազա-
նամ/չ*, **ում//եմ/իմ**՝ *կիզում/ն*-*կիզեմ/ն*-*կիզանեմ/ն* / և այլն:

Բերենք օրինակներ բայի քերականական սեռի նշված առանձնա-
հատկություններով. **Արձակէ** զկապեալս տէր//**Արձակեցան** և գնացին
ժողովեալքն, Որ **ալէկոծէ** զմիտսն//**Ալէկոծի** անհնարին ծփանօք, **Աղ ա-
նուշէ** զայլս//**Թէ** զդառնութիւնս իմ **անուշեսցես**//**Ուր բուրիցէ հոտ ինչ**
այնպիսի, ամենեքին անուշանան, Մի՛ արգելուք զդոսս գալ առ իս//
Զժողովուրդն արգելեցին և այլն:

Բայական լծորդությունների միջինհայերենյան փոխանցումներն ի-
րենց բնույթով զգալիորեն տարբերվում են գրաբարյան ձևերից. որոշ բա-
յեր կրավորական և չեզոք սեռի իմաստով գործածվելիս ստանում են **վ**
(**ու**) ածանցը, օրինակ՝ **բաժնեմ-բաժնիմ-բաժնուիմ**: Չայնավոր խոնարհիչ-
ների փոխանցում ունեցող գրաբարյան բազմաթիվ բայեր, ինչպիսիք են՝
ախտակրեմ/իմ, **ալէկոծեմ/իմ**, **այլափառեմ/իմ**, **արշաւեմ/իմ**, **բարեպաշ-
տեմ/իմ**, **բոխեմ/իմ**, **գթեմ/իմ**, **դեղեւեմ/իմ**, **ժտեմ/իմ**, **կծանեմ/կծեմ**, **կող-
կողիմ/կողկողանամ**, **հաշեմ/իմ**, **ճարճատեմ/իմ**, **յարեմ/իմ**, **պակ-
նում/չիմ**, **ոսոխեմ/իմ** և այլն, որպես գուգաձևություններ կիրառական
չեն, իսկ որոշ բայեր էլ փոխում են իրենց լծորդությունը, ինչպես՝
լնուլ/գրբ./>լնալ-լնանիլ-լեցուել/մ.հ./, **կլանեմ-կլլնում/գրբ./>կլանամ** «կլա-
նել, կուլ տալ»/մ.հ./, **հաճեմ/հաճիմ/գրբ./>հաճենալ/մ.հ./**, **մերկանամ/մեր-**

⁴ Ա. Աւետիքեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, նշվ. աշխ., էջ 20:

կեմ/գրբ./>մերկենայ/մ.հ./, թնդեմ-թնդիմ/գրբ./>թնտիմ-թնտայ/մ.հ./ և այլն:

Միջին հայերենում *ե/ի* փոխանցում ունեցող բայերի օրինակները, որոնք հիմնականում հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերով կազմություններ են, դասական գրաբարի համեմատությամբ խիստ փոքրաթիվ են (շուրջ 50)՝ *փաթթել* /ն/-*փաթթիլ/չ*⁵, *ժածել* /ն/-*ժածիլ/չ*, *էրել* /ն/-*էրիլ/չ*, *խարել* /չ/-*խարիլ/չ* և այլն: Գործածության հաճախականության տեսակետից բազմազան են պարզ և ածանցավոր բայերի լծորդությունների զուգորդմամբ կրկնականների եռանդամ և քառանդամ օրինակների վկայումները, որոնց մեծ մասը պատմական հնչյունափոխությամբ առաջացած ձևեր են և ուսումնասիրվող շրջանում կրում են ձևաբանական փոփոխություններ, ուշագրավ է նաև այս շրջանում *նուլ*-ի հանգող բայերի հավելումը, օրինակ՝ *գտնել-գտնալ-գտնուլ* /ն/, *եյնել-եյնալ-եյնիլ-եյնուլ* /չ/, *գարկնել-գարկնիլ-գարկնուլ* /ն/, *ընգնել-ընկնալ-ընկնիլ-ընկնուլ* /չ/, *տեսնալ-տեսնել-տեսնիլ-տեսնուլ* /ն/ և այլն: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում փոխվում են գրաբարյան մի շարք բայերի պարզ և ածանցական հիմքերը. որոշ ածանցագուրկ բայեր դառնում են ածանցավոր, իսկ ածանցավորները՝ պարզ⁶, օրինակ՝ *աժենալ* (գրբ.՝ *արժել*), *դժարանալ* (գրբ.՝ *դժուարիմ*), *դիպենալ-դիպնիլ-դիպնուլ-դպչիլ-դպնուլ* (գրբ.՝ *դիպիմ*), *լողնալ* (գրբ.՝ *լողալ*), *պակասնալ* (գրբ.՝ *պակասել*). կամ *ուռել-ուռիլ* (գրբ.՝ *ուռնուլ, ուռչիլ*), *փախել-փախիլ* (գրբ.՝ *փախչիլ*) և այլն: Այս ձևերի կիրառությանը զուգահեռ առաջանում են նորերը, դրանցից են՝ *արոյնիլ/արունիլ-արունել, բարկիլ-բարկնալ, գորփիլ-գորփնալ* «պղտորել», *վատուժել-վատուժիլ-վատուժնալ, տափականալ-տափկիլ-տափկնալ, փոշիմանիլ-փոշըմնել-փոշըմնիլ, թապլել-թապլիլ* «1. Նետել, շպրտել/ն. 2. Թավալվել, շրջվել /չ/», *խալիսել-խալիսիլ-խալըսել* «1. ազատել/ն., 2. Ազատվել, փրկվել/չ/», *ճկել-ճկիլ* և այլն: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ բայական նման կարգի փոխանցումների պատճառներից մեկը «հետին գրիչներն են, որոնք իրենց ժամանակակից զանազան բարբառների հնացած ձևերը մոցրել են հին հեղինակների գրությանց մեջ»⁷: Ըստ այսմ՝ անվանի հայագետը բարբառային կամ խոսակցական է համարում *հեձանիմ, լքանիմ, քաղցենամ* ածանցական ձևերի *հեձնում, լքնում, քաղցիմ* զուգադիրները:

Ինչպես գիտենք, նոր կազմավորվող արևելահայ գրական լեզուն, աստիճանաբար ընդհանրանալով և մերժելով գրաբարյան, ինչպես նաև բարբառային տարրերն ու ձևերը, ընդլայնում է իր գործածության շրջանակները, նորավորվում է, մշակվում և իր զարգացման տարբեր ենթաշրջաններում ենթարկվում է յուրօրինակ տեղաշարժերի: Ընդ ո-

⁵ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան. *Հ. Ավետիսյան*, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:

⁶ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, Բայասեռի արտահայտությունը փոխանցում ունեցող միջինհայերենյան բայերում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», 2022, № 2, էջ 57-66:

⁷ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ IV, Ա գիրք, Եր., 1959, էջ 324:

րում՝ թուրք-պարսկական փոխառությունները փոխարինվում են գրական համարժեքներով ու նորակազմություններով, օրինաչափ է դառնում բառավերջի շեշտը, դուրս են մղվում զգալի թվով գրաբարաձև հոլովումներ, բարբառային հոգնակերտներ⁸, համակարգային փոփոխության է ենթարկվում բայի խոնարհման և լծորդական համակարգը, սահմանափակվում են բայական լծորդությունների բազմազան ու տարատիպ անցումները: Արևելահայ գրական լեզվում առկա լծորդությունների փոխարկումները, Ա. Աբրահամյանի բնութագրմամբ, կոչվում են լծորդական հարաբերակցություն, որն ի հայտ է գալիս՝ ա) «անածանց զուգակիցների, բ) անածանց և ածանցավոր հարաբերակից բայերի զուգադրման պայմաններում»⁹:

Լծորդական հարաբերակցության գրաբարյան և միջինհայերենյան տիպերն արևելահայ գրական լեզվում համակարգային փոփոխության են ենթարկվում, նախ՝ կրճատվում է լծորդությունների թվաքանակը, սահմանափակվում և վերանում են հատկապես *ե//ի, ա//ե//ի//ու, ու//ե* լծորդությունների անցումների բազմազան կիրառությունները, իսկ հնից մասամբ ժառանգված պարզ և ածանցավոր *ալ//անալ* և անածանց զուգակիցների *ալ//ել* տիպերը համալրվում են նոր կազմություններով:

Ձևաբանական համաբանության ուժեղ ազդեցության արդյունքում գրաբարյան *ի* և *ու* լծորդության բազմաթիվ բայեր արդի արևելահայերենում վերածվում են *ե* խոնարհման բայերի, քանի որ վերջիններս թվաքանակով ավելի շատ են մյուս լծորդությունների համեմատությամբ, այսպես՝ *դատիլ, խորհիլ, ազանիլ, անկանիլ, մեռանիլ, ծնանիլ, հանգչիլ, մարտնչիլ, թողուլ, զարթնուլ, ընթռնուլ, հեղուլ* հնացած բայաձևերի փոխարեն ժամանակակից փուլում գործուն են *դատել, խորհել, հազնել, ընկնել, մեռնել, ծնել, հանգչել, մարտնչել, թողնել, զարթնել, ընթերցել, հեղել* ձևերը: Բ լծորդության վերացումը, ինչպես նշում է Ա. Աբրահամյանը, բայական լծորդական համակարգի պարզեցման արդյունք է: Արդի արևելահայ գրական լեզվի վաղ շրջանում այդ բայերը գործածվում էին որոշ տատանումներով, ուստի լծորդությունների ընդհանրացման ժամանակ հենց այդ բայերն էլ *ե* կամ *ա* լծորդության են անցնում: Իսկ այն բայերը, որոնք ունեին սեռային տարբերություն՝ ներգործական և չեզոք, *ե* լծորդության անցնելով, վերածվում են կրկնասեռ բայերի¹⁰:

Եվ կան մի շարք չեզոք սեռի բայեր, որոնք *ի* և *ե* լծորդությունից անցել են *ա* լծորդության, օրինակ՝ *ճչել-ճչալ, ժպտիլ-ժպտալ, թրթռել-թրթռալ, կսկծել/կսկծիլ/-կսկծալ, երելիլ-երելալ*: Այս կարգի փոխանցում ունեցող որոշ բայաձևեր տվյալ ժամանակաշրջանի համար ընկալվում են որպես շեղումներ ձևաբանական օրինաչափություններից: Ստորև բերված երկու մրցակցող ձևերից առաջինը բնորոշ է գրական, երկրոր-

⁸ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 50-67:

⁹ **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, Գիրք I, Եր., 1962, էջ 316:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 310-311:

դը՝ խոսակցական լեզվին՝ *ցավել-ցավալ, խոսել-խոսալ, հազել-հազալ, ծիծաղել-ծիծաղալ, կաթել-կաթալ* և այլն:

Պահպանելով բայի խոնարհման ընդհանուր օրինաչափությունը՝ գրաբարյան հինգ լծորդությունների (*ա, է, ի, ու, ռ*) դիմաց ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում գործող երկու լծորդությունները (*է* և *ա*) վերջիններիս ընդհանրացման մասին են վկայում: Պետք է նշել նաև, որ վաղ շրջանի արևելահայ գրվածքներում դեռևս օրինաչափ էր *ի* լծորդության բայերի կիրառությունը. «Կնանիքը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին **գրից անիլ**, իրանց գեղի ու տների բանը **պատամիլ**, իրար հալ **հարցնիլ**, մինչև տերտերն էկավ... աղոթք արեց...» (Խաչատուր Աբովյան, «Վերք Հայաստանի»)¹¹: Ժամանակակից բարբառներում ևս *է* խոնարհման բայերը բայի սկզբնաձևում ընդհանրապես, իսկ բայի եղանակաժամանակային ձևերում մասնավորապես *իլ* վերջավորություն ունեն, օրինակ՝ *գրիլ, պիրիլ, երգիլ, հասնիլ, մտնիլ, քթնիլ, իջնիլ, սիրիլ. գրիլ դեմ, պիրիլ դեմ, հասնիլ դեմ, կանչիլ դեմ* և այլն (Տավուշի մարզ, Իջևանի, Շամշադինի խոսվածք):

Ի տարբերություն գրաբարում և միջին հայերենում *եմ-իմ, եմ-անեմ, նում-չիմ* և այլ փոխանցման բայերի բազմազան կիրառությունների՝ արդի արևելահայերենում լծորդությունների փոխարկումների ընդամենը երեք տիպ գոյություն ունի՝ *եմ-անամ, եմ-ենամ* և *ամ-եմ*, որոնց մեջ գերակշռում են միևնույն բայի ածանցագուրկ և *ան* ածանցով կազմված գուգադիրները: Նշանակում է, որ արդի արևելահայերենում ընդլայնվել է *ան* բայածանցի կիրառումը: Այսպիսի ածանցումով բաղադրված բայերն արտահայտում են վերածվելու բացարձակ իմաստ¹², որոնց մեջ առկա է ածանցի բառակազմական նշանակությունը, որով նա մոտենում է բառակազմական ածանցներին, սակայն ինքնուրույնաբար, առանց բայացնող մասնիկի չի կարող բայեր կազմել: Շուրջ 240 փոխանցում ունեցող բայերում գերակշռող *ել/անալ* կաղապարով կազմություններն ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն. առաջինները ցույց են տալիս որևէ հատկանիշ ստանալու նշանակություն, երկրորդները՝ որևէ բան դառնալու կամ հատկանիշի վերածվելու իմաստ, օրինակ՝ *արեգակել* /բնատ., ն, չ/ «արեգակի պես լուսավորել» /ն/, «արեգակի պես ճառագայթել/չ/, փխբ.՝ «բռնկվել, վառվել, բորբոքվել»-*արեգակնանալ* /չ/ «արեգակի պես դառնալ, պայծառանալ», *գնդել* /ն/ «գունդ անել, խմորը գնդել», փխբ.՝ «համախամբվել»-*գնդանալ* /չ/ «գունդ դառնալ, գնդի ձև ստանալ», *եզերել* /ն/ «չորս կողմից շրջապատել՝ բոլորել»-*եզերանալ* /չ/ «եզերվել», *խարսխել* /ն, չ/ «խարսխիս գցելով նավը կանգնեցնել» /ն/, «խարսխիս գցելով կանգնել» /չ/-*խարսխանալ* /չ/

¹¹ <https://hy.wikisource.org/wiki>

¹² Տե՛ս **Է. Աղայան**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 339:

«խարսխավել», **խոնարհել** /ն/ 1. «դեպի ցած թեքել, կռացնել», 2. /քրկն./ «խոնարհման ենթարկել»-**խոնարհանալ** /չ/ «խոնարհ դառնալ», **հաշմել** /ն, չ/ «հաշմ դարձնել», «հաշմանալ»- **հաշմանալ** /չ/ «հաշմ դառնալ», **շաքարել** /ն/ «շաքար գցել -**շաքարանալ** /չ/ «շաքար դառնալ», **վստահել** /ն/ «վստահություն տածել մեկի՝ մի բանի նկատմամբ»- **վստահանալ** /չ/ «վստահ դառնալ», **դալարել** /չ, ն/«դալարել/չ/, դալարեցնել /ն/»-**դալարանալ** /չ/ «դալար դառնալ», **թշնամել** /ն, բնստ./ «թշնամություն անել»-**թշնամանալ** /չ/ «թշնամի դառնալ»-**թշնամանել** /ն/ «անարգել, վիրավորել», **ամբարտավանել** /չ/ «ամբարտավանություն անել»-**ամբարտավանանալ** /չ/ «ամբարտավան դառնալ», **ամբարշտել** /չ/ «ամբարշտություն անել»-**ամբարշտանալ** /չ/ «ամբարիշտ դառնալ», **դեղնել** /չ/-**դեղնանալ** /չ/, **գառամել** /չ/-**գառամանալ** /չ/, **ծարավել** /չ/-**ծարավանալ** /չ/, **խավարել** /չ/-**խավարանալ** /չ/, **հափրել** /չ/-**հափրանալ** /չ/, **համառել** /չ/ «համառություն անել»-**համառանալ** /չ/ «համառ դառնալ», **հորդել** /չ, ն/-**հորդանալ** /չ/, **դժգունել** /չ, ն/-**դժգունանալ** /չ/, **նիհարել** /չ/-**նիհարանալ** /չ/, **չքավորել** /չ/-**չքավորանալ** /չ/ «չքավոր դառնալ» և այլն:

Բերված օրինակների ածանցագուրկ ձևերը ներգործական և չեզոք, իսկ ածանցավորները միայն չեզոք սեռի բայեր են:

Որպես կերպանիշ հիմքակազմ մասնիկներ **ան, են** ածանցները միաժամանակ անկատարի և կատարյալի կերպային հակադրության իմաստ են արտահայտում. ընդ որում՝ կատարյալ կերպը ցույց է տալիս գործողության սկիզբը կամ ավարտը, անկատարը՝ գործողության ընթացքի մեջ գտնվելը: Այս հակադրությանը գումարվում են միակատարության և բազմակատարության կամ տևականության և ոչ տևական կերպային հակադրության իմաստները, որոնք ցույց են տալիս գործողության կատարման քանակը՝ լողամ-լողանամ, արժեմ-արժենամ, գիտեմ-գիտենամ, ունեմ-ունենամ: Գործողության կատարման տևականության և ոչ տևական կերպային հակադրությունը ցայտուն երևում է գրաբարյան **գինեմ-գինենամ** բայաձևերում, որտեղ *գինեմ* նշանակում է «զվարթանալ», իսկ *գինենամ*՝ «իսպառ արբենալ» (*Գինեյն*, որ եւ յիմաստունս անկանի: Ոմանք յանմտացն առ ի հինգ աուրս պահոց *գինենան*):

Ել-ենալ փոխանցման բայերը թվով ավելի պակաս են, ընդամենը 4 բայ կա՝ **ուզել** /ն/-**ուզենալ** /ն/, **արժել** /չ/-**արժենալ** /չ/, **գիտել** /պկս. բայ, ն/-**գիտենալ** /ն/, **ունել** /պկս., ն/ - **ունենալ** /ն/: Վերջին երեք բայերը դրսևորում են տարբերություններ թեքված ձևերում: Այսպես, *կ(ը)* եղանակիչի հետ կարող են գուգորդվել **արժենամ, գիտենամ, ունենամ** ածանցական ձևերը՝ կազմելով պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակը՝ **կարժենաս, կգիտենաս, կունենաս**, մինչդեռ **արժեմ, գիտեմ, ունեմ** բայերը *կ(ը)* մասնիկով եղանակաժամանակային ձևեր չեն կազմում: **Ուզեմ-ուզենամ** կրկնակն ունի ոճական արժեք, **ուզեմ**-ը բնորոշ է խոսակցական, **ուզենամ** ձևը գրական լեզվին: Նշված բայերը խոնարհման անմիօրինակ ձևերի ակնհայտ տարբերություններ են դրսևորում

անցյալ կատարյալի կազմության ժամանակ, դրանցից յուրաքանչյուրն անցյալ կատարյալում իր առանձին ձևն ունի, օրինակ՝ *ուզեմ-ուզեցի և ուզենայ-ուզեցա*, իսկ *գիտեմ/գիտենամ, արժեմ/արժենամ, ունեմ/ունենամ* բայերի ածանցավոր ձևերն են միայն խոնարհվում՝ *գիտեցա, արժեցա, ունեցա*: *Ունեցի, գիտեցի, արժեցի* ձևերը կիրառական չեն¹³:

Ել/ալ տիպի բայերը խոնարհիչների փոխանցման նոր կազմություններ են: Հնից եկող *ողորմիմ* բայը, օրինակ, գրաբարում իր *ողորմալ* գուգադիրը չուներ, *ծխել*-ը չուներ *ծխալ* ձևը, *չչել*-ը՝ *չչալ*, *բերկրել*-ը՝ *բերկրալ* և այլն, *բզզել-բզզալ* գրաբարյան մրցակցող ձևերից հաստատուն է դարձել *բզզալ*-ը, իսկ *բզզել* գուգադիրը, ընդհակառակը, անգործածական է: Կառուցվածքային առումով բնաձայնական, ինչպես նաև կրկնավոր արմատներով և արմատի կրկնակ բաղաձայնով կազմված բայերի լծորդափոխությունները նոր շրջանում առաջացած ձևեր են: Բայերի այս հարաբերակցության մեջ *ե* լծորդությունից *ա* լծորդության անցնելու ակնհայտ միտում է նկատվում: Ինչպես արդեն նշվել է, *ե* խոնարհման բայերը հիմնականում ներգործական սեռի բայեր են, իսկ *ա* խոնարհման գրեթե բոլոր բայերը՝ չեզոք, օրինակ՝ *բզբզել /ն/-բզբզալ /չ/, դմբել /ն/-դմբալ /չ/, խայտել /ն, չ/-խայտալ /չ/, ծփել /ն/-ծփալ /չ/, թվել /ն/-թվալ/չ/, ծխել /ն/-ծխալ /չ/, ցողել /ն/-ցողալ /չ, ժղ./, խլրտել /հնց, ն, չ/-խլրտալ /չ/, բերկրել /չ/-բերկրալ /չ/, բովել /ն/-բովալ /ն/, դորդել /չ, ն/ «դորդալ, դորդացնել»-դորդալ /չ/, երերել /չ, ն/ «երերացնել» /ն/-երերալ /չ/, խայտել /ն/ «խայտեցնել»-խայտալ /չ/, ծորել /չ, ն/ «ծորով թափել՝ հոսեցնել»-ծորալ /չ/, կոճտել /ն/-կոճտալ /չ/, շչել /չ/-շչալ /չ/, ողորմել /ն/-ողորմալ /ն/, որոճել /ն/-որոճալ /ն/, սազել /չ/-սազալ /չ/, սորել /չ, ն/ «սորալ, հոսեցնել»-սորալ /չ/ և այլն: Հարկ է նշել նաև, որ Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում *բովել-բովալ, բերկրել-բերկրալ, դորդել-դորդալ, ողորմել-ողորմալ* լծորդական հարաբերակիցներից արդի արևելահայ գրական լեզվի համապատասխան հղումով հանձնարարելի են համարվում *բովել, բերկրել, ողորմել, դորդալ* գուգադիրները՝ որպես հաղթող տարբերակներ: Մնացյալ օրինակների երկու տարբերակներն էլ կիրառական են արևելահայ գրական լեզվում՝ որպես մրցակից բառույթներ:*

Բերված օրինակներում սեռի փոփոխությունը պայմանավորված է ոչ միայն բայիմաստով, այլև խոնարհիչ ձայնավորների՝ բայասեռը տարբերակող հատկանիշով, որի վերաբերյալ Վ. Առաքելյանը գրում է. «Եթե *ե* խոնարհումը ներգործական սեռին յատուկ խոնարհում է, ապա *ա* խոնարհումն առաւել չափով չեզոք սեռի բայերին է վերաբերում»¹⁴: Նրա համոզմամբ՝ հայերենի խոնարհիչների իբրև սեռատարբերակիչ ձայնավորների դերը հետագայում նվազում է բայի խոնարհումների

¹³ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 252-253:

¹⁴ **Վ. Առաքելյան**, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 114-117:

փոխներթափանցման, սեռի քերականական կարգի և բայիմաստի սերտ հարաբերակցության հետևանքով:

Այսպիսով, հայերենի լծորդական համակարգը, որ ներկայացնում է բազմաշերտ մի ամբողջություն, արդի արևելահայ գրական լեզվում նոր որակ է ստանում, որը բայագործածության պատմական զարգացման արդյունք է և ունի ժամանակագրական տարբեր դրսևորումներ: Գրաբարյան և միջինհայերենյան խոնարհիչ ձայնավորների տեղաշարժերը հանգեցրել են **ի** և **ու** լծորդությունների վերացման և խոնարհումների միօրինակացման արդի արևելահայ գրական լեզվում, ուստի գրական արևելահայերենի լծորդափոխությունները չունեն այն բազմազանությունները, որոնք առկա էին գրաբարում և միջին հայերենում: **Ե, ի** խոնարհիչ ձայնավորների փոխանցումների արդյունքում առաջացած մրցակցող զուգաձևություններից արևելահայ գրական լեզվում տիրապետող է դառնում **է** խոնարհումը, քանի որ այդ լծորդության բայերը, ձևաբանական համաբանության ուժեղ ազդեցությամբ պայմանավորված, ընդգրկվում են թվաքանակով գերակշռող **է** լծորդության բայերի մեջ: Թեև **ի** և **ու** լծորդության բայերը խմբավորվում են **է** և **ա** լծորդության բայերի մեջ, սակայն լծորդ ձայնավորների, տվյալ դեպքում **ել//ալ, ել//անալ, ել//իլ** տիպի փոխանցումներն այսօր էլ շարունակվում են արևելահայերենի թե՛ գրական, թե՛ խոսակցական տարբերակներում ու բարբառներում:

Հավարտ, բերում ենք **ի** լծորդության բայերի գործածության բնագրային նմուշներ Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստից:

Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛ կ ջան.
Երնե՛ կ, երնե՛ կ, երագ **լինիմ**,
Թրոնիմ մոտըդ, մայրի՛ կ ջան:

Երբ քունըդ գա, լուռ գիշերով
Հոգիդ գրկեմ, համբույր տամ.
Սըրտիդ **կրպնիմ** վառ կարոտով,
Լա՛ մ ու ինդա՛ մ, մայրի՛ կ ջան:
(«Մայրիկիս»)

Ա՛խ, թո՛ղ, մայրիկ իմ, վերքերս **վառվին**,
Թո՛ղ ես մըրմընջամ, անհույս մորմոքին...
(«Մայրիկ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված»)

Համառոտագրությունների ցանկ

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի

բնստ. - բանաստեղծական

գրք. - գրաբար

հնգ. - հնացած

ժղ. - ժողովրդական

խսկց. - խոսակցական

փխբ. - փոխաբերական

քրկն. - քերականական

դ. - դար

Եր. - Երևան

ձ - ձայնակրական

կր. - կրավորական

ն - ներգործական

չ - չեզոք

մ.հ. - միջին հայերեն

АЛВАРД ХАЧАТРЯН – *Историческое развитие переходов спряжения глаголов в современном восточноармянском языке.* – Диахроническое изучение сдвигов глагольных спряжений важно с точки зрения выявления последующих изменений в общеглагольной системе языка. Переходы тематических гласных приводят к изменениям глагольных спряжений, вместе с которыми меняются формы и количество глагольных спряжений, поэтому типы переходных тематических гласных также ограничены.

В данной статье рассматриваются современные восточноармянские глаголы в сравнении с их древнеармянскими и среднеармянскими прототипами, а также выделяются наиболее распространенные формы переходов тематических гласных с точки зрения планов выражения и содержания. В древнеармянском и среднеармянском распространены глагольные переходы *ի-իւմ*, а в современном восточноармянском - *սմ-եւմ* и *եւմ-սնսւմ*, в которых преобладают глаголы нейтрального залога.

В современном восточноармянском языке тематические гласные грабара и среднеармянского *ի* и *ու* больше не применимы, а глаголы этих двух спряжений в основном перешли на тематическое гласное *ե*, они в свою очередь в некоторых диалектах восточноармянского языка видоизменяются, став *ի*: *բերեալ-ւիրիի, թռչեալ-թռչիի, գարդենեալ-գարդենիի* (Тавушская область). В литературном и разговорном вариантах некоторые древнеармянские глаголы спряжения *ե* и *ի* переходят в глаголы спряжения *ս*: *հչեալ-հչսալ, երեալի-երեւալ, խօսեալ(իւմ)-խոսսալ, ծիծաղեալ(իւմ)-ծիծաղսալ* и др.

Ключевые слова: *спряжения глаголов, древнеармянский, среднеармянский язык, современный восточноармянский язык, залог, пассивный, активный, нейтральный, простые и производные глаголы*

ALVARD KHACHATRYAN – *Historical Evolution of Verb Conjugation Transitions in Modern Eastern Armenian.* – The diachronic study of shifts in verbal conjugations is important from the point of view of identifying following changes in the general verbal system of the language. Thematic vowel transitions lead to changes in

verb conjugations, along with which the forms and amount of verb conjugations change, so the types of transitional thematic vowels are also limited.

This article discusses Modern Eastern Armenian verbs in comparison with their Old Armenian and Middle Armenian prototypes, and highlights the most common forms of thematic vowel transitions in terms of expression and content. In Old Armenian and Middle Armenian, verb transitions *ւ-իւ* are common, and in modern Eastern Armenian - *ււ-եւ* and *եւ-ւեւււ*, in which verbs of a neutral voice predominate.

In modern Eastern Armenian, the thematic vowels of Grabar and Middle Armenian **ի** and **ու** are no longer applicable, and the verbs of these two conjugations have mainly switched to the thematic vowel **ե**, they, in turn, are modified in many dialects of the Eastern Armenian language, becoming **ի**: *քերել-պիրիլ*, *թռչել-թռչիլ*, *գարթնել-գարթնիլ* (Tavush region). In literary and colloquial versions, some ancient Armenian conjugation verbs **ե** and **ի** go into the verbs of conjugation: *նշել-նշայ*, *երելի-երեւայ*, *խօսել(իւ)-խոսայ*, *ծիծաղել(իւ)-ծիծաղայ* and others.

Key words: *verb conjugations, Old Armenian, Middle Armenian, Modern Eastern Armenian, voice, passive, active, neutral, simple and derivative verbs*

ԳՐԱԲԱՐԻՑ ԺԱՌԱՆԳՎԱԾ ՀՈՒՈՎԱԿԱՆ
ԶՈՒԳԱԶԵՒՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐԴԻ
ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

Հոլովական զուգաձևությունը ընդունված է սահմանել որպես նույն քերականական իմաստն արտահայտելու համար գործածվող մեկից ավելի հոլովիչների և հոլովակազմիչների ամբողջությունը: Ըստ այդմ՝ զուգաձևություններ կարող են ունենալ բոլոր թեք հոլովները՝ սեռական-տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական: Նորմատիվ քերականության մեջ ընդունելի զուգաձևությունները կարող են լինել համագոր և անհամագոր: Հոլովական զուգաձևությունների առաջացման պատճառները հիմնականում ներլեզվական են՝ նախորդող շրջանների հին գրական լեզուների, հատկապես գրաբարի, բարբառների, ինչպես նաև արևմտահայերենի քերականական համակարգերի համաժամանակյա գոյությունը, մրցակցությունը: Զուգաձևությունները կանոնակարգելու և լեզվական նորմի տեղաշարժերը արձանագրելու համար անհրաժեշտ են օրենքներով սահմանված հստակ գործառնություններ ու լիազորություններ ունեցող պետական խորհրդակցական մարմիններ:

Բանալի բառեր – հոլովական զուգաձևություն, ներլեզվական և արտալեզվական պատճառներ, գրաբար, արդի արևելահայերեն, բարբառներ, ի ընդհանրական հոլովում, լեզվական նորմ, հնչյունական նորմ, կանոնակարգում

Հոլովական զուգաձևությունները թեքական կամ թեքականության տարրեր ունեցող հին լեզուներին բնորոշ քերականական իրողություններն են, որոնք լեզվական նորմի պահանջների տեսանկյունից պետք է հնարավորինս նվազեցվեն, կանոնարկվեն, սակայն իրական խոսքում՝ թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր, զուգաձևությունների դեմ պայքարը բավական բարդ է: Ինչպես նշում է Լ. Թեյլանը. «Որպես լեզուն ուսումնասիրող գիտության առարկա՝ նորմը ընդունված է համարել լեզուն բնութագրող եռաստիճան հակադրության՝ լեզու - նորմ - խոսք, եզրերից մեկը, որը ներկայացնում է տվյալ լեզվի համակարգը կազմող միավորների և դրանց հարաբերությունների ու զուգորդումների կանոնների ամբողջությունը»¹: Մեր այս հետազոտության մեջ զուգաձևությունները կանոնարկելու և լեզվական ընդհանրական նորմը պահպանելու բանալի դիտարկում ենք հին գրական հայերենը՝ գրաբարը, իր զարգացման համակարգային օրինաչափություններով: Ինչպես մեծանուն հա-

¹ Լ. Թեյլան, Դիտարկումներ արդի հայերենի լեզվական նորմի վերաբերյալ, շարահյուսական նորմ // Լեզու և լեզվաբանություն, 2019, №1, էջ 9:

յագետ հայր Արսեն Այտընյանն էր նշում իր «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության մեջ. «Եւ այսպէս, քանի որ երկու լեզուաց տէր է այս օրս Հայ ազգը, ըստ մեզ պատշաճ ու հարկաւոր է երկուքին ալ ընդհանրական ուսումն ու մշակութիւնը, այնպէս որ չէ թէ միայն գրաբարը գրաբարին համար եւ աշխարհաբարն աշխարհաբարին համար, այլ նաեւ փոխադարձ կերպով աշխարհաբարը գրաբարին համար եւ գրաբարն աշխարհաբարին համար կարժէ եւ հարկ է սորվիլ ու մշակել ամենայն փութով»²:

Լեզուն ունի զարգացման իր տրամաբանությունը, և շատ անգամ հակված է միօրինակությունից խուսափելու, նույն բառային և ձևաբանական նշանակությունը տարբեր թեքությունների միջոցով արտահայտելու: Ըստ էության բառերի բովանդակային բաղադրիչը խոսքային իրադրության, հաղորդակցության մեջ որոշակի է, միարժեք և հստակ, սակայն նույն բովանդակության արտահայտության կերպը շատ հաճախ փոփոխական է, այդ փոփոխականությունը խոսքի հարստության յուրօրինակ դրսևորումներից է: Հոլովական գուգաձևությունը ընդունված է սահմանել որպես նույն քերականական իմաստն արտահայտելու համար գործածվող մեկից ավելի հոլովիչների և հոլովակազմիչների ամբողջություն: Ըստ այդմ՝ գուգաձևություններ կարող են ունենալ բոլոր թեք հոլովները՝ *սեռական-տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական*: Լեզուների բոլոր շրջափուլերում հոլովական գուգաձևությունները տարածված իրողություններ են, դրանք ժամանակային որոշակի տիրություն կարող են լինել կանոնական՝ նորմատիվ քերականության մեջ ընդունված, կիրառության հստակ սահմանված ոլորտներով, և ոչ կանոնական, որոնք նորմատիվ քերականությունը չի համարում խրախուսելի, այլ անգամ՝ մերժելի:

Նորմատիվ քերականության մեջ ընդունելի գուգաձևություններն իրենց հերթին կարող են լինել համագոր և անհամագոր: Համագոր գուգաձևությունները նույնական տարբերակներ են, որոնք լիովին փոխարինում են միմյանց տարբեր լեզվաոճական մակարդակներում, ինչպես՝ *ամռան-ամառվա(ն), օրվանից-օրից, լեռան-լեռի, նռան-նռի, տեգրոջից-տեգրից, մեծությունով-մեծությամբ, ուղիով-ուղով* և այլն: Անհամագոր գուգաձևությունները թեև ունեն նույն բովանդակության պլանը, սակայն ունեն կիրառական տարբեր դաշտեր, հավասարժեք չեն, գործածվում են լեզվաոճական տարբեր համատեքստերում, կապակցություններում, այսպես օրինակ՝ *Աստուծո-Աստծու, սզո-սզի, հուսո-հուսի, կայսեր-կայսրի, Դավթի-Դավիթի, Գորկու-Գորկիի* և այլն: Ըստ էության գուգաձևությունները ստեղծում են նաև որոշակի կայուն կապակցություններ, եզրույթային ձևեր, որոնք բովանդակությամբ նույնն են, բայց երկուստեք փոխարկելի չեն, այսպես օրինակ՝ *Կիլիկիո արքաներ* կա-

² Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 319:

պակցությունը հանգիստ կարելի է փոխարինել *Կիլիկիայի արքաներ* տարբերակով, բայց *Կիլիկիո կաթողիկոս*-ը այդպես միարժեք չի փոխարկվում *Կիլիկիայի կաթողիկոս* կառույցով: Նույնը վերաբերում է *Մասնա տուն, Մասնա ծոեր* արտահայտություններին, *Մասունի տուն, Մասունի ծոեր* ձևերը կիրառելի չեն:

Չուլվական զուգաձևությունների առաջացման պատճառները հիմնականում ներլեզվական են՝ նախորդող շրջանների գրական լեզուների, բարբառների քերականական համակարգերի համաժամանակյա գոյությունը, տարբեր հուլվատիպերի փոխազդեցությունը, հին և նոր, գրական ու բարբառային, արևելահայ և արևմտահայ հուլվական կառույցները մշտակա մրցակցության մեջ են: Սակայն ընդգծենք նաև, որ զուգաձևությունների առաջացման շատ ներլեզվական գործոններ հետևանք են արտալեզվական տարբեր իրողությունների, որոնցից ամենակարևորը ժողովրդագրական տեղաշարժերն են, օտար լեզուների, մշակույթների քաղաքական, տնտեսական փոխներթափանցումները, որոնց ըստ անհրաժեշտության կանդրադառնանք մեր քննության հետագա ընթացքում:

Այժմ քննարկենք բազմաձևության ներլեզվական գործոնները: Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը «Հայոց լեզվի տեսություն» հիմնարար աշխատության մեջ. «Գրաբարում չկա հուլվական ձևերի պարզ դրություն. հուլվաներից յուրաքանչյուրի համար, լինի սեռ.- տրական, բացառական, գործիական թե ներգոյական, հնչափոխության հետևանքով առաջ են եկել տարբեր հնչյունական ձևեր՝ բանԻ, գարդՈԻ, մարդՈյ, ՏըրդատԱյ և այլն, որոնցից մեկը միայն բավական կլինեք»³: Այսինքն՝ տարբեր հուլվիչների առկայությունը Մ. Աբեղյանը համարում է հնչյունական երևույթ՝ հնչափոխություն, «անպետք կամ անօգուտ հնչյունական տարբերություններ», որոնք խանգարում են վերականգնել նոր ձևական միությունը: Իրեն այնպես բնորոշ ձևական տրամաբանության կանոնապաշտությամբ լեզվաբանն արձանագրում է, թե լեզուն շարունակ ձգտում է բոլոր «անպետք աննմանությունները» դուրս գցելու, նույն գործառույթի համար նույն հնչյունական արտահայտությունը ստեղծելու. «Այս փոխանցման հետևանքն այն է լինում, որ տարբեր բնի ձևերը ձգտում են մի տիպի վերածվելու: Այսպես՝ գրաբարում արդեն «Ա» բունն ունեցող հասարակ անունները շուտ են եկել «Ի» հուլվման, օրինակ, աշխարհ, սեռ.-տրակ. **աշխարհի** և ոչ թե աշխարհայ, մինչդեռ գործիականն է **աշխարհաւ** և հոգնակի տրականը՝ **աշխարհաց**»⁴: Հայագետի համոզմամբ, միասնականության ձգտող լեզուն իր զարգացման արդի փուլում ձևավորում է հետևյալ օրինաչափ միտումները. 1. Անունների մեծամասնությունը սեռական տրականում ունի **ի** հուլվիչ, 2. Գործիականն ունի և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերի համար ընդհանրա-

³ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երկեր, 2, Եր., 1974, էջ 278:

⁴ Նույն տեղում, էջ 279:

ցած «ՈՎ» հոլովակերտը, որը հին լեզվի «Ո» բնինն է, 3. Բացառականն ունի «ԻՑ», որը «Ի» բնի հոգնակի սեռական-տրական բացառականի ընդհանրացած վերջավորությունն է՝ դարձյալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվեր լազմության ընթացքում: 4. Ներգոյականն ունի «ՈԻՄ» վերջավորությունը, որը ծագել է գրաբարյան տրականի հոլովակերտից, այդ «ՈՄ»-ով տրականից *ի* նախդրով կազմվում էր ներգոյականը: Մ.Աբեղյանի գնահատմամբ, մեր նոր լեզվում հոլովումը գրաբարի համեմատ ունի շատ ավելի «հաստատուն, պարզ ու միակերպ բնավորություն»: Սակայն աբեղյանական միակերպ այս բնավորությունը շարունակում են խաթարել տարբեր զուգաձևություններ բոլոր հոլովներում, որովհետև հին լեզվի օրինաչափությունները շարունակում են ավանդույթի ուժով գործել հեռացնելով մեզ նորմի երազած նոր միությունից: Եվ այս մրցավազքում, ձևաբանական նորմին զուգահեռ, իրոք չափազանց կարևոր է հնչյունափոխության կանոնների փոփոխությունը՝ հատկապես շեշտից կախված: Եթե գրաբարում շեշտից կախված հնչյունափոխության կանոնները հստակ էին և միարժեք, ապա այսօր դրանք թուլացել են և շատ հաճախ առավել գործածական են դարձել գրաբարում թույլ համարվող *ի* ձայնավորի անհնչյունափոխ ձևերը *Սարգիս-Սարգսի-Սարգիսի, Սարգսից-Սարգիսից, Սարգսով-Սարգիսով, Դավիթ-Դավթի-Դավիթի, Դավթից-Դավիթից, Դավթով-Դավիթով, Ջելենսկի-Ջելենսկու-Ջելենսկիի, Ջելենսկուց-Ջելենսկիից, Ջելենսկով-Ջելենսկիով, գոտի-գոտու-գոտիի, գոտուց-գոտիից, գոտով-գոտիով, եկեղեցի-եկեղեցու, եկեղեցուց-եկեղեցիից, եկեղեցով-եկեղեցիով, բացահայտիչ-բացահայտչի-բացահայտչից-բացահայտիչից, բացահայտչով-բացահայտիչով, մարգիչ-մարգի-մարգիչի, մարգից-մարգիչից, մարգչով-մարգիչով* և այլն: Նշյալ զուգաձևությունների հնչյունափոխված ձևերը գրաբարյան նորմի պահպանման դրսևորումն են, անհնչյունափոխ տարբերակները ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանության միտումների արգասիքն են՝:

Հարկ է միշտ նկատի առնել այն հանգամանքը, որ լեզվական նորմը, լինելով հարաբերականորեն կայուն և միասնական մի համակարգ, այդուհանդերձ ենթադրում է նաև տարբերակային, հոմանիշ ու բազմիմաստ ձևերի համագոյակցություն դրանց խոսքային իրացման գործընթացում: Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցերին վերաբերող իր եռամասնյա մենագրության մեջ Մանվել Ասատրյանը զուգաձևությունների գոյությունը հանգեցնում է երեք գործոնի. ա) ժամանակակից հայերենի ընդհանրական *ի* հոլովման գերիշխող դիրքը, բ) ձևային, իմաստային, ձևիմաստային հոլովումների փոխներգործումները, գ) ժամանակակից հայերենի հոլովական ձևերին զուգահեռ գրա-

⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Յու. Ավետիսյան**, Տեղաշարժեր ժամանակակից արևելահայերենի հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերում // ՎԷՄ, 2017, 1(57), էջ 125-146:

բարյան հոլովական ձևերի առկայությունը, այսինքն՝ պատմական գործոնը⁶: Այս երեքից լեզվաբանը հիմնական և վճռորոշ է համարում միայն առաջինը՝ *ի* հոլովման գերակա դիրքը, որի պատճառով բառերի մեծամասնությունը անցնում է այս հոլովման: Մենք կարևոր ենք համարում նշել, որ *ի* հոլովման գերակայությունը պատահականորեն չի ձևավորվել, և դրա հիմքում արևելյան բարբառների, ի մասնավորի Արարատյան բարբառի ազդեցությունն է: Ընդ որում, բնավ այնպես չէ, որ լեզվական նորմն անմիջապես *ի* հոլովմամբ սեռական-տրականի բոլոր հնարավոր ձևերին է առավելություն տալիս, բնավ ո՛չ, նորմի վրա ավանդական ձևերի ազդեցությունը զգալի է, *ի* հոլովմամբ ստեղծված շատ սեռական-տրական հոլովաձևեր, որոնք ավանդաբար ունեն այլ հոլովումներով կառուցատիպեր, ընկալվում են իբրև խորթ, լեզվի վատ իմացության արդյունք և նորմատիվ չեն համարվում:

Նոր լեզվի բոլոր գանձերը հնի մեջ են, և հինը ժառանգողը տիրում է նորին: Այսպես օրինակ՝ *մուկ, դուռ* բառերը, զրաբարում ունենալով բառավերջյան արմատական *ն* հնչյունը, որն աշխարհաբարում ընկել է, շատ այլ բառերի նմանությամբ պետք է հոլովվեին ոչ միայն *ան* հոլովմամբ, որը հին հայերենի *ա* ներդրական հոլովման պատմական զարգացումն է, այլ նաև կանոնավոր համարվող *ի* հոլովմամբ՝ *մուկ-մկան/մկի, դուռ-դրան-դրի, ձուկ-ձկան/ձկի*, բայց *ի* հոլովման ձևերն արդի գրական նորմի տեսանկյունից անընդունելի են, արհեստական, փաստացի կանոնական են համարվում միայն ավանդական զրաբարյան ձևերը՝ *դրան, մկան, ձկան*: Թեև բառի նման հնչյունական կառույց ունեցող բազմաթիվ այլ միավորների դեպքում *ի* հոլովմամբ նոր ձևերը լիովին ընդունելի են՝ *լեռ-լեռան/լեռի, թոռ-թոռան/թոռի, եզ-եզան/եզի, ծոռ-ծոռան/ծոռի, նուռ-նուան/նուի* և այլն, դեռ ավելին՝ *ի* հոլովմամբ որոշ տարբերակներ առավել տարածված են թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր խոսքում, գեղարվեստական և գիտական գրականության մեջ, այսինքն՝ հաղթանակած են: Այսպես՝ *ծոռան* տարբերակն ակնհայտ հնաբանություն է ընկալվում, ինչպես նաև *ծնկան*-ը, ուստի նորմատիվ են դարձել *ծոռի, ծնկի* ընդհանրական *ի* հոլովմամբ կազմությունները: Նույնը վերաբերում է *տալոջ, տեգրոջ, սկեսրոջ, աներոջ* միջինհայերենյան սեռական-տրական հոլովաձևերին, որոնք փոխարինվել են մրցակից *տալի, տեգրի, սկեսուրի* և *աների* տարբերակներով: Ընդ որում սեռական-տրական հոլովի զուգաձևությունները, այսինքն՝ հոլովիչների փոխանցումները, անմիջաբար պատճառ են դառնում բացառականի և գործիականի նոր կաղապարների կազմության և գործածության՝ *ծոռանից-ծոռից, թոռանից-թոռից, տալոջից-տալից, սկեսրոջով-սկեսուրով, աներջով-աներով* և այլն: Քանի որ հիմնական բառաֆոնդի նման հնագույն, հիմնականում բնիկ հայկական բառերի հոլովման ընթացքում *ի*

⁶ Հմմտ. Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր, Ա, Եր., 1970, էջ 188-189:

հոլովիչը դառնում է գերակա, ապա այս հոլովման օրինաչափություններով կազմված բացառականի և գործիականի ձևերը՝ ուղղական հոլով + *ից* և ուղղական + *ու/* կաղապարներով, ինքնաբերաբար դառնում են առավել ընդունելի և տարածված:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է հոլովական ձևերի փոփոխությունների բացահայտումը բարդ բառերի պարագայում: Վարագ Առաքելյանը «Գրաբարի քերականության» մեջ նշում է. «Բառերի հոլովման համակարգը խախտում է նաև հոլովման մեջ: Գրաբարը միտում ունի բարդ բառերի մեջ երկրորդ բաղադրիչի հոլովումը փոխելու իբրև նոր հասկացութեան արտայայտություն, որովհետև բարդ բառերի վերջին բաղադրիչը բարդութեան մեջ յաճախ նոր իմաստաւորում է ստանում: Այսպէս՝ **գիր-գրոյ, մատենագիր-...գրի, ...գրաց, սեր-սիրոյ, բարեսեր -...սիրի, ..սիրաց, խօսք-խօսից, չարախօսի-...խօսաց, տուն-տան, մեծատուն-մեծատնոյ, սկեսրայր-ը պիտի լիներ սկեսրառն, բայց լինում է սկեսրայրի»⁷: Ինչպես տեսնում ենք, բերված բարդությունների մեծ մասում վերջին բաղադրիչը հոլովվում է *ի* հոլովիչով, որը գրաբարյան շրջանում բնավ ամենատարածված և մեծ հոլովումը չէր, սակայն արդեն պարզ է, որ ուներ տարածման ներուժ: Նշված օրինաչափության հաստատումներից է նաև *ան* ժխտական ածանցով կազմված ածականների գոյական բաղադրիչի հոլովումը, նման կազմություններում գոյական բաղադրիչն անմիջապես անցնում էր *ի* հոլովման, այսպես օրինակ՝ *Աստուած-աստուծոյ-անաստուածից, լոյս-լուսոյ-անլուսից, հաւատք-հաւատոց-անհաւատից, փորձ-փորձոյ-անփորձից, փառք-փառաց,-անփառից, մահ-մահու-մահուան-անմահից, խրատ-խրատու-անխրատից, տարր-տարեր-անտարրից, գործ-գործոյ-անգործից* և այլն:**

Անդրադառնանք նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանքի. վերջին տասնամյակների ընթացքում արևելահայ գրական լեզվի համակարգի վրա նկատելի է արևմտահայերենի էական ազդեցությունը՝ պայմանավորված արևմտահայերեն խոսող հանրույթի շարժունակության բարձրացմամբ՝ Հայաստանի Հանրապետություն գալու հետևողական ալիքներով: Այս իրողությանը հասկապես նպաստեց Սիրիայի պատերազմը, որի հետևանքով արևմտահայերենի կրող սիրիահայերը, մասամբ նաև լիբանանահայերը իրենց պետության ճգնաժամի պատճառով սկսեցին ներգաղթել Հայաստան, և արևելահայերեն-արևմտահայերեն փոխներթափանցումները սկսեցին խորանալ:

Երկճյուղ հայերենի լեզվակիրների անմիջական հաղորդակցության շնորհիվ արևմտահայերենի հոլովական շատ ձևեր սկսեցին մրցակցել արևելահայերենում նորմատիվ համարվող տարբեր հոլովաձևերի հետ: Այսպես, վերջին շրջանում, տարբեր դժնի հանգամանքների, հիմնականում պատերազմի չդադարող գործողությունների ազդեցությամբ *Աստված* բառի կիրառությունը հայոց գրավոր և բանավոր խոսքում նկատելի

⁷ Վարագ Առաքելյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 81:

ավելացել է, գրական արևելահայերենում *Աստված* բառի սեռականը ընդունված է համարել *Աստուծոյ* գրաբարյան սկզբնաձևից հաջորդական հնչյունափոխությունների ազդեցությամբ ստեղծված Աստծու տարբերակը՝ *Աստուծոյ*→ *Աստծոյ*→ *Աստծու*, նշենք նաև գործիական հոլովի երկու կազմությունները՝ *Աստուծով-Աստծով*: Սակայն վերջին մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ *Աստծո* և *Աստուծո* տարբերակները, ինչպես նաև դրանց գործիականի ձևը՝ *Աստուծով*, հայաստանյան կայքերում և սոցիալական ցանցերում, եթերային բանավոր խոսքում դարձել են բավական հաճախադեպ: Պարզ է, որ սա գրաբարի ուղղակի ազդեցությունը չէ, այլ արևմտահայերենինը, որովհետև մեր երկրորդ գրական լեզվում *Աստված* բառի սեռական հոլովը պահպանել է իր գրաբարյան սկզբնաձևը՝ ոչ միայն ուղղագրությամբ, այլև ձևաբանորեն⁸: Նշենք նաև, որ Միրիայի և Լիբանանի բնակչությունն իր դաստիարակությամբ առավել ավանդապաշտ է՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ծիսակարգերին քաջաձանոթ, նրանք քրիստոնեական դաստիարակություն են ստացել մանկուց՝ ի տարբերություն հայաստանաբնակների և արցախահայության, որոնք դեռ լիովին չեն հաղթահարել կրոնն անտեսող խորհրդային շրջանի կրթությունն ու դաստիարակությունը:

Արդի շրջանի արևելահայերեն - արևմտահայերեն փոխազդեցություններից ծնված համահունչ զուգաձևություններից նշենք նաև եզրույթային արժեք ունեցող *Կիլիկիո կաթողիկոս, Կիլիկիո թեմ* արտահայտությունները, որոնք դուրս մղեցին *Կիլիկիայի կաթողիկոս, Կիլիկիայի թեմ* նորմատիվ արևելահայ ձևերը ամենօրյա լեզվական հաղորդակցությունից. Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գրագրության մեջ *Կիլիկիա* բառի *ի* հոլովմամբ ձևերը քույր աթոռի վերաբերյալ կիրառական չեն: Արևմտահայերենի ազդեցության հետ ենք կապում նաև գրաբարից ժառանգված *ա* ներքին հոլովման սեռական, գործիական հոլովաձևերի զուգաձևությունների աշխուժացումը, այսպես՝ *արյուն-արյունի-արյան, սյուն-սյունի-սյան, անկյուն-անկյունի-անկյան, արյունով-արյամբ, մեծություննով-մեծությամբ, բազմությունով-բազմությամբ, լավությունով-լավությամբ* և այլն:

Հարկ է նշել, որ զուգաձևությունների առաջացման առումով ոչ միայն արևմտահայերենն է ազդում արևելահայերենի վրա, այլև մեր գրական լեզուն՝ արևմտահայերենի վրա: Ներթափանցումները երկկողմանի են, գործրինակ՝ գրաբարատիպ հոլովման շատ ձևեր, որոնք արևմտահայ գրական լեզվում պահպանվել էին, այժմ և՛ առանձին, և՛ հատկապես բարդությունների կազմում առավել հակված են *ի* հոլովիչով թեքմանը՝ *դարու-դարի, ոսկեդարու-ոսկեդարի, ժամու-ժամի, դասաժամու-դասաժամի, դասապահու-դասապահի* և այլն⁹:

⁸ Հմմտ. Յու. Ս. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Եր. 2007, էջ 72, նաև Յակոբ Չոլաքեան, Արևմտահայերենի քերականություն, Ա զիրք, Եր., 2017, էջ 81:

⁹ Տե՛ս Յակոբ Չոլաքեան, նշվ.աշխ., Ա զիրք, էջ 88:

Այժմ անդրադառնանք մի կազմության՝ **ի** նախդիր + գոյականի հայցական հոլովածն կադապարին, որը արդի հայերենում համաժամանակյա ընկալմամբ հոլովական կառույց չի ընկալվում, քանի որ **ի** նախդիրն արդեն վաղուց կորցրել է հոլովական կապակցություններ ստեղծելու ունակությունը՝ վերածվելով բառակազմական մասնիկի, բայց այն հույժ կենսունակ է ու կիրառական՝ **ի կատարումն, ի գործ, ի հաստատումն, ի գիտությունն, ի տես, ի զեն, ի լուր, ի տեղեկությունն, ի պաշտպանությունն, ի ծանուցումն**՝ համանման բազմաթիվ այլ կառույցները որևէ խնդիր չեն հարուցում, սակայն երբ **ի** նախդիրն հաջորդող բառը ձայնավորով է, ժամանակակից հայերենում ծագում են խնդիրներ՝ հին գրական լեզվի օրինաչափությամբ **ի** նախդիրը ձայնավորից առաջ հնչյունափոխվում է **ի**, որը գրվում է բառին կցյալ, այսպես՝ **ի + օգուտ = յօգուտ**, որը միջնադարյան արտասանությամբ հ էր դարձել: Հաջորդ քայլն արդեն Մ. Աբեղյանի նախաձեռնած ուղղագրական փոփոխություններն էին՝ արտասանությունը և գրությունը մերձեցնելու պահանջով, որի հետևանքով ունենք **յօգուտ > հօգուտ** ուղղագրական անցումը: Այս պատմական հնչյունափոխությամբ, որ ավանդույթի ուժ ունի՝ **ի + ուրախություն** կառույցը պետք է դառնա **հուրախություն, ի + ազդարարումը՝ հազդարարում, ի + աջակցությունը՝ հաջակցություն, ի + ամոթը՝ համոթ**: Սակայն ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր, հրապարակային, պաշտոնական խոսքում իրավիճակ հույժ հակասական է: Համացանցում որոնումների համակարգի միջոցով պարզում ենք, որ եթե **հուրախություն** տարբերակն իր հաճախականությամբ **ի ուրախություն** պատմականորեն սխալ գուգաձևությանը համակշռում է, ապա **ի աջակցություն** և **հաջակցություն** գույզի պարագայում վիճակագրությունը ուղիղ հակառակն է **հաջակցություն** հնչյունական գործող նորմին համապատասխան ձևը շատ ավելի սակավադեպ է: Պետական, պաշտոնական, զանգվածային լրատվության միջոցներում առավել հաճախ՝ **ի աջակցություն** տարբերակն է վկայված: Վերջին կիրառությունները ցույց են տալիս, որ **ի օգուտ** տարբերակը ևս սկսել է հաճախակի հնչել ու գրվել, ինչպես նաև **ի արդյունք**՝ փոխանակ **հօգուտ, հարդյունս** ակնկալվող ձևերի¹⁰: Ուստի հարկ է կանոնակարգել այս խնդիրը համակարգային, ոչ թե առանձին բառերի օրինակով: Լեզվի կոմիտեն այս խնդրին քանիցս անդրադարձել է, Դավիթ Գյուրջիյանը «Ավանդույթի ուժը. ի – յ – հ անցման դժվարությունների մասին [9 դեպք]» խորագրով հրապարակման մեջ, իբրև ընդհանուր եզրակացություն, առաջարկում է ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ **ի** նախդրի գործածությունը բացառել¹¹: Համոզված եմ, որ նման բացառումն անհնար է գործնականում, լեզուն նման պարտադրանքների չի են-

¹⁰ **Արդյունք** բառի ուղղականը չէր կարող գործածվել նախդրի հետ, գրաբարում **ի** նախդիրը հայցական հոլովի հետ էր կազմում նման կառույցներ, ուստի ունեինք **յարդյունս** կազմությունը, որն արդեն անհասկանալի է արդի հայ լեզվակիրների համար:

¹¹ <https://www.art365.am>

թարկվում, ուստի խնդիրը պետք է լուծել լեզվական, ավելի ստույգ՝ հին և նոր հնչյունական նորմերի միջև հստակ ընտրություն կատարելով:

Անձամբ կողմ եմ գրաբարյան հնչյունափոխության պահպանմանը՝ *հաջակցություն, հազդարարում*, բայց եթե այն 21-րդ դարի հայ լեզվակիրների համար ընկալելի չէ, ընդունելի կարող են դառնալ *ի*-ով տարբերակները, հատկապես որ գրաբարի հետդասական շրջանում՝ 6-րդ դարից սկսյալ *ի>յ* հնչյունափոխությունը դադարում է միարժեք լինելուց, սկսում են հանդիպել *ի յարեզականե*-ի տիպի բազում կառույցներ, որտեղ կրկնակ *ի* էր ավելանում դասական ճիշտ ձևերին, այսինքն՝ գրաբարի ուշ շրջանում արդեն այս հնչյունափոխական կանոնը խախտվում էր: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ միօրինակացման դեպքում առավել հասկանալի կլինեն *ի աջակցություն, ի ազատություն, ի արդյունք* կազմությունները: Ժամանակի ընթացքում ճիշտ և սխալ հասկացությունների սահմանները փոխվում են. արդի լեզվակիրը *ի* նախդրի և *ի*-ի նույնականությունը չի ըմբռնում: Այս է վկայում համացանցի որոնողական համակարգերի միջոցով ի հայտ եկող վիճակագրությունը, երբ 3-4 *հաջակցություն* ձևի դիմաց ունենք երկու տասնյակից ավելի *ի աջակցություն* ձևի գործածության օրինակներ և այդպես շարունակ:

Չուզաձևությունները կանոնակարգելու համար արդի գրական լեզուն այնքան էլ շատ գործիքներ չունի, քանի որ առկա չեն լեզվի կանոնակարգմամբ զբաղվող և օրենքներով սահմանված հստակ գործառնություններ ու լիազորություններ ունեցող պետական կամ գոնե խորհրդակցական մարմիններ: Հայաստանի Հանրապետությունում լեզվական կանոնակարգմամբ զբաղվող միակ պետական մարմինը վարչապետին ենթակա լեզվի կոմիտեն է, որն էլ ունի չափազանց սահմանափակ լիազորություններ: Այս կոմիտեի նորմավորման հիմնական գործիքը հորդորակն է, առաջարկ-համոզումը որևէ ձևից խուսափելու, մյուսը՝ խրախուսելու: Բնականաբար դա չի կարող լինել լեզվի նորմավորման և կանոնակարգման ազդեցիկ միջոց, ուստի հոլովական գուգաձևությունները հեղեղել են ՀՀ սահմանադրությամբ պետական լեզու հանդիսացող գրական արևելահայերենի գրավոր և բանավոր խոսքը: Լեզվակիրների կրթական մակարդակների տարբերությունն էլ պատճառ է դառնում գուգաձևությունների ավելացման և լեզվական նորմի տարրալուծման:

Այսօր հոլովական գուգաձևությունների տարերային մրցակցությունն է դառնում որոշիչ գործոն, իսկ այդ մրցակցության մեջ վճռորոշ գործոններից մեկը բանավոր և գրավոր խոսքային մակարդակներում արտահայտվող քանակն է: Սակայն «Ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ» սկզբունքը լեզվաբանության մեջ միակ անհրաժեշտ և բավարար պայմանը չէ տվյալ ժամանակընթացում օրինաչափ ու ընդհանրական դարձող ձևը որոշելու համար: Այս խնդիրը ճիշտ գնահատելու և ամենակարևորը հանգուցալուծելու համար չափազանց կարևոր են նաև այլ չափորոշիչներ՝ նոր ձևերի համապատասխանությունը լեզվի զարգաց-

ման հիմնական միտումներին, դրանց համակարգայնությունը, բարեհնչությունը: Հավարտ ուզում եմ մեջբերել «այսպես կարելի է և այսպես չի կարելի» գնահատականի ձևավորման գործընթացում վճռական դեր ունեցող երևույթների վերաբերյալ ռուս լեզվաբան Ռ. Գոլովինի ձևակերպումը. «Նորմը ենթադրում է խոսողների և գրողների գնահատողական վերաբերմունքը խոսքի մեջ լեզվի գործառության նկատմամբ, *այսպես կարելի է, այսպես չի կարելի, այսպես ասում են, այսպես չեն ասում, այսպես ճիշտ է, այսպես՝ ոչ*: Այդ վերաբերմունքը ձևավորվում է գրականության (հասարակության մեջ հեղինակություն վայելող նրա գործիչներին), գիտության (որը սկսում է նկարագրել և «կողավորել» նորմերը), դպրոցի և համարժեք այլ գործոնների ազդեցությամբ»¹²:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН – Развитие форм параллельного склонения, унаследованных из древнеармянского языка, в современном восточноармянском. – Параллельные формы склонения определяются как набор падежных окончаний, морфем, используемых для выражения одного и того же грамматического значения. Соответственно параллельные формы могут иметь все косвенные падежи: родительный, дательный, аблатив, инструментальный, локатив. Параллелизмы в нормативной грамматике могут быть равнозначными и неравнозначными. Причины возникновения падежных параллелизмов в основном внутриязыковые: это одновременное сосуществование и конкуренция грамматических систем предшествующих литературных языков, особенно древнеармянского, диалектов, а также западноармянского языка. Для регулирования параллелизмов и поддержания языковой нормы необходимы государственные или хотя бы совещательные органы с четкими функциями и полномочиями в соответствии с законами.

Ключевые слова: параллельные формы склонения, внутриязыковые и внеязыковые причины, древнеармянский язык, современный восточноармянский язык, диалекты, универсальное падежное окончание *ի*, морфологическая норма, фонетическая норма, регулирование

NARINE DILBARYAN – The Development of Parallel Declension Forms Inherited from Ancient Armenian in Modern Eastern Armenian. – Parallel declination forms are defined as a set of more than one posterior endings, morphemes used to express the same grammatical meaning. Accordingly, all indirect cases can have parallel forms: genitive, dative, ablative, instrumental, locative. Parallelisms in normative grammar can be equivalent and not equivalent. The reasons for the occurrence of case parallelisms are mainly intralinguistic: this is the simultaneous coexistence and competition of the grammatical systems of the previous literary languages, especially Old Armenian, dialects, as well as the Western Armenian language. It is necessary to have state or at least advisory institutions with clear functions and powers established by law for the regulation parallelisms and maintaining the language norm.

Key words: parallel forms of declension, intralinguistic and extralinguistic reasons, Ancient Armenian, modern Eastern Armenian, dialects, universal case ending *ի*, morphological norm, phonetic norm, regulation

¹² Головин Б. Н. Основы культуры речи, М., 1988, с. 19.

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ

ԿԱՐԻՆԵ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայ լեզվաբանության մեջ խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգման սկզբունքն առաջին անգամ հստակորեն ձևակերպել է ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը: «Այս սկզբունքը հնարավորություն է տալիս խուսափելու մյուս սկզբունքների միակողմանիությունից և բառերը քննելու իմաստաքերականական բոլոր հատկանիշների ամբողջության մեջ... միավորները բնութագրելու բազմակողմանիորեն, գործառականին զուգընթաց հաշվի առնելու նաև իմաստային-իմաստաբանական, ձևաբանական-կատեգորիական, բառակազմական հատկանիշները, վերջին հաշվով՝ **խոսքի մասերը դիտելու բառա-իմաստային ու քերականական հատկանիշների ամբողջության մեջ**, տարբերակելու հիմնական և երկրորդական գործառությունները, խուսափելու միակողմանիությունից, հաշվի առնելու լեզուների առանձնահատկությունները և, վերջապես, հեշտացնելու դրանց ուսուցումը»¹ (ընդգծ. մերն է՝ Կ. Միքայելյան):

Հիմք ընդունելով ջահուկյանական վերոնշյալ դասակարգման սկզբունքները, հայերենի եզրույթակերտման միջոցները՝ փորձել ենք եզրույթների խոսքիմասային արժեքը դիտարկել բառակազմական ու ձևաբանական հատկանիշների զուգորդության մեջ՝ հաշվի առնելով եզրույթների **հնչյունաբանական, իմաստային-իմաստաբանական, ըստ խոսքիմասային պատկանելության դասակարգման, ձևաբանական առանձնահատկությունները**: Այսինքն, մշակվել է սկզբունք, որով կարելի է կատարել եզրույթների դասակարգման համապարփակ քննություն մինչև խոսքային մակարդակ:

Բանալի բառեր – *եզրույթ, խոսքի մասեր, կաղապարային դասակարգման սկզբունք, տարարժեք եզրույթներ, եզրույթակերտման բառակազմական քայլեր, եզրույթակերտման բանաձևեր*

Սույն հոդվածի նպատակն է եզրութային համակարգերում առկա միաբառ եզրույթների լեզվական օրինաչափությունների վերհանմամբ նպաստել հայերենի եզրույթակերտման և դրա առավել արդյունավետ ուսուցման գործընթացին:

Հայերենի եզրութաբանության հարցում որոշակի ներդրում ունեցող լեզվաբան Հ. Պետրոսյանն իրավացիորեն նշում է, որ «...հայերենի բառակազմության (բառակերտման) ոչ բոլոր եղանակներն ու միջոց-

¹ Գ. Բ. Ջահուկյան, Խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգումը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1976, թիվ 1, էջ 16:

ներն են մասնակցում տերմինների ստեղծմանը: Ընդ որում, այդ եղանակներն ու միջոցները տարբեր համամասնությամբ ու արդյունավետությամբ են գործում նաև տարբեր տերմինահամակարգերում. ինչը կարելի է պարզել տերմինահամակարգերի կառուցվածքային առանձնահատկությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ»²:

Գիտության տարբեր բնագավառների եզրույթակերտման առանձնահատկությունների քննությունն ունի ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նպատակներ՝ բացահայտելու տվյալ համակարգերի եզրույթների կառուցվածքը և դրանց եզրույթակերտման առանձնահատկությունները, կանոնակարգելու գործող համակարգերը, նաև համակարգերում առկա լեզվական օրինաչափությունների քննությամբ նպաստելու եզրույթակերտման հետագա գործընթացին:

Բառակազմության և եզրույթակազմության գործընթացներում առկա են նույնություններ, բայց և որոշակի տարբերություններ: Դրանք ակնհայտ են դառնում ժամանակակից հայերենի բառակերտման և եզրույթահամակարգերի կառուցվածքային առանձնահատկությունների համեմատական քննությամբ³:

Սույն հոդվածում հիմնականում քննել ենք հայերեն միաբառ կազմախոսական (անատոմիական) և լեզվաբանական եզրույթների կազմության միջոցներն ու եղանակները՝ հաշվի առնելով դրանց հնչյունաբանական, բառակազմական, ձևաբանական առանձնահատկությունները:

Այսպես՝

Ա) **գոյական – գոյական - ածական** կադապարով կազմվում է հայերենի միաբառ եզրույթահամակարգերի մեծագույն մասը:

Եզրույթային ինքնուրույն գործածություն ունեցող արմատական հիմքերը բանաձևերում նշված են (Ա)՝ արմատ, Ա՝ հնչյունափոխված կամ ինքնուրույն կիրառություն չունեցող հիմքեր, ածանցներ՝ ա, վերջավորություն՝ վ, հոդակապ՝ հ: Եզրույթակերտման քայլերը նշված են {} փակագծերով:

գոյական	հոդ.	գոյական	հոդ.	բանաձև	ած.	հոդ.	բանաձև
աճառ	+	{{(հյուսվածք)}}	-	(Ա) + հ + {{(Ա + ա + ա)}}	(աճառ) ային	-	(Ա) + ա
	+	(մաշկ)	-	(Ա) + հ + (Ա)	հետ {{(աճառ) ային}, վեր {{(աճառ) ային}}	-	ա + {{(Ա) + ա}}
		հոդ աճառ, կոդ աճառ, սաղմն աճառ	-	(Ա) + (Ա)	(աճառ) ա պատ	+	(Ա) + հ + Ա
					(աճառ) ա վոր	+	(Ա) + հ + ա

² **Զ. Յ. Պետրոսյան**, Տերմինագիտության հիմունքներ, Եր., 2010, էջ 175:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166, 174- 175:

ավիշ	<u>ավիշ</u> (անոթ), <u>ավշ</u> (ախտ)	-	<u>Ա</u> + (U)	<u>ավշ</u> ային	-	<u>Ա</u> + <u>ս</u>
	<u>ավշ</u> {(անոթ) ներ}	-	<u>Ա</u> + {(U + վ)}	<u>ավշ</u> <u>ս</u> (նման)	+	<u>Ա</u> + <u>հ</u> + (U)
	<u>ավշ</u> <u>ս</u> (զեղծ)	+	<u>Ա</u> + <u>հ</u> + (U)			
	{ <u>ավշ</u> (արյուն)} ուրթուն	-	{ <u>Ա</u> + (U)} + <u>ս</u>			
	<u>ավշ</u> <u>ս</u> {հանգ ույց}	+	<u>Ա</u> + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }			
ատամ	(ատամ) իկ	-	(U) + <u>ս</u>	(ատամն) ային	-	(U) + <u>ս</u>
	(ատամն) <u>ս</u> բույժ	+	(U) + <u>հ</u> + <u>Ա</u>	<u>շրթն</u> {(ատամն) ային}	-	<u>Ա</u> + {(U) + <u>ս</u> }
	(ատամն) (արմատ)	-	(U) + (U)			
	(ատամն) <u>ս</u> {բուժ արան}	+	(U) + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }			
	{(ատամն) <u>ս</u> <u>բուժ</u> } ուրթուն	+	{(U) + <u>հ</u> + <u>Ա</u> } + <u>ս</u>			
	(ատամն) <u>ս</u> { <u>ից</u> <u>ք</u> }	+	(U) + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }			
արգանդ	(արգանդ) <u>ս</u> (փող), (արգանդ) <u>ս</u> (բերան), (արգանդ) <u>ս</u> (վիզ)	+	(U) + <u>հ</u> + (U)	(արգանդ) ային	-	(U) + <u>ս</u>
	(արգանդ) <u>ս</u> բորբ, (արգանդ) <u>ս</u> խեղդ	+	(U) + <u>հ</u> + <u>Ա</u>	արտ {(արգանդ) ային}	+	<u>ս</u> + {(U) + <u>ս</u> }
	{(արգանդ) <u>ս</u> <u>խեղդ</u> } ուրթուն, (արգանդ) <u>ս</u> { <u>մուտ</u> <u>ք</u> }, {(արգանդ) <u>ս</u> { <u>հատ</u> <u>ու</u> }}	+	{(U) + <u>հ</u> + <u>Ա</u> } + <u>ս</u> (U) + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }			
բազուկ	<u>բազուկ</u> (ոսկր)	-	<u>Ա</u> + (U)	<u>բազկ</u> ային	-	<u>Ա</u> + <u>ս</u>
	<u>բազկ</u> <u>ս</u> (հող)	+	<u>Ա</u> + <u>հ</u> + (U)	նախ <u>ս</u> { <u>բազկ</u> ային}	+	<u>ս</u> + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }
	նախ <u>ս</u> (բազուկ)	+	<u>ս</u> + <u>հ</u> + (U)			
	{ <u>բազկ</u> <u>ս</u> (թև) անի} <i>չղջիկ</i>	+	{ <u>Ա</u> + <u>հ</u> + (U)} + <u>ս</u>			
բջիջ	{ <u>բջջ</u> անք}	-	<u>Ա</u> + <u>ս</u>	<u>բջջ</u> ային	-	<u>Ա</u> + <u>ս</u>
	<u>բջջ</u> <u>ս</u> (թաղանթ), <u>բջջ</u> <u>ս</u> (դաշտ), <u>բջջ</u> <u>ս</u> (խորշ), <u>բջջ</u> <u>ս</u> (կորիզ), <u>բջջ</u> <u>ս</u> (կույտ),	+	<u>Ա</u> + <u>հ</u> + (U)	ներ { <u>բջջ</u> ային}, արտ <u>ս</u> { <u>բջջ</u> ային}	-	<u>ս</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> } <u>ս</u> + <u>հ</u> + { <u>Ա</u> + <u>ս</u> }

		բջջ ա (հյութ), բջջ ա (կյութ)					
		բջջ ա բան, բջջ ա գետ	+	<u>Ա</u> + h + <u>Ա</u>	{բջջ} ա (նման), {բջջ} ա (գուրկ)		<u>Ա</u> + h + (Ա)
		{բջջ ա գիւտ} ուրթուն	+	{ <u>Ա</u> + h + <u>Ա</u> } + ա	{բազմ ա բջջ} ային	+	{ <u>Ա</u> + h + <u>Ա</u> } + ա
					{(մի) ա (բջջ)} ային	+	{(Ա) + h + (Ա)} + ա
բուկ		բկ ա բորբ	+	<u>Ա</u> + h + <u>Ա</u>	{(բկ) անց ք} ային	-	{(Ա) + <u>Ա</u> + ա} + ա
		բկ {անց ք}, բկ {ուռ ուց ք}	-	<u>Ա</u> + { <u>Ա</u> + ա} <u>Ա</u> + { <u>Ա</u> + ա + ա}			
երիկամ		մակ (երիկամ)	-	ա + (Ա)	մակ {(երի- կամ) ային}, նակ {մակ (երիկամ)} ային	-	ա + {(Ա) + ա}, նակ {ա + (Ա)} + ա
ծածկ		(ծածկ) ույթ	-	(Ա) + ա	{(ծածկ) ույթ} ային	-	{(Ա) + ա} + ա
					վեր {(ծածկ) ային}	-	ա + {(Ա) + ա}
կոկորդ		մակ (կոկորդ)	-	ա + (Ա)	մակ {(կոկորդ) ային}	-	ա + {(Ա) + ա}
կոճ	+	պղպղել		(Ա) + h + (Ա)	(կոճ) ային	-	(Ա) + ա
					վեր {(կոճ) ային}	-	ա + {(Ա) + ա}
կործ (ք)	-	կրծ (ոսկր)		<u>Ա</u> + (Ա)	(մերծ) {կրծ ք ային}	-	<u>Ա</u> + { <u>Ա</u> + ա + ա}
		{կրծ (ոսկր)} {անը ակ} ա (պտուկ)	+	{ <u>Ա</u> + (Ա)} + { <u>Ա</u> + ա} + h + (Ա)	{(կրծ) (ոսկր) (անը) ակ} ա {(պտկ) ա (ձկ)}	+	{ <u>Ա</u> + (Ա)} + { <u>Ա</u> + ա} + h + { <u>Ա</u> + h + (Ա)}
կյութ	+	բան ուրթուն		{(Ա) + <u>Ա</u> } + ա	(կյութ) ական	-	(Ա) + ա
շուրթ		(շրթուն) ք [շրթունք, շուրթն բառի գրբ. հոգն. ձևը]	-	<u>Ա</u> + ա	շրթն ային	-	<u>Ա</u> + ա
որովայն	+	(թաղանթ)		(Ա) + h + (Ա)	արտ ա {(որովայն) ային}	+	ա + h + {(Ա) + ա}
սիրտ	+	(մկան)		(Ա) + h + (Ա)	{նախ ա սրտ} ային, նակ նախ ա {սրտ} ային}, արտ ա {սրտ} ային}	+	{ա + h + <u>Ա</u> } + ա, նակ ա + h + {Ա + ա}
ուղեղ		(ուղեղ) իկ	-	(Ա) + ա	մակ {(ուղեղ) ային}, արտ ա {(ուղեղ) ային}	-	ա + {(Ա) + ա}, նակ {ա + Ա} + ա

Վերոնշյալ բոլոր բանաձևերը հիշյալ կադապարի եզրույթակերտման համար գործուն են: Հնչյունափոխության բոլոր դեպքերը հնարավոր է քննել զուգընթաց: Ընդ որում, հնչյունափոխությունը կարելի է նշել հետևյալ բանաձևով՝ f (զույգ) = զուգ, որտեղ $f \leftrightarrow ույ > ու$:

Բ) գոյական – գոյական - ածական – բայ կադապարը՝ ներքոնշյալ բանաձևերով:

գոյ.	գոյ.	ած.	բայ	բանաձև
բերան	(բերան) և բորբ. (բերան) և (խոռոչ), (բերան) և կցում/ ություն	(բերան) ային, ներ {(բերան) ային}	(բերան) և (կց) էլ	(U) + h + {(U) + ա}
			(բերան) և {կց վ էլ}	(U) + h + {U + ա + ա}
բորբոք (ում)	հակ և {բորբոք ում}	հակ և {բորբոք ային}	բորբոք էլ	U + ա
գույն	գուն և (նկար)	գուն ային/ավոր	{գուն ավոր} էլ	{U + ա + ա}
թույն	թուն և բան, թուն և բույժ, {թուն և բուժ} ություն, {թուն և բան} ություն	թուն ավոր, թուն ոտ	{թուն ավոր} էլ	{U + ա} + ա
թուր	թր և (զեղծ), թր և (պարկ), թր և {ծոր ան}, թր {արտ և դր ություն} // ում, թր {արտ և {զատ ում} // ություն	թր և մուր	թր արտ և {զատ էլ}, թր և կալ էլ	U + ա + h + {U + ա}, U + h + U + ա
ծն(ունդ)	{ծն նդ} և բեր ություն	նախ և {ծն նդ յան}, հակ և (ծին)	ծն էլ	U + ա
մակարդ (ում)	հակ և մակարդ ում	հակ և {մակարդ իչ}	մակարդ էլ	U + ա
մեզ	միզ ուկ	հակ և {միզ և մուր ային}	միզ էլ	U + ա
նեխ (ում)	հակ և {նեխ ում}	հակ և {նեխ իչ}	նեխ էլ	U + ա
ոսկոր	ոսկրաբանություն, ոսկրաբուժություն, ոսկրահայուսվածք, ոսկրաբեկ ում // ություն, ոսկրաբորբ, ոսկրաբույժ, ոսկրաբուն	(ոսկր) ային (ոսկր) և (ծին), (ոսկր) և {քայքայ} իչ ⁴	ոսկր և հատ էլ	(U) + h + {U + ա}
ջիլ	ջլ և բազուկ	ջլ ային, ջլ ոտ ջլ և (պինդ), ջլ և (կազմ)	ջլ և ձգ վ էլ	U + h + {U + ա + ա}
ջիղ	ջղ և ձգ ում // ություն	ջղ ային, ջղ և (գրգռ)	{ջղ} ախ՝ն ան ալ, ջղ և {գրգռ վ էլ}	{U + ա} + ա + ա, U + h + {U + ա + ա}
սաղմ	{սաղմ} իլ	արտ և {սաղմն} ային}	{սաղմն ավոր} վ էլ	{U + ա} + ա + ա

⁴ Ըստ Ս. Գալստյանի՝ -իչ- ով բառերի յուրահատկությունը և երկարժեքության հիմքը տեխնիկական գիտաբառերի վերածվելն են: Տե՛ս Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 140:

Գ) ածական - ածական – գոյական – մակբայ - բայ կադապարով

ած.	ած.	գոյ.	մակբայ	բանաձև	բայ	բանաձև
թռւլ	թռւլ և միտ	թռւլ ություն	{թռւլ և մտ} արար, {թռւլ և մտ} որեն, {թռւլ և տես} որեն	{U + h + U} + ա	{թռւլ և միտ} ան ալ	{U + h + U} + ա + ա
կատաղ (ի)	կատաղադէմ	կատաղ ություն, կատաղ ախտ	կատաղ որեն/ա բար	U + ա, U + h + ա	կատաղ էլ	U + ա
ջերմ	ջերմակայուն, (ջերմ) և հար ույց	(ջերմ) ություն, (ջերմ)անկոթյուն, (ջերմ) և կայունություն, (ջերմ) և (դադար), (ջերմ) և (կայծկած)	(ջերմ) (եռանդ) և բար	{{(U) (U)} + h + ա	(ջերմ) էլ, (ջերմ) և մե կուսացն էլ	(U) + ա, (U) + h + U + U + ա + ա

Դ) գոյական – ածական – մակբայ - բայ կադապարով

գոյ.	ած.	մբ.	բայ	բանաձև
լեզվ ակ, լեզվ (աղերս), լեզվ և (խոտ) եզնալեզու, լեզվ և (ծայր), լեզվ և (ճյուղ), լեզվ և (խումբ), լեզվ և գետ, լեզվ և բան, լեզվ և {մի և վոր}, {լեզվ և հատ} ություն, {լեզվ և բան} ություն, {լեզվ և գիտ} ություն, լեզվ և {միջ ոց}, {լեզվ և հն է և բան} ություն, լեզվ և {հոգե և բան ություն}, լեզվ և {{գործ} ած ություն}, լեզվ և [ըն տան ի]ք, լեզվ և {կատար էլ և (գործ) ում}, լեզվ և կց ություն, լեզվ և կց ում, լեզվ և {համա(կարգ)}	{լեզվ և բան} ական, {լեզվ և գր} ական, {լեզվ և գիտ} ական, {լեզվ ակ} ային, {լեզվ ակ} ային՝ կատկային, լեզվ ական, ենթ և {լեզվ ային}, {լեզվ ակ} և (ձև)	{լեզվ և բան} որեն	{լեզվ և հատ} էլ	{U + h + U} + ա, կամ՝ U + h + {U + ա}

Եզրույթակերտման համար ամենագործուն բանաձևերի թվում են նաև՝ U + ա, (U) + (U), (U) + U, (U) + h + {{(U) + h + ա}, {(U) + h + (U)}, {(U) + h + (U) (U) + h + (U)} + ա, (U) + h + {(U) + h + (U) + ա}, (U) և {(U) (U) ակ}, (U) + h [ա|U] + ա + ա, (U) + ա {(U) + ա + h + (U) + ա}, (U) + h + (U) + ա, (U) + h + {ա + h + (U)}. U + h + U, {(U) + (U)} + ա. {(U) + (U)} + ա, U + ա, (U) + ա, ա + h + {U + ա}, {(U) + ա} + h + (U), {(U) + h + (U)} և, կամ՝ (U) + h + {(U)} և:

Եզրույթների դասակարգման համապարփակ քննության սկզբունքը հնարավոր է դարձնում հնչյունափոխության, եզրույթակազմութ-

յան, եզրույթակազմական փնջերի, հիմքերի, քայլերի⁵, եզրույթաբանական դաշտերի, եզրույթահամակարգերի, եզրույթների ստորակարգության, համակարգայնության, պատճառաբանվածության, խոսքիմասային պատկանելության առանձնահատկությունների զուգընթաց քննություն կատարելը, եզրութային բառապաշարի ներլեզվական և արտալեզվական խնդիրներ քննելը, եզրույթակերտման եղանակներն ու միջոցները պարզելը, կադապարներ մատնանշելը, մասնագիտական բառարաններ կազմելու եզրույթակարգավորող ուղիներ որոնելը:

Հաջորդ խնդիրը **եզրութային տարարժեքությունն** է: Ինչպես գիտենք, եզրույթների իմաստի, քերականական, բառագործածության զանազան փոփոխությունները կարող են ազդել նաև դրանց «խոսքիմասային (ձևաբանական) արժեքի վրա՝ խախտելով, անկայունացնելով, փոխելով խոսքիմասային համակարգի ներհամակարգային շրջանակը»⁶:

Բառերի տարարժեքության համակողմանի ուսումնասիրմամբ, համակարգման աշխատանքներով զբաղվել են Գ. Ջահուկյանը, Ս. Աբրահամյանը, Ա. Հայրապետյանը, Պ. Բեդիրյանը, Ա. Խաչատրյանը, Գ. Խաչատրյանը, Լ. Խաչատրյանը, Ջ. Աղաջանյանը և այլք: Լ. Խաչատրյանն իրավացիորեն փաստում է. «Եթե լեզվական որևէ միավոր ենթարկվում է խոսքիմասային իմաստի ու արժեքի տեղաշարժերի, ապա սերիչ կադապարի իմաստային կառուցվածքն ու քերականական արժեքը կրում են ձևաբանաշարահյուսական կարգերի հարաբերակցված փոփոխություններ, որի հետևանքով մակաբերվում է բառաքերականական նոր իմաստավորում՝ նոր ձևաբանական արժեքով ու գործառույթով»⁷: Ընդ որում. «...որևէ միավորի տարարժեքության հիմքում կարող է հանդես գալ գործոնների մի խումբ՝ իբրև միմյանց լրացնող իմաստափոխական շղթայի օղակներ»⁸:

Որոշ եզրույթների գոյականացման հիմքում ընկած են եզրութացումը, եզրույթակերտ ածանցների տարարժեքությունը՝ -ացի, -ական, -ային, -արար, -ուն, -իչ և այլն: Եզրույթների դեպքում բառաքերականական իմաստաարժեքային փոփոխությունները տեղի են ունենում միայն նյութական իմաստ ունեցող բառերի ներսում և դրանց միջև, քանի որ սպասարկու բառերը եզրույթներ չեն կարող դառնալ:

Եզրութային տարարժեքության դեպքում քննության առարկա կարող են դառնալ տարհամակարգային եզրույթ - եզրույթ օրինակները.

⁵ Տե՛ս **Մ. Ա. Գալստյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, Եր., 2003, էջ 103-114:

⁶ **Ջ. Աղաջանյան**, Արդի հայերենի իմաստաարժեքային զուգաձևությունների բառաքերականական բառարան, Եր., 2017, էջ 3:

⁷ **Լ. Խաչատրյան**, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Եր., 1996, էջ 5-6:

⁸ **Ջ. Աղաջանյան**, նշվ. աշխ., էջ 20:

ռեակցիա

կենսաբանություն	քիմիա	քաղաքականություն
մարմնի պատասխանը արտաքին և ներքին գրգիռներին	երկու կամ ավելի նյութերի քիմիական փոխազդեցություն	հեղափոխական շարժումների ամեն կարգի հասարակական առաջխաղացման անողոք ճնշման քաղաքականություն

Մարս

դիցաբանություն	աստղագիտություն	ծովագիտություն
Հին հռոմեական դիցաբանության մեջ պատերազմի աստված	հրատ՝ 4-րդ մոլորակը Արեգակնային համակարգում	կայմահարթակ՝ ոչ մեծ կիսակլոր հարթակ նավի կայմի վրա

Կամ՝ բարիքի *արժեք* (տնտ.), թվային *արժեք* (մաթ.), արտահանման *ծավալ* (տնտ.), խորանարդի *ծավալ* (մաթ.), բանկային *վարկ* (տնտ.), վարկ՝ պատիվ (բարոյագ.), ջերմափոխանակություն (տեխ., կենսաբ.) և այլն: Հաճախադեպ են նաև **բառ – տերմին** կաղապարով օրինակները:

Ներհամակարգային եզրույթ – եզրույթ օրինակները հաճախ տարարժեքության հետևանքով են, այսպես՝ գոյական (Գ) / ածական (Ա) կամ ածական / գոյական, բայ (Բ) / ածական / գոյական, բայ / գոյական խոսքիմասային պատկանելությամբ: Օրինակ՝

Գ / Ա

իրավ. - *ամբաստանյալ, մեղսագործ, մեղսակից, կասկածյալ, մեղադրյալ, մեղադրական.*

տեխ. - *կավախառնիչ, կավահունցիչ.*

տնտգ. - *մասնագործ.*

Ա / Գ

իրավ. - *մեղադրական՝ մեղադրագիր, մեղսագիտակ, մեղսակիր, մեղսունակ.*

կենդ. - *մեղրակեր՝ գիշակեր՝ մեղրասեր կաթնասուն.*

տեխ. - *ամբարձիկ լծակ.*

բսբ. - *մենահատիկ՝ ցորենի տեսակ.*

քրք. - *դոմոկրատ, ամբոխավար՝ դեմագոգ.*

Բ / Ա / Գ

իրավ. - *մեղադրող, դատապարտված, դատված:*

Տարբաժեք եզրույթաբանական բառարանների խնդիրը լուծելով՝ կարող ենք ապահովել եզրութային համակարգայնություն, միօրինակություն, նաև արգասավորություն:

Այսպիսով՝ 1. եզրույթների ըստ խոսքի մասերի դասակարգման մեր կողմից առաջարկվող վերոնշյալ սկզբունքը հնարավորություն է ընձեռում խոսքիմասային արժեքը դիտարկելու բառիմաստային և ձե-

վաբանական հատկանիշների ամբողջության մեջ՝ հաշվի առնելով եզրույթների խոսքիմասային դասակարգման բառակազմական, իմաստային - իմաստաբանական, ձևաբանական հատկանիշները, նաև հնչյունափոխական երևույթները՝ ըստ վերոնշյալ կաղապարների և բանաձևերի: Այսինքն, եզրույթների բազմահատկանիշ գուգրնթացքնության հնարավորություն է ստեղծվում:

2. Եզրույթների տարարժեքությունն էլ պետք է արտացոլվի մասնավոր եզրույթաբանական տարարժեքային բառարաններում՝ հիմք ընդունելով տարարժեք եզրույթների ներհամակարգային և տարհամակարգային տարբերակները, ընդ որում՝ դրանցում կարող են ներառվել նաև **բառ և եզրույթ** կաղապարով տարարժեք եզրույթային միավորները:

КАРИНЕ МИКАЕЛЯН – Классификация терминов по частиречевой принадлежности. – Предложенный нами выше принцип шаблонной классификации терминов по частям речи, насколько нам известно, в лингвистике, как таковой, четко сформулирован впервые. Он дает возможность рассматривать термины в совокупности словосочетательных и морфологических признаков, учитывая словообразовательные, семантические, морфологические особенности речевые и образно-меняющиеся явления согласно вышеуказанным шаблонам и формулам, то есть создается возможность проведения экспертизы терминов на многозначном, фонетическом, словообразовательном уровнях.

Разноценности терминов также должны быть обобщены в отраслевых терминологических словарях с включением внутрисистемных и разносистемных терминологических единиц, при этом в них могут быть включены также разноценные единицы, охватываемые словом и термином.

Ключевые слова: термины, части речи, принцип шаблонной классификации, разнообразные термины, словообразовательные шаги для формирования термина, формулы для формирования термина

KARINA MIKAYELYAN – Classification of Terms by Parts of Speech Affiliation. – The principle of template classification of terms by parts of speech proposed above, as far as we know, is clearly formulated for the first time in linguistics as such. It makes it possible to consider terms in the totality of word-combination and morphological features, taking into account word-formation, semantic, morphological features of speech and figuratively-changing phenomena according to the above mentioned templates and formulas, that is, it is possible to conduct an examination of terms at the multivalued, phonetic, word-formation levels.

Equivalences of terms should also be generalized in sectoral terminological dictionaries with the inclusion of intra-system and multi-system terminological units, while they may also include units of different values covered by the word and term.

Key words: term, parts of speech, the principle of template classification, heterogeneous terms, word-formation steps for the formation of a term, formulas for the formation of a term

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՎԻՃԱՐԿԵԼԻ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՋԱՔԱՐՅԱՆ

Սույն հոդվածը հետևյալ երեք խնդիրների մասին է:

1. Լեզվական գծային միավորները՝ ըստ իրենց գրաված դիրքի, սկզբունքորեն ունեն ոչ թե երեք բնութագրեր՝ առաջադաս, միջադաս, վերջադաս, այլ չորսը: Չորրորդը շրջադաս դիրքն է, երբ բնութագրվող միավորը պարփակում՝ շրջապատում է մեկ այլ միավոր: Շարահյուսական մակարդակում այս դիրքը սովորաբար նույնացվում է միջադաս դիրքի հետ, սակայն հաշվարկման համակարգի¹ անթույլատրելի փոփոխությամբ:

2. Միջանկյալ միավոր համարվող այն միջադաս կառույցները, որոնք առաջադաս դիրքում գլխավոր նախադասություններ են, իրականում այդ նույն արժեքն ունեն և նույն գործառույթն են կատարում ցանկացած դիրքում:

3. *Սակայն, ուրեմն* շաղկապները, որոնք միջադաս (կամ վերջադաս) դիրքում ձևեր են բերում վերաբերականի երանգ, բնավ չեն կորցնում շաղկապի իրենց դերը և չեն ստանում խոսքիմասային տարարժեքություն:

Բանալի բառեր – հարաբերական դիրք, առաջադաս, վերջադաս, միջադաս, շրջադաս, գլխավոր նախադասություն, միջանկյալ միավոր, վերաբերական, շաղկապ, խոսքիմասային տարարժեքություն

1. Շրջադաս դիրքի խնդիրը

Ընդունված է ասել, որ լեզվական որևէ մակարդակի շարակարգում այդ նույն մակարդակի միավորի որևէ բաղադրիչի հարաբերական դիրքը կարող է լինել երեք տեսակի: Շարահյուսության մակարդակի օրինակով (երկրորդական նախադասության և դերբայական դարձվածի առնչությամբ) այդ դիրքերն են.

Ա. Բնութագրվող առմիջուկային միավորը (ստորադաս նախադասությունը, դերբայական դարձվածը) միջուկային միավորի (գերադաս նախադասության, բուն նախադասության) առջևում է. *Երբ տեղ հասանք, ասեն ինչ պարզ դարձավ: Միայնեքս խոստովանեղուց չեմ վախենում:*

Սա **առաջադաս** դիրքն է:

Բ. Բնութագրվող առմիջուկային միավորը (ստորադաս նախադասությունը, դերբայական դարձվածը) միջուկային միավորի (գերադաս կամ բուն նախադասության) մեջ է. *Քաղաքի բնակիչները, եթե լուրը*

¹ **Հաշվարկման համակարգ** – անփոփոխ դիրքացույցներ, որոնց համեմատ կատարվում են չափումներ, գնահատվում են դիրքերի, ուղղությունների, տարածության ու ժամանակի փոփոխությունները:

բարի էր, ուրախանում էին: Քիչ անց վիրավորը, հավաքելով վերջին ուժերը, ոտքի կանգնեց:

Սա **միջադաս** դիրքն է:

Գ. Բնութագրվող առմիջուկային միավորը (ստորադաս նախադասությունը, դերբայական դարձվածը) միջուկային միավորի (գերադաս կամ բուն նախադասության) վերջում է. *Բոլորը գիտեին, որ դա ճիշտ է: Կցանկանայի գրադվել միայն գեղարվեստով:*

Սա **վերջադաս** դիրքն է:

Շարակարգային միավորի դիրքի հարաբերական բնութագրման դեպքում կարևոր է **շրջելիության (փոխադարձության)** սկզբունքը: Նկատի ունենք այն, որ երբ ասում ենք, օրինակ՝ ստորադաս միավորը գերադասի համեմատ առաջադաս է, դա նշանակում է, որ գերադասն էլ ստորադասի համեմատ վերջադաս է: Կամ՝ երբ ասում ենք՝ ստորադաս միավորը գերադասի համեմատ վերջադաս է, դա նշանակում է, որ գերադասն էլ ստորադասի համեմատ առաջադաս է:

Բայց փոխադարձության սկզբունքը սովորաբար խախտվում է միջադասության դեպքում. ասում ենք՝ ստորադաս միավորը միջադաս է գերադասի համեմատ, բայց չի ասվում, թե այս դեպքում ինչպես է բնութագրվում գերադաս միավորի դիրքը ստորադասի համեմատ: Այդ բնութագիրը սովորաբար անտեսվում է համապատասխան եզրույթի բացակայության պատճառով: Այս իրավիճակը հարկադրում է, հակառակ տրամաբանության, փոխելու հաշվարկման համակարգը և կրկնելու նույն բանը:

Այս անհետևողականությունը վերացնելու նպատակով առաջարկում ենք ներմուծել **չորրորդ դիրքի** գաղափարը և լրացնել եզրույթային բացը:

Դ. Բնութագրվող առմիջուկային միավորը (ստորադաս նախադասությունը, դերբայական դարձվածը) միջուկային միավորի (գերադաս կամ բուն նախադասության) շուրջն է. *Ուկրաինայում, դու հո տեսնում ես՝ ինչ է կատարվում: Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում: Այդ երկրի համար Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունեք ընծա տանելու:*

Սա կոչում ենք **շրջադաս** դիրք²:

Այս բոլոր դեպքերում առմիջուկային տարրը դիտարկվում ու բնութագրվում է միջուկային տարրի համեմատ, դրա դիտանկյունից: Բայց կարելի է դիտանկյունը փոխել: Հետևաբար կարող ենք ասել, որ միջադաս երկրորդական նախադասության համեմատությամբ գլխավոր նախադասությունը շրջադաս է:

Այս «շրջադաս» հասկացության ներմուծման շնորհիվ մեզ հաջողվել է 1) հայտնաբերել դերբայական դարձվածի դիրքային նոր շրջադաս տար-

² Դիրքերի մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Հ. Չաքարյան**, Շարադասական դիրքերը և դրանց արժեքները հայերենում, «Ձառուկյանական ընթերցումներ – 2011», Եր., 2011, էջ 114 – 125:

բերակ, 2) վերամեկնաբանել երկրորդական նախադասությանը միջադասված գլխավորի երևույթը, 3) նկարագրել շրջադաս ածանցի երևույթը:

1) Շրջադաս դերբայական դարձվածի օրինակ են վերոհիշյալները.
Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում: Այդ երկրի համար Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունեք ընծա տանելու: Համոզվելու համար փոխենք դերբայական դարձվածների դիրքը դարձնելով վերջադաս. **Ես սիրում եմ միայնակ նստել երեքուն լույսերում: Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունեք ընծա տանելու այդ երկրի համար:**

2) Երկրորդական նախադասությանը միջադասված գլխավորի մասին է սույն հոդվածի երկրորդ մասը (տե՛ս ստորև):

3) Ածանցները³ փաստորեն լինում են՝

1. նախածանց՝ **համա-կարգ,**

2. վերջածանց՝ **խայթ-ոց,**

3.1. միջածանց՝ **հրմշտ-կ-ել, գր-ոտ-ել,**

3.2. ներածանց՝ **դմբլո, պլոկել,**

4. շրջածանց՝ **ստոր-գետն-յա, ան-զգ-ա, վեր-արկ-ու, բաց-առ-իկ, տարա-զն-աց** (ավելանում են նույն քայլում՝ միաժամանակ):

Այս շրջադաս ածանցները (շրջածանցները) փաստորեն նախածանցից ու վերջածանցից կազմված բաղադրյալ ածանցներ են: Կառուցվածքով դրանք հեռադրական գուգադիր ածանցներ են, ինչպես նմանօրինակ շաղկապները (*ոչ թե... այլ, եթե... ապա, ոչ միայն... այլև*), որ երկու բաղադրիչից կազմված մեկ միավոր են: Շրջածանցները ևս երկու բաղադրիչից կազմված մեկ միասնական միավոր են, քանի որ բառակազմական հիմքին ավելանում են նույն քայլում՝ միաժամանակ:

Ի տարբերություն **համաձանցավոր** բառերի (*վերստուգում, անօրինական, մակբայական*), որոնցում նախածանցն ու վերջածանցը հիմքին միանում են տարբեր քայլերում (ոչ միաժամանակ), շրջածանցով կազմությունները պետք է կոչել **շրջածանցավոր** բառեր:

2. Միջադաս գլխավոր նախադասության և միջանկյալ կառույցների տարբերակման խնդիրը

Շրջադաս երկրորդական նախադասության ամենատարածված դեպքը հեղինակի միջադաս խոսք պարունակող ուղղակի մեջբերված խոսքն է:

- *Իմ տղաները, - մեջ ընկավ Լուսիկը, - բանակ գնացել, եկել են:*

«*Չուք, - ասացինք, - էս երկրի տերն եք. քաղաքն էլ է ձերը, գյուղն էլ*»:

Մրանցում գլխավոր նախադասությունը հեղինակի խոսքն է, որն ընդունված է որպես միջադաս բնութագրել մեջբերված խոսքի, այ-

³ Ածանցումը շարահյուսական երևույթ չէ: Սակայն դրան համառոտ անդրադառնում ենք, քանի որ նախ խոսքը բառակազմական միավորների շարադասության մասին է, երկրորդ սա հարմար գուգահեռ է շարահյուսական շրջադաս դիրքի քննարկման տեսակետից:

սինքն՝ երկրորդական նախադասության նկատմամբ: Մակայն փոխադարձության սկզբունքով անանուն է մնում մեջբերված խոսքի, այսինքն՝ երկրորդական նախադասության դիրքը: Ուրեմն շրջելիության սկզբունքը պահպանելու, հետևողական լինելու դեպքում պետք է կարողանանք ասել, որ վերջին օրինակներում առկա է շրջադաս մեջբերված խոսք, այսինքն՝ շրջադաս երկրորդական նախադասություն:

Ինչպես տեսանք, հանդիպում են նաև սովորական բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնցում առկա է շրջադաս երկրորդական բաղադրիչ նախադասություն: Դրանք մեծ մասամբ շրջուն շարադասության դրսևորումներ են: Բանավոր անկաշկանդ խոսքում դրանք հաճախադեպ են, սակայն գրավոր խոսքում համեմատաբար սակավադեպ են: Գլխավորի նկատմամբ շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասության օրինակներ են

Ամեն ինչ, մեզ այդ ժամանակ թվում էր, լավ է:

Խոսքս, տեսնե՛ք, ուր է գնում քաջ որսկանի գյուլլի պես: (Հ. Թ.)

Իմ ծննդավայրում, արդեն հինգ տարի է, չեմ եղել:

Արցախյան ճակատի մեր զինվորները, ինն ամսից ավելի է, խրամատներից դուրս չեն գալիս:

Այդ տխմարին, մտածում էի, դա էլ քիչ է:

Ընկերներս, կարծում եմ, ինձ մենակ չեն թողնի:

Որոշ հավանական մասնակիցներ, միանգամայն հնարավոր է, շուկա մտնելուց հրաժարվեն պատժից վախենալու պատճառով:

Երգերիս մեջ, դու գիտե՛ս, ինձ ոչ ոք չի ճանաչում: (Ե. Չ.)

Դու գնում ես՝ չգիտեմ ուր... (Վ. Տ.)

Մեր սահմաններում, դու տեսնում ես, չէ՞, ինչ է կատարվում:

Իմ գործերին, ես քեզ զգուշացնում եմ, երբեք չխառնվես:

Քո այդ տարօրինակ խոսքերով, ոչ մի կերպ գլխի չեմ ընկնում, ինչ ես ուզում հասկացնել ինձ:

Հակառակ հայեցակետից դիտված՝ սրանցում առկա են միջադաս գլխավորով նախադասություններ:

Այսպիսի նախադասությունները, սակայն, լեզվաբանական գրականության մեջ կա՛մ չեն քննարկվում⁴, կա՛մ համարվում են նախադասություններ, որոնց մեջ առկա է միջանկյալ նախադասություն: Եվ ընդ-

⁴ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (շարահյուսություն), Եր., 1987: Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի շարահյուսություն, Եր., 1986: Մ. Աբրահամյան, Ն. Պառնապյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Եր., 1976: Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազոյան, Լեզվաբանական բառարան, Եր., 1975: Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987: Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն (դպրոցական դասագիրք), Եր., 1976: Վ. Ավագյան, Հայոց լեզվի շարահյուսություն (դպրոցական դասագիրք), Եր., 1985: Լ. Եզնեկյան, Հայոց լեզու, Եր., 2005: Ա. Պապոսյան, Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն (ուսումնական ձեռնարկ), Եր., 2003: Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր, Եր., 1976: Մ. Աբրահամյան, Հայոց լեզու (շարահյուսություն) (բուհական ձեռնարկ), Եր., 2004: Մ. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու, II մաս, Շարահյուսություն, Եր., 1975:

հանրապես հաճախ որպես միջանկյալ է դիտարկվում հենց երկրորդականին միջադասված գլխավոր նախադասությունը: Պատճառն այն է, որ լռելյայն ընդունված է այն թյուր կարծիքը, թե գլխավոր նախադասությունը միջադաս (իսկ երկրորդականը՝ շրջադաս) լինել չի կարող, ուստի նման դեպքերը մտցվում են պրոկրուստյան մահիճի մեջ և մեկնաբանվում որպես այլ ավելի ծանոթ ու սովորական երևույթ, մասնավորապես՝ միջանկյալ կառույց:

Համառոտ անդրադառնանք այս կարգի մեկնաբանություններին:

Ս. Աբրահամյանը «Հայոց լեզու (շարահյուսություն)» դպրոցական դասագրքում (Եր., 1998)՝ «Միջանկյալ նախադասություն» վերնագրի ներքո, ներդրյալ կառույցների հետ խառը ներկայացրել է նաև շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ, օրինակ՝ «Սակայն պատմական այդ հանգամանքը, **կարծում ենք**, այնքան էլ կարևոր չէ» (էջ 257): Այսինքն՝ շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասությունները փաստորեն համարված են միջանկյալ կառույցներով պարզ նախադասություններ:

Գրեթե նույնն է պատկերը Ֆ. Խլղաթյանի դասագրքում⁵:

Մեկ այլ առիթով Ս. Աբրահամյանը, տարբերակելով միջանկյալ և ներդրյալ նախադասությունները, նշել է. «Նախադասության միջանկյալության աստիճանը տարբեր է լինում: Կան միջանկյալ նախադասություններ, որոնք միայն այդպես միայն միջանկյալ կարող էին գործածվել, և, ընդհակառակն, կան այնպիսիները, որոնք հեշտությամբ կարող են փոխել իրենց այդ բաժանվածությունը ու քերականորեն կապվել հիմնական նախադասության հետ»⁶: Որպես կապի սերտացման միջոցներ՝ հեղինակը դիտարկել է կետադրության փոփոխությունը և/կամ շաղկապի հավելումը (էջ 438-439): Նույն տեղում նշված է նաև, որ կան այնպիսի միջանկյալ նախադասություններ, որոնք առանց որևէ փոփոխության կարող են մեկնաբանվել որպես գլխավոր նախադասություններ (էջ 139):

Վ. Առաքելյանը «Հայերենի շարահյուսություն» գրքում (հ. 2, Եր., 1964), տարբերակելով ներդրյալ և միջանկյալ նախադասությունները՝ որպես հիմնական նախադասության հետ շարահյուսորեն չկապված միավորներ, իբրև միջանկյալներ ներկայացնում է նաև շրջադաս երկրորդականով մի քանի բարդ ստորադասական նախադասություններ: Օրինակ՝ «Նա կընդլայնե, **մտածում էի**, լուսավորության ասպարեզը: Եվ դա, **հույս ունիմ**, քեզ կթելադրե երևակայել» (էջ 444-447):

Գ. Գարեգինյանը «Ժամանակակից հայոց լեզու (բարդ նախադասություն)» (Եր., 1984) գրքում նույնպես տարբերակում է նախադասությանը քերականորեն չկապվող, բայց իմաստով կապված երկու տեսա-

⁵ Տե՛ս **Ֆ. Խլղաթյան**, Հայոց լեզու-7 (դպրոցական դասագիրք), Եր., 2000, էջ 143-144:

⁶ **Ս. Աբրահամյան**, **Վ. Առաքելյան**, **Վ. Քոչյան**, Հայոց լեզու, II մաս, շարահյուսություն, էջ 438:

կի միավորներ՝ միջանկյալ և ներդրյալ, որոնցից առաջինին վերագրում է վերաբերմունքային, երկրորդին՝ իրազեկային արժեք: Այնուհետև «Միջանկյալ նախադասություններ» վերնագրի ներքո հիմնականում քննարկում է շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ: Ընդ որում՝ հեղինակը նկատում է, որ «կան որոշակի նշանակությամբ դիմավոր բայեր, որոնք միջադաս դիրքով ընկալվում են որպես սոսկ **միջանկյալ**, իսկ առաջադաս դիրքով՝ նաև որպես **գլխավոր**: Այդ բայերից են՝ *թվում է, կարծում եմ, վստահ եմ, համոզված եմ, ասում են, տես(եք), պատահում է, հասկանալի է, տեսնում եք, պարզվում է* և այլն»: Այս թվացյալ երկվությունը հիմնավորելու նպատակով հեղինակը, իմաստային ու քերականական կապից բացի, ներմուծում է «ձևական կապ» հասկացությունը՝ առանց սահմանելու դրա տարբերությունը քերականական կապից: Այսպես՝ հեղինակը գրում է, որ միջանկյալ նախադասությունները «ոչ թե քերականական, այլ իմաստային կապի մեջ են գտնվում նշված միավորների [ամբողջ նախադասության կամ նրա մի անդամի] հետ, քանի որ չեն ընկալվում ո՛չ որպես գլխավոր, ո՛չ որպես երկրորդական, ո՛չ էլ որպես անկախ համադաս նախադասություն: Արտաքնապես, սակայն, մանավանդ երբ նրանք կապվում են շաղկապներով, թվում է, թե քերականական կապ այնուամենայնիվ կա: Այս կապը, սակայն, սոսկ ձևական է» (էջ 366-367): Ինչպես տեսնում ենք, հակասությունները շատ են, և դրանք հաղթահարել չի հաջողվել: Դրա պատճառն այն է, որ ինչը չի տեղավորվել նախօրոք մշակված լեզվաբանական կադապարի (տեսության) մեջ, մի կերպ հարմարեցվել է դրան՝ փոխանակ կադապարը հարմարեցվել լեզվական իրողություններին և դառնար լիարժեք ու անհակասական:

Ա. Սարգսյանը «Ժամանակակից հայերենի կետադրությունը» (Եր., 2012) ձեռնարկում նույնպես տարբերակում է ներդրյալ և միջանկյալ նախադասությունները: Երկրորդները, ի տարբերություն առաջինների, «թեև ձևականորեն, սակայն քերականորեն կապվում են այն նախադասությանը, որի կազմում են», և տրոհվում են ստորակետերով կամ բուրժով (էջ 79-80): Հետո պարզվում է, որ, ի տարբերություն Գ. Գարեգինյանի, «ձևական կապ» արտահայտությունը վերաբերում է ոչ միայն քերականությանը (արտահայտության դիտվածքին), այլև իմաստին (բովանդակության դիտվածքին). «Քերականական այդ կապը իմաստային առումով հիմնականում ձևական է, սակայն արտահայտության պլանում շատ հստակ է»: Իբրև միջանկյալ նախադասություններ բերված օրինակների մի մասը՝ առաջադաս, մի այլ մասը շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ են: Օրինակ՝ «**Նկատի՛ ունեցեք**, որ դա արվում է ձեր օգտին»: «**Կարծում եմ**՝ ապացույցները համոզիչ են»: «Ապացույցները, **կարծում եմ**, համոզիչ են» (նույն տեղում):

Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ» (Եր., 1974) գրքում՝ վերաբերական բառերի ու բառախմբերի շար-

քում, թվարկել է նաև այնպիսի կառույցներ, որոնք հաճախ հանդես են գալիս որպես շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասության գլխավոր բաղադրիչ՝ *ճիշտ է (որ)*, *գարմաննալի է (որ)*, *հաճելի է (որ)*, *ցավալի է (որ)*, *ցանկալի է (որ)*, *կարող է պատահել որ*, *կասկածելի է (որ)*, *հասկանալի է (որ)*, *կհավատա՞ս (որ)*, *ներեցե՛ք (որ)*, *չմտածես (թե)*, *չկարծե՛ք (թե)*, *նշվում է (որ)*, *ասվում է (որ)*, *ասում են (թե)*, *հայտնի է (որ)* և այլն: Հեղինակը դրանք համարել է «անդեմ նախադասության արժեք ունեցող միադեմ ձևեր, որոնք **որ** կամ **թե** շաղկապներով ուղեկցվելու դեպքում ձևականորեն հանդես են գալիս որպես գլխավոր նախադասություններ, առանց դրանց՝ որպես միջանկյալ նախադասություններ» (էջ 379-387): Ասվածից տրամաբանորեն կարելի է բխեցնել, որ հիշյալ կառույցները շաղկապով ուղեկցվելիս միջադաս դիրքում նույնպես կարող են լինել գլխավոր նախադասություն (թեկուզ ձևակա-նորեն), սակայն հեղինակը այդ դեպքը չի ներկայացրել ու չի քննարկել:

Մ. Աբեղյանը «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» (Երկեր, հ. 2, Եր., 1974) աշխատության «Միջանկյալ խոսքեր» վերնագրի ներքո գրել է. «Միջանկյալ ասվում են այն խոսքերը, որոնք մտնում են ուրիշ խոսքի մեջ՝ առանց քերականորեն կապակցվելու նրանց հետ»: Սակայն փակագծերի մեջ առնված ներդրյալ նախադասություններից և վերաբերա-կանի վերածված արտահայտություններից (*ո՛վ գիտե, հո՛ գիտե՞ք*) բացի՝ իբրև միջանկյալ խոսք է ներկայացրել նաև «գլխավոր խոսքը [գլխավոր նախադասությունը], երբ մտնում է երկրորդականի մեջ, օրի-նակ՝ *Նա վաղը, մյուս օրը, կարելի է, կգա*»: Բերել է նաև հետևյալ օրի-նակները. *Տիգրանը, ասում են, դեռ չի վերադարձել իր ճանապարհոր-դությունից: Այն ժամանակ, չէ՞ս հիշում, նա արդեն մեռել էր* (էջ 500-501): Ինչպես տեսնում ենք, շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորա-դասական նախադասության գաղափարին ամենից ավելի մոտեցել է Մ. Աբեղյանը՝ թեև ինքն իրեն հակասելու գնով (գլխավոր ու երկրորդա-կան նախադասությունները, բնականաբար, չեն կարող քերականորեն միմյանց կապակցված չլինել, այսինքն՝ նշված նախադասություննե-րում իրականում չկա «միջանկյալ խոսք»): Մ. Աբեղյանը փաստորեն արձանագրել է, որ գլխավոր նախադասությունը կարող է միջադասվել երկրորդականին, սակայն փոխանակ այդ երևույթին համապատաս-խան բնորոշում և առանձին անուն տալու խցկել է «միջանկյալ խոսք» հասկացության մեջ:

Փաստորեն շարահյուսական շրջադասության երևույթը մինչ այժմ կա՛մ շրջանցվել՝ չի դիտարկվել, կա՛մ մեկնաբանվել է որպես այլ երևույթ⁷:

⁷ Հայտնի է, որ մասնագետները գիտական, առավել ևս ուսումնամեթոդական հետազոտություններ կատարելիս սովորաբար խուսափում են բնագրերում հանդիպող այն օրինակներից, որոնք հակասում են իրենց որդեգրած տեսությանը, հայեցակար-գին: Այդ պատճառով տեսադաշտից դուրս են մնում հատկապես այն երևույթները, որոնք համեմատաբար փոքր տարածում ունեն և ուսումնական տեսակետից հրատապ խնդիրներ չեն առաջացնում:

Այժմ փորձենք ցույց տալ վերոհիշյալ կառույցների սկզբունքային տարբերությունը միջանկյալ կառույցներից:

Միջանկյալ կառույցը սովորաբար սահմանվում է որպես նախադասության անդամների հետ քերականորեն չկապված բառ, կապակցություն կամ նախադասություն, որ արտահայտում է ասույթի նկատմամբ վերաբերմունք (*Ասածդ, ինչ խոսք, օրենք է ինձ համար: Պապը լուռ ծխում է, տատը ցած է դրել շյուղերն ու, չգիտես ինչու, ծնկներին է խփում: Սկզբում հուսահատված էինք, բայց շուտով մենք, արհ ու տես նր, գործը գլուխ բերեցինք*): Ընդգծված կառույցները իրենց բնույթը չեն փոխում առաջադաս կամ վերջադաս լինելու դեպքում (*Ինչ խոսք, ասածդ օրենք է ինձ համար: Ասածդ օրենք է ինձ համար, ինչ խոսք*)⁸:

Ի տարբերություն սրանց՝ շրջադաս երկրորդականով վերոհիշյալ նախադասություններից յուրաքանչյուրում ընդգծված մասը միջանկյալ կառույց չի կարող համարվել հետևյալ պատճառներով:

Ա. Ընդգծված մասը քերականորեն կապվում է նախադասության մնացած մասի հետ, այդ պատճառով մեծ մասամբ կարելի է ավելացնել այդ կապը բառային միջոցով արտահայտող շաղկապ: Ավելին, այդպիսի նախադասությունները հաճախ հենց շաղկապով էլ հանդիպում են.

Մենք բոլորս, տեսնո՞ւմ եք, որ ձեզ հետ այլևս չենք ուզում աշխատել: Իմ ընկերները, չգիտեմ, թե ովքեր են:

Այդ խնդիրը, ինձ համար միևնույնն է, թե ինչ լուծում կատանա:

Իսկ այդ մարդը, վստա՞հ ես, որ մեզ հետ անկեղծ է խոսում:

Այսօրվա հանրահավաքում, ինձ թվում է, որ շատ ժողովուրդ չի լինի:

Այս կեղտաբիծը, չե՞ս համոզվում, որ անհնար է օճառով վերացնել:

Իսկ փողկապդ, վիզդ միշտ լվա՞, որ հագնելիս շուտ չյուղոտվի:

Անձրևը տանում է մտքերս, չգիտեմ, թե ուր:

Ի դեպ, հանդիպում են նաև այնպիսի օրինակներ, որոնցում զանազան պատճառներով շաղկապ հնարավոր չէ ավելացնել առանց շարադասական որոշ փոփոխության:

Դեպի ո՞ւր, ինձ ասա՞, թոչում ես այդպես արագ: (Գ. Դ.)

Ի՞նչ կա, չգիտեմ, իմ առջև պահված... (Հ. Թ.)

Ո՞վ է, տեսե՞ք, տանջվում մթնում... (Հ. Թ.)

Անշաղկապ օրինակներում քերականական կապը շատ ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ ընդգծված մասը դարձնում ենք առաջադաս, ինչպես նաև ավելացնում շաղկապ. *Թվում էր, (թե) ամեն ինչ լավ է: Տեսե՞ք, (թե) խոսքս ուր է գնում քաջ որսկանի գյուլլի պես: Արդեն հինգ տարի է, (ինչ) իմ ծննդավայրում չեմ եղել: Ինն ամսից ավելի է, (որ) արցախյան ճակատի մեր զինվորները խրամատներից դուրս չեն գալիս: Կարծում եմ, (որ) ընկերներս ինձ մենակ չեն թողնի: Մտածում էի, (որ)*

⁸ Վերաբերականի ածեքով միջանկյալ կառույցը, եթե եղանակավորում է ոչ թե ամբողջ նախադասությանը, այլ միայն մեկ անդամի, ապա սովորաբար իր դիրքը չի կարող փոխել:

այդ տիմարին դա էլ քիչ է: **Միանգամայն հնարավոր է**, (որ) որոշ հավանական մասնակիցներ շուկա մտնելուց հրաժարվեն պատժից վախենալու պատճառով: **Դու գիտե՞ս**, (որ) երգերիս մեջ ինձ ոչ ոք չի ճանաչում: **Զգիտեմ**, (թե) դու ուր ես գնում... **Դու տեսնում ես**, չէ՞, (թե) մեր սահմաններում ինչ է կատարվում: **Բնձ ասա՛**, (թե) դեպի ուր ես թռչում այդպես արագ: **Զգիտեմ**, (թե) ինչ կա իմ առջև պահված... **Տեսե՛ք**, (թե) ով է տանջվում մթնում...

Բ. Ընդգծված մասը մնացածի համեմատ արտահայտում է ոչ թե վերաբերմունք կամ գոնե լրացուցիչ տեղեկույթ, այլ քերականորեն (հաճախ էլ՝ հաղորդակցական առումով) նախադասության գլխավոր միտքը⁹: Հենց այդ պատճառով՝

Գ. Միջանկյալ համարվող մասը որոշ դեպքերում հնարավոր չէ նախադասությունից հանել, քանի որ մնացած մասը քերականորեն անավարտ և կամ իմաստով թերի է մնում: Օրինակ. *Որոշ հրավիրյալներ, միանգամայն հնարավոր է, հրաժարվեն ճաշկերույթին մասնակցելուց: Իմ ծննդավայրում, արդեն հինգ տարի է, չեմ եղել: Իմ ընկերները, չգիտեմ, թե ովքեր են:*

Դա նշանակում է, որ ընդգծվածը նախադասության անկապտելի մասն է, մասնավորապես գլխավոր բաղադրիչը:

Դ. Շրջադաս երկրորդականը և գլխավոր նախադասությունը ենթարկվում են ժամանակների համաձայնության կանոններին:

Մենք փաթաթվել էինք վերարկուների մեջ, բայց քամին, թվում էր, ուզում է մեզ թռցնել: Այս բարդ նախադասության համադաս բաղադրիչների ստորոգյալները անկատար անցյալով են (*փաթաթվել էինք, թվում էր*): Դրանցից երկրորդին ստորադասված նախադասության ստորոգյալը, ըստ ժամանակների համաձայնության կանոնի, ներկա ժամանակով է (*ուզում է*):

Մինչդեռ համանուն կամ արտաքուստ նմանատիպ վերաբերականները (միջանկյալ կառույցները) քարացած ժամանակաձևեր են և չեն ենթարկվում ժամանակների համաձայնության կանոններին: *Մենք փաթաթվել էինք վերարկուների մեջ, բայց քամին, թվում է, ուզում էր մեզ թռցնել:* Այստեղ երկրորդ համադաս նախադասության ստորոգյալն է *ուզում էր*, իսկ *թվում է* արտահայտությունը վերաբերական է, որ կարող է փոխարինվել *ասես, կարծես* հոմանիշներով: Նախորդ օրինակում նման փոխարինում հնարավոր չէ:

Ե. Շրջադաս երկրորդականին գերադաս նախադասությունը (որ համարվում է իբր միջանկյալ կառույց) առաջադաս դարձնելու դեպքում ակնհայտորեն ու անվիճելիորեն գլխավոր նախադասություն է.

⁹ Ընդհանրապես հաղորդակցական առումով գլխավոր տեղեկույթը կարող է արտահայտվել մերթ երկրորդական (ստորադաս) նախադասությամբ (Նա ասաց, որ **հիմնարկում կրճատումներ են լինելու**), մերթ՝ գլխավորով (**Մարգիսը**, որ իմ դպրոցական ընկերն է, **այսօր նշանակվել է բնապահպանության նախարար**):

Ղու տեսնում ես, չէ՞, թե Ուկրաինայում ինչ է կատարվում: Մա մեկնաբանվում է՝ իբր դիրքից է կախված՝ քննարկվող կառույցը միջանկյալ միավոր է, թե՞ գլխավոր նախադասություն: Բայց քննարկվող կառույցը դիրքի այսպիսի փոփոխության դեպքում չի փոխում իր իմաստը, հետևաբար անտրամաբանական են դրան տարբեր գործառույթներ վերագրելը և տարբեր անուններ տալը: Մանավանդ որ իսկապես միջանկյալ կառույցները ևս, ինչպես տեսանք, չեն փոխում իրենց իմաստն ու գործառույթը դիրքի փոփոխության դեպքում:

Այսպիսով հիմնավորվում է մեր առաջադրած այն տեսակետը, որ վերոհիշյալ կառույցները երկրորդական նախադասությանը միջադասված գլխավոր նախադասություններ են, այսինքն՝ գործ ունենք շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասությունների հետ:

Այս հիմնավորումից հետո հարց է ծագում, թե ինչու նշված կառույցները համարվում են ոչ թե գերադաս, այլ միջանկյալ միավորներ: Որպես պատճառ կարելի է նշել հետևյալ հանգամանքները:

1. Կա կանխակալ կարծիք, թե ստորադաս միավորը չի կարող իր մեջ առնել գերադաս միավորը: Այս կարծիքը տեսաբաններին մղում է անտեսելու, շրջանցելու դրան հակասող փաստերը կամ ստիպում դրանց զարտուղի մեկնաբանություններ տալու¹⁰:

2. Շրջադաս երկրորդականով բարդ նախադասության գլխավոր բաղադրիչի միջադաս դիրքը, տրոհումը և մանավանդ շաղկապի գեղջումը նրան արտաքուստ շատ են նմանեցնում միջանկյալ կառույցի: Փաստորեն հաճախ շփոթվում ու նույնացվում են «միջադաս (դիրք)» և «միջանկյալ (կառույց)» հասկացությունները:

3. Նշված կառույցներն առավելապես բնորոշ են անկաշկանդ բանավոր խոսքին և քիչ են թափանցում գրավոր խոսք ու, որպես կանոն, անտեսվում են՝ իբրև լուսանցքային երևույթներ կամ օրինաչափություններից շեղումներ:

4. Նշված կառույցների մի մասը հակում ունի վերածվելու կամ արդեն վերածվել է համանուն հարադրավոր վերաբերականի (*ով գիտի, չգիտեմ ինչու, ինքդ ասա, ի՞նչ անեմ, հո գիտե՛ս, ասացեք ինդրեմ, թվում է* և այլն), ու հաճախ դժվար է լինում դրանք տարբերակելը:

5. Դեպքերի սակավության հետևանքով տեսաբանները մինչ այժմ չեն նկարագրել շրջադաս դիրքը¹¹, իսկ գոյություն ունեցող տեսության

¹⁰ Մեջբերվող խոսքին միջադասված հեղինակային խոսքի դեպքում, ինչպես վերը նշվեց, առկա է շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություն: Բայց այդ հանգամանքը սովորաբար լռության է մատնվում: Հազվադեպ բացառություններից տե՛ս **Յու. Ավետիսյան, Հ. Ջաքարյան, Ա. Աբրահամյան**, Ձեռնարկ-շտեմարան, Եր., 2009, էջ 234 (գրքի «Շարահյուսություն» բաժինը գրել է Ա. Աբրահամյանը): Այստեղ արձանագրված է կառույցի անշաղկապ բարդ ստորադասական լինելը, սակայն քննարկված չէ շարադասական յուրօրինակությունը:

¹¹ Բացառություն են տողերիս հեղինակի երկու հոդվածները. Տե՛ս **Հ. Ջաքարյան**, Շրջադաս երկրորդական նախադասությունները հայերենում, «Ժողովածու Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի 90-

սահմաններում հարկ է լինում նշված կառույցները որևէ կերպ դասելու այլ երևույթների շարքին:

6. Հաստատված կարծրատիպերը (հատկապես ռուսական քերականությունից եկող) չեն նպաստում նորովի մոտեցմանն ու տեսության վերանայմանը:

Միայն համակարգային մոտեցումն է թույլ տալիս հայտնաբերելու տեսության մեջ բաց մնացած վանդակը և դա լրացնելու համապատասխան նյութով:

Ի դեպ, գլխավոր նախադասությանը շրջադասվում են հիմնականում ենթակա, ուղիղ խնդիր և հանգման խնդիր երկրորդականները:

Հարկ է նկատել, որ շրջադաս երկրորդականով բարդ նախադասությունները առաջ են բերում նաև կետադրության խնդիրներ: Հատկապես շաղկապի զեղչումը գործող կանոնների շրջանակում արտահայտել չի հաջողվում: Ուստի կա՛մ պետք է այս դեպքում հրաժարվել շաղկապի զեղչումը բուրծով արտահայտելու պահանջից, կա՛մ ենթականոն սահմանել, որ շաղկապի զեղչման դեպքում գլխավոր նախադասությունը երկրորդականից կարող է նաև տրոհվել մի կողմից ստորակետով, մյուս կողմից՝ բուրծով.

Ընկերներս, կարծում եմ՝ ինձ մենակ չեն թողնի:

3. Սակայն, ուրեմն բառերի խոսքիմասային տարարժեքության խնդիրը

Սակայն, ուրեմն բառերը հիմնական կիրառությամբ անվիճելիորեն շաղկապներ են՝ որպես ձևաբանական միավորներ, և սպասարկու բառեր՝ որպես շարահյուսական միավորներ: Մրանց հիմնական դիրքը կապակցված կառույցներից երկրորդի (նախադասության կամ դերբայական դարձվածի) սկզբում է: Երբեմն միայն կարող են միջադասվել երկրորդ կառույցին՝ մեծ մասամբ տրոհվելով (*Մարդկային կյանքի համար 50 տարին երկար ժամանակ է, պատմության համար, սակայն, դա ընդամենը ակնթարթ է: Մեծարեցինք նրան որպես երգչի՝ չմոռանալով, սակայն, նրա գիտական վաստակը*): Եվ քանի որ այս դեպքում շաղկապներն արտաքուստ (ձևականորեն) նմանվում են միջանկյալ միավորների, այդ պատճառով էլ որոշ հեղինակների կողմից նույնացվում են դրանց, այսինքն՝ մեկնաբանվում են որպես վերաբերական (ձևաբանորեն) և միջանկյալ միավոր (շարահյուսորեն)¹²: Դրան նպաստում է այն, որ այդ շաղկապները հաճախ կապակցում են ինքնուրույն նախադասություններ, պարբերություններ, ծավալուն ասույթներ, իսկ **ուրեմն**-ը երբեմն էլ գործածվում է որպես խոսքի սկզբի կամ վերսկսման

ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի (2012 թ., դեկտեմբերի 14)», 2-րդ պրակ, Եր., 2014, էջ 36-40, **նույնի** Շրջադաս ստորադասական կառույցները հայերենում, «Ձահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (2014 թ., հունիսի 10-12), Եր., 2014, էջ 43-50:

¹² Ուրիշ շաղկապներ էլ երբեմն կարող են միջադաս լինել (որ, թե, եթե, քանի որ ևն), սակայն դրանց վերաբերականի արժեք չի վերագրվում, քանի որ չեն տրոհվում:

ազդանշան՝ գնահատվելով որպես թարմատար կամ մակաբույծ բառ:

Սակայն շաղկապի դեպքում այսօրինակ գնահատմանը նպաստող հանգամանք է և այն, որ դրա մի շարք կիրառություններում զիջական որոշ իմաստ կա («այնուամենայնիվ, բայց և այնպես»), ինչն արձանագրված է որոշ բառարաններում¹³: Թերևս այդ պատճառով է, որ **սակայն**-ին վերագրվում է նաև զիջական վերաբերականի դեր:

Ինդիքն այն է, թե այս շաղկապները միջադաս դիրքում շարունակում են մնալ շաղկապնե՞ր՝ վերաբերականի լրացուցիչ երանգով, թե՞ վերածվում են լիարժեք վերաբերականի՝ ձևաբանորեն, և միջանկյալ միավորի՝ շարահյուսորեն: Եթե առաջին դեպքն է ճիշտ, ապա այդ շաղկապները չի կարելի կոչել **միջանկյալ բառեր**, քանի որ վերջիններս քերականորեն կապված չեն նախադասությանը, մինչդեռ շաղկապները ինքնին քերականական կապի ապահովման միջոց են և սկզբունքորեն տարբեր են միջանկյալ միավորներից: Ավելին, թերևս տեղին չէ այդ շաղկապների՝ միջադաս դիրքում տրոհելը, որն էլ գուցե թյուրըմբռնման պատճառներից է:

Եթե երկրորդ դեպքն է ճիշտ, այսինքն՝ միջադաս դիրքում այդ բառերը վերաբերականներ են, ապա պետք է խոսել խոսքիմասային համանունության (տարարժեքության) մասին և ապացուցել, որ միջադաս **սակայն** և **ուրեմն** բառերը կապակցական (շաղկապական) նշանակություն չունեն: Բայց դա անհնար է, դրա համար չկան բավարար հիմքեր: Նկատենք, որ միջադաս **սակայն**-ը և **ուրեմն**-ը առանց իմաստի փոփոխության կարող են փոխել իրենց դիրքը և դառնալ առաջադաս կամ վերջադաս, հետևաբար նույնարժեք են ցանկացած դիրքում: Նույնիսկ խոսքի սկզբում գործածվող **ուրեմն** մակաբույծ բառը, կարելի է պնդել, որ կապակցման երանգ է ակնարկում. նշում է տվյալ խոսքի կապը համանման այլ խոսքերի հետ, կապը՝ տվյալ խոսքի և դրա անհրաժեշտությունը առաջ բերած իրավիճակի միջև և այլն: Դրանով իսկ այդ **ուրեմն**-ը դառնում է խոսքի յուրատեսակ ներածական և «բուֆերային» բառ, խոսքի սկզբի դժվարությունը մեղմող, «փափուկ» սկիզբ ապահովող և ուշադրություն հրավիրող թարմատար արտահայտություն:

Չետևաբար կարելի է պնդել, որ **սակայն** և **ուրեմն** բառերը բոլոր դեպքերում շաղկապ են, իսկ որոշ դեպքերում կարելի է դրանցում տեսնել ընդամենը վերաբերականի հավելյալ երանգ: Բայց դա չի կարելի չափազանցել մինչև խոսքիմասային երկարժեքություն տեսնելը, միջադաս և վերջադաս կիրառությամբ դրանք լիարժեք վերաբերական հռչակելը, ինչը համարում ենք թյուրըմբռնում: Այլ կերպ ասած՝ **սակայն**-ի և **ուրեմն**-ի առնչությամբ «շաղկապ / վերաբերական» տարբերակումը շինծու է՝ հիմնված միջանկյալ բառերին բնորոշ կետադրության վրա:

Այս թյուրըմբռնման առաջացմանը նպաստել է ևս մի հանգամանք:

¹³ Տե՛ս, օրինակ, **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976; Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Եր., 1969-1980:

Կարծում ենք՝ շատ բան սկսվել է նրանից, որ *սակայն*-ը հոմանիշ է ոչ միայն *բայց*-ին, *բայց և այնպես*-ին և ռուսերեն *но*-ին, որոնց միայն շաղկապ լինելը չի վիճարկվում, այլև ռուսերեն *однако*-ին, որը համարվում է թե՛ շաղկապ, թե՛ վերաբերական (տե՛ս Викисловарь): Վերջինս նշանակում է ոչ միայն «բայց» (շաղկապ), այլև «այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, միննույնն է»՝ այս երկրորդ՝ զիջական նշանակությամբ գնահատվելով որպես վերաբերական: Մա թերևս նույն թյուրըմբռնումն է, որ կրկնվել է *սակայն*-ի դեպքում, քանի որ հիմք չկա ենթադրելու *однако* շաղկապի և *однако* վերաբերականի համանունություն: Ուստի հավանական է, որ գործ ունենք ռուսերենագիտության ազդեցության հետ:

Ուրեմն-ի կապակցությամբ էլ պիտի նկատել, որ ռուսերենի հետևանքի շաղկապները (օրինակ՝ *следовательно, значит, стало быть, и так и так* են) երբ միջադաս դիրքում են լինում, համարվում են միջանկյալ միավոր (*вводное слово*)¹⁴:

Հայերենագիտական գրականության մեջ պատկերը հետևյալն է:

Հայերեն բացատրական և այլ հայտնի բառարաններում *սակայն*-ը տրված է միայն որպես շաղկապ, ինչպես *բայց*-ը¹⁵: Միայն Չ. Աղաջանյանն է ներկայացրել երկու նշանակությամբ՝ որպես շաղկապ և վերաբերական¹⁶:

Ուրեմն-ը, ըստ Ս. Մալխասյանցի, վերաբերականի արժեք չունի: Ըստ Է. Աղայանի՝ շաղկապ է, սակայն կարող է լրացուցիչ ունենալ վերաբերականի «դե, այդ դեպքում, որ այդպես է», «վերջապես, վերջիվերջո» նշանակությունները: Ըստ «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի»՝ շաղկապ է, սակայն կարող է, որպես միջանկյալ բառ, լրացուցիչ ունենալ «հապա, ապա» նշանակությունը: Ըստ Ա. Սուքիասյանի՝ եղանակավորող բառ է (*հետևապես, հետևաբար, ուստի, ապա* բառերի նման): Ըստ «Հայ-ռուսերեն բառարանի» և «Հայերեն-անգլերեն բառարանի»՝ շաղկապ է: Ըստ Չ. Աղաջանյանի՝ երկարժեք է՝ շաղկապ և վերաբերական:

Ս. Աբրահամյանը «Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը» գրքում (Եր., 1959) նշել է, որ միջադաս կիրառության դեպքում *սակայն* շաղկապի դերը «որոշ չափով մոտ է լինում եղանակավորող բառի դերին» (էջ 194): Բերված օրինակներից են. «Երգում ենք սեր, երգում ենք մահ, Երգում պայքար ու աշխատանք, Մեր երգերում, *սա-*

¹⁴ Ռուսերենագիտության մեջ *вводное слово* ասելով՝ հասկանում են միջանկյալ բառ, որը կարող է ունենալ նաև եղանակավորող նշանակություն, այսինքն՝ համարժեք լինել հայերենի վերաբերականին (տե՛ս Википедия):

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., 1944-1945; Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան; Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան; Ա. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967; Հայ-ռուսերեն բառարան, Եր., 1987; Ն. Բարաթյան և այլք, Հայերեն-անգլերեն բառարան, Եր., 2006)

¹⁶ Չ. Աղաջանյան, Արդի հայերենի իմաստաարժեքային գույզաձևությունների բառաբերականական բառարան, Եր., 2017:

կայն, չկա Այսօր ո՛չ սեր, ո՛չ խոհ, ո՛չ կյանք» (Ե. Չ.): «Թագավորի դեմքի վրա փայլեց գոհունակության մի ժպիտ, որը, **սակայն**, զարմանք պատճառեց վիրաբույժին» (էջ 194-195): **Ուրեմն**-ի մասին նման վերապահում չկա:

Գ. Գարեգինյանը «Շաղկապները ժամանակակից հայերենում» գրքում (Եր., 1963) **սակայն** շաղկապի միջադաս և վերջադաս գործածությունների մասին գրել է. «Հիմնականում օգտագործվելով կապակցվող մասի սկզբում՝ այս շաղկապը կարող է, առանց իմաստային որևէ լուրջ փոփոխություն առաջացնելու, հանդես գալ նաև նախադասության տարբեր անդամներից առաջ (մեծ մասամբ ստորոցյալի) և նույնիսկ նախադասության վերջում: Շարադասական այս հատկանիշով այս շաղկապը մոտենում է եղանակավորող բառերին: Միջանկյալ բառի գործածություն ունեցող այս շաղկապի կետադրությունը դեռ կանոնարկված չէ» (էջ 153):

Նույն գրքում **ուրեմն** շաղկապի մասին գրված է. «Կապակցվող նախադասության մեջ հանդես գալով միջադաս կամ ետադաս գործածությամբ՝ այս բառը իր դերով մոտենում է կապակցական դեր կատարող եղանակավորող բառերին: Հաճախ նախորդ կամ հաջորդ մասից բաժանվում է ստորակետով» (էջ 268): «Որոշ դեպքերում այս շաղկապի հետևության նշանակությունն այնքան է աղոտանում, որ նա հանդես է գալիս միայն տարբեր ասույթների միջև ձևական կապեր նշելու դերով: Հատկապես ուշադրության արժանի են այն դեպքերը, երբ նա ընդհատված խոսակցությունների կամ մտքերի կապակցմանն է ծառայում: Հետաքրքիր են այս շաղկապի կիրառությունները թարմատարի նշանակությամբ, երբ նրա տեղի կամ անտեղի գործածություններով պատմողը ի մի է հավաքում իր մտքերը, ամփոփում ասելիքը և ժամանակ շահում նոր միտք զարգացնելու համար» (էջ 267):

Ա. Պապոյանը և Խ. Բաղիկյանը «Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն» ուսումնական ձեռնարկում (Եր., 2003) գրել են. «Միջանկյալ բառեր կարող են դառնալ նաև որոշ շաղկապներ (*թեկուզ, սակայն, էլ, ուրեմն, այսպ...*)» (էջ 199)՝ նկատի ունենալով դրանց գործածությունը վերաբերականի արժեքով: Սակայն այս պնդումը հիմնավորող որևէ օրինակ չեն բերել:

Գրեթե նույնը տեսնում ենք Ս. Աբրահամյան և այլք, «Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, շարահյուսություն» գրքում (Եր., 1976), որտեղ ևս **սակայն, ուրեմն** շաղկապների մասին ասված է, որ դրանք կարող են հանդես գալ որպես միջանկյալ բառեր, և որևէ օրինակ բերված չէ (էջ 295):

Մ. Ասատրյանը «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» գրքի Գ հատորում (Եր., 1977) **բայց, սակայն** հոմանիշ շաղկապների մասին գրել է. «Դրանց մեջ նկատվում է նաև զուտ կիրառության ձևի տարբերություն, որն արտահայտվում է նրանում, որ **սակայն** շաղկապը

դրվում է ոչ միայն կապակցվող նախադասության սկզբում, այլև կարող է միջադաս կիրառություն ևս ունենալ, անջատվել նախադասության մյուս անդամներից դադարով՝ այսպիսով շփման եզրեր հանդես բերելով եղանակավորող բառերի հետ» (էջ 280): Բերված են հետևյալ օրինակները. «Այս մտածմունքը, *սակայն*, փոփոխություն չառաջացրեց երիտասարդի որոշման վրա»: «Վշտերն ու տանջանքները, *սակայն*, անկարող էին ընկճել նրա աննկուն ու հպարտ հոգին» (էջ 281): **Ուրեմն** շաղկապի միջանկյալ կիրառության մասին այս գրքում ոչինչ չկա:

Մ. Ասատրյանը «Ժամանակակից հայոց լեզու, ձևաբանություն» գրքում (Եր., 1983) գրել է, որ վերաբերականները «կապակցական դեր չեն կատարում» (էջ 439): Դա նշանակում է, որ ըստ հեղինակի՝ շաղկապները չեն կարող միաժամանակ վերաբերական լինել: Եվ իրոք, նա ճիշտ չի համարում **ուրեմն** և այլ շաղկապների՝ վերաբերականի նշանակություն վերագրելը (տե՛ս էջ 444): Նույն հեղինակը «Ժամանակակից հայոց լեզու, շարահյուսություն» գրքում (Եր., 1987) գրել է, որ նախադասության որևէ անդամի եղանակավորող վերաբերականները միջանկյալ բառեր չեն, այլ նախադասության անդամներ են (էջ 321-324), իսկ իր նախորդ՝ ձևաբանության գրքում վերապահում է արել ամբողջ նախադասությանը եղանակավորող վերաբերականների համար դրանք համարելով միջանկյալ բառեր (տե՛ս էջ 441):

Յու. Ավետիսյան, Հ. Զաքարյան, «Ձևաբանություն» գրքում (Եր., 2015) գրված է. «Երբեմն **սակայն**, **ուրեմն** շաղկապները վերաբերականի նշանակություն են ստանում, երբ լինում են միջադաս դիրքում և ստորակետերով տրոհվում են որպես միջանկյալ բառ. *Բոլորին հրավիրատուն էր ուղարկվել, խնամիներից ոչ ոք, սակայն, հրավերքին չմասնակցեց: Մեր գերազանցիկներն, ուրեմն, կմասնակցեն այդ մրցույթին*» (էջ 178): «Վերաբերականի արժեքով կարող են հանդես գալ **սակայն**, **ուրեմն** շաղկապները, երբ միջադաս դիրքում են (*Ինձնից, սակայն, ավելին էին սպասում: Դե, ուրեմն, կգաս ինձ հետ*)» (էջ 183): «Տրոհվող վերաբերականի արժեք են ձեռք բերում **սակայն**, **ուրեմն** շաղկապները միջանկյալ կիրառությամբ» (էջ 186): Նույն գրքում **սակայն**-ը տրված է ոչ միայն համադասական շաղկապների, այլև զիջական վերաբերականների ցուցակում (տե՛ս էջ 182): Ըստ նույն գրքի՝ **սակայն**-ը վերջադաս դիրքում վերաբերականի արժեք չունի և չի տրոհվում. «*Փնտրել եմ նրան, չեմ գտել սակայն*» (էջ 168): «*Կե՛ր, թող ոչ ոք չիմանա սակայն*» (էջ 292):

Յու. Ավետիսյան և այլք, «Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ» բուհական դասագրքում (Եր., 2016) գրված է. «Երբեմն **սակայն** շաղկապը վերաբերականի նշանակություն է ստանում, երբ լինում է միջադաս դիրքում և ստորակետերով տրոհվում է որպես միջանկյալ բառ (էջ 137):

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Աբրահամյանի մի թեթև ակնարկը՝ **սակայն** շաղկապի՝ միջադաս տրոհվող կիրառության դեպքում վերաբե-

րականի երանգ ստանալու վերաբերյալ, այլ հեղինակների կողմից գնալով ուռճացվել է մինչև ոչ միայն **սակայն**, այլև **ուրեմն** բառերի խոսքիմասային տարարժեքության մասին պնդումները:

Եզրակացություն

1. Լեզվական գծային միավորների դիրքային երեք բնութագրերին՝ առաջադաս, միջադաս, վերջադաս, պետք է հավելել չորրորդը՝ շրջադաս դիրքը, որը հոդվածում քննարկվում է շարահյուսական մակարդակում:

2. Որպես միջանկյան միավոր դիտարկվող այն ստորոգական կառույցները, որոնք առաջադաս դիրքում և մանավանդ ստորադասական շաղկապի առկայությամբ գերադաս նախադասություն են, նույն գործառույթ ունեն ցանկացած դիրքում՝ անկախ շաղկապի առկայությունից:

Շարահյուսական կառույցի շարադասական փոփոխությունը, նույն իմաստի պահպանմամբ հանդերձ, կարող է հանգեցնել նույն երևույթի տարատեսակների (կապ / շաղկապ, նախադիր / հետադիր են) կամ դիրքային տարբերակների (առաջադաս, միջադաս, վերջադաս, նախադաս, հետադաս), բայց ոչ՝ տարաբնույթ երևույթների (միջանկյալ կառույց / գլխավոր նախադասություն) առաջացման: Սա վերաբերում է նաև հաջորդ կետին:

3. **Սակայն, ուրեմն** բառերը բոլոր դիրքերում շաղկապներ են: Միայն երբեմն, հատկապես միջադաս դիրքում կարող են հավելյալ ձեռք բերել վերաբերականի երանգ: Բայց դա բավարար չէ պնդելու, թե այդ դեպքում առկա է խոսքիմասային տարարժեքություն:

Կարող ենք պնդել, որ խոսքիմասային տարարժեքության որոշման համար տարբերակիչ հատկանիշ են իմաստը (խոսքիմասային նշանակությունը) և գործառույթը, բայց ոչ շարահյուսական դիրքը (շարադասությունը) և կետադրությունը: Խնդիրն այն է, որ շարադասությունը կամընտրական է և ընդամենը ոճական նրբերանգում է առաջ բերում, իսկ կետադրությունը պայմանական է, կամայական և ընդամենը օժանդակ դեր ունի գրավոր խոսքի ճիշտ ընկալման առումով:

ОГАНЕС ЗАКАРЯН – О некоторых спорных проблемах синтаксиса армянского языка. – Эта статья посвящена следующим трем вопросам.

1. Лингвистические линейные единицы по своему положению (позиции) имеют не три характеристики: *препозитивное, интерпозитивное* и *постпозитивное*, а четыре. Четвертое – *перипозитивное* положение, когда характеризуемая единица окружает другую единицу.

2. Рассматриваемые как вводные единицы те интерпозитивные конструкции, которые являются главными предложениями в препозитивном положении, на самом деле имеют это же значение и выполняют ту же функцию в любом положении.

В армянском языке существуют сложноподчиненные предложения, придаточное предложение которых по отношению к главному предложению занимают не только препозитивное, интерпозитивное или постпозитивное, но и перипози-

тивное положение: **Ընկերներս, կարծում եմ, (որ) ինձ մենակ չեն թողնի: Իմ ծննդավայրում, արդեն հինգ տարի է, (ինչ) չեմ եղել.** Последние, однако, в лингвистической литературе до сих пор либо не обсуждались, либо считались простыми предложениями, содержащими вводное предложение. Т. е. главное предложение, из-за своего интерпозитивного положения по отношению к придаточному, считалось синтаксической единицей, находящейся вне пределах грамматической конструкции предложения.

В армянском языке существуют также перипозитивные причастные обороты: **Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում:**

3. Союзы *սակայն, ուրևան*, приобретающие модальный оттенок в интерпозитивном или постпозитивном положении, не теряют своей роли союза и не приобретают частеречную омонимию.

Ключевые слова: *относительное положение, препозитивное, интерпозитивное, постпозитивное, перипозитивное (положение), главное предложение, вводная единица, модальное слово, союз, частеречная омонимия*

HOVHANNES ZAKARYAN – On Some Controversial Problems of the Syntax of the Armenian Language. – This article is about the following three issues.

1. Linguistic linear units, according to their position, do not have three characteristics: *prepositive, interpositive, and postpositive*, but four. The fourth is the *peripositive* position when the characterized unit surrounds another unit.

2. Considered parenthetical (inserted) units are those interpositive constructions, which are main clauses in the prepositive position, actually have the same meaning and perform the same function in any position.

In Armenian, there are such complex sentences, in which the subordinate clause occupies not only prepositive, interpositive and postpositive positions in relation to the main clause, but it can also happen in the peripositive position: **Ընկերներս, կարծում եմ, (որ) ինձ մենակ չեն թողնի: Իմ ծննդավայրում, արդեն հինգ տարի է, (ինչ) չեմ եղել.** The latter, however, either have not been discussed till nowadays in linguistic literature or have been considered simple sentences with parenthetical clauses. It means that the principal clause, being in an interpositive position compared to the subordinate clause, has been considered to be such a syntactic unit that remains outside the limits of the sentence's grammatical structure.

In Armenian there are also peripositive participial phrases: **Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում:**

3. The conjunctions *սակայն, ուրևան*, acquiring a modal connotation in an interpositive or postpositive position, do not lose their role as conjunction and do not acquire part-of-speech homonymy.

Key words: *relative position, prepositive, interpositive, postpositive, peripositive (position), principal clause, parenthetical unit, modal word, conjunction, part-of-speech homonymy*

ԿԱՆԳՆԵԼ ԵՎ ՆՍՏԵԼ ԲԱՅԵՐԻ ԼՐԱՑՈՒՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

ԳԱՅԱՆԵ ՉՈՓՈՒՐՑԱՆ

Լեզուներում խոսքի մասերն առանձնանում են լրացումառության տարբեր աստիճաններով, որոնք հատկապես ի հայտ են գալիս փոխաբերություններում: Բառերի փոխաբերական ընկալումները խմբավորվում են դարձվածքներում որպես՝

- ա) դարձվածային սերտաճումներ (իդիոմներ)¹,
- բ) միասնություններ (իդիոմատիկ արտահայտություններ)²,
- գ) կապակցություններ³:

Ժամանակակից հայերենի դարձվածքների խոսքիմասային պատկանելության, կառուցվածքային դասակարգման վերաբերյալ նշանակալի է Ա. Մուրվալյանի քննությունը, ըստ որի՝ դարձվածքները դասակարգվել են ձևաբանական հինգ արտահայտություններով՝ «ածական + գոյական», «գոյական + ածական», «դերբայ + գոյական», «գոյական + գոյական», «գոյական + բայ»⁴:

Խ. Բաղիկյանը դարձվածքների ձևաբանական հատկանիշները քննել է նաև շարահյուսական տեսանկյունից՝ տարբերակելով նաև եղանակավորող դարձվածային միավորներ⁵:

Ուսումնասիրելով դարձվածքների բաղադրիչների կապակցելիական հնարավորությունները՝ պարզ է դառնում, որ դրանց բաղադրիչների միջև ի հայտ են գալիս լրացումառության այնպիսի իրողություններ, որոնք մի դեպքում ընդհանրական են, մյուս դեպքում՝ բարբառային, ուստի դրանց քննությունը կարևոր է միջլեզվական հարաբերությունները քննելու առումով: Լրա-

¹ «Սերտաճում» անվանամբ բնութագրվում են այն կայուն կապակցությունները, որոնց «բաղադրիչները իմաստային ամենասերտ կապերով են կապված իրար հետ, և կապակցության ընդհանուր իմաստը չի բխում նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից» (Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Եր., 1986, էջ 19-20):

² Դարձվածային միասնություններում ամբողջ կայուն կապակցության իմաստը որոշ չափով պատճառաբանված է. այսինքն՝ դարձվածային միասնության իմաստը համարյա թե բխում է առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից: Նորից ամբողջ միասնությունը վերաիմաստավորվում է, բայց ոչ սերտաճումների նման (տե՛ս նույն տեղը):

³ Դարձվածային կապակցությունները այնպիսի կառույցներ են, որոնց բաղադրիչները հիմնականում պահպանում են իրենց իմաստային ինքնուրույնությունը, բայց իրենց կապերով նորից մտնում են կախյալ (տե՛ս նույն տեղը): Այս տիպի կապակցությունները Ն. Շանսկին անջատեց և դարձրեց 4 խումբ՝ անվանելով դրանք դարձվածային արտահայտություններ, որոնք բաժանում է 21 խմբի՝ հաղորդակցական և ոչ հաղորդակցական (տե՛ս **Шанский И. М.** Фразеология современного русского языка. Изд. 2-е, М., 1969. Изд. 3-е, М., 1985, с. 87-88):

⁴ Տե՛ս **Ա. Մուրվալյան**, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Եր., 1959, էջ 44-45:

⁵ Տե՛ս **Խ. Բաղիկյան**, նշվ. աշխ.:

ցումառության տեսանկյունից հատկապես հետաքրքիր են բայական դարձվածային միավորները, որոնցից սույն աշխատանքում առանձնացրել ենք **կանգնել** և **նստել** չեզոք սեռի հականիշ բայերով արտահայտությունները:

Բանալի բառեր – *լրացումառություն, դարձվածք, պարագաառություն, դարձվածային սերտաճում, միասնություն, կապակցություն, զուգաբայ*

Կանգնել և **նստել** բայերը, ըստ Գ. Ջահուկյանի ներկայացրած կապակցելիական հնարավորությունների, բնութագրվում են պարագաառությամբ⁶, որոնք, ըստ ձևաբանական արտահայտության, հանդես են գալիս ինչպես թեքվող բառերով ու բառաձևերով, այնպես էլ չթեքվող բառերով, ինչը վկայում է կապակցման տարբեր եղանակների (կառավարում, առդրություն) առկայության մասին:

Տեղի պարագա

Կանգնել և **նստել** բայերի կապակցելիական հնարավորությունների քննությունից պարզ է դառնում, որ դրանք առավել շատ պահանջում են տեղի պարագա լրացում: «Տեղի պարագա+**նստել**/**կանգնել** բայ» կադապարով հարաբերությունները՝

ա) մի դեպքում դարձվածային սերտաճումներ են, որոնց «կապակցության ընդհանուր իմաստը չի համապատասխանում բաղադրիչների իմաստին և չի բխում նրանց իմաստների գումարից»⁷, ուստի **նստել** և **կանգնել** բայերի տեղի պարագա լրացումները բառային կազմով անբաժանելի են, իսկ իմաստային հատկանիշով՝ բացարձակորեն ձուլված:

բ) Մյուս դեպքում՝ դարձվածային միասնություններ, որոնց «բաղադրիչները իմաստաբանորեն անբաժան են, սակայն դրանցում դարձվածային ընդհանուր իմաստը որոշ չափով պատճառաբանված է դարձվածային միավոր կազմող բաղադրիչների փոխաբերական իմաստով»⁸:

Վերոնշյալ հարաբերություններով տեղի պարագաները կարող են արտահայտվել.

1. տրական հոլովով, որոնք պահանջել են անձնանիշ ենթակա և կիրառվել հիմնականում երկբաղադրիչ կառույցներում: Դրանցից են՝

ա) **գլխին նստել** դարձվածքը, որն առաջին իմաստով նշանակում է «մեկի վրա բռնանալ, իշխել, իրեն ենթարկել, ցանկացածի պես հետը վարվել», իսկ երկրորդ իմաստով՝ «երես առնել, լպիրշանալ, չենթարկվել» (Եկավ չորս տարի թագավոր նստեց մեր գլխին (ԴԴ): Եկել են **գլխներին նստել**՝ մեր ջուրը մեզ խնայում են,- բարկացավ Մարկոսը (ԴԴ): Ախար, քրդերը ամենն այսպես են, հենց որ նրանցից վախենում

⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 461-466:

⁷ Խ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 57-59:

⁸ Նույն տեղում:

ես, *գլխիդ նստում են* (Բ))⁹: Նշյալ կառույցի առաջին իմաստին հոմանիշ է նաև **ուսերին նստել** դարձվածքը (Այդ կինը *նստել է* ամուսնու *ուսերին*, իր ասածը անել է տալիս),

բ) **Բախտին նստել** դարձվածքը, որը նշանակում է «մեկի բախտին (ամուսնությանը) արգելք հանդիսանալ» (Բավական չէ, որ մեծ աղջիկն ընկավ իրենց վիզը, և այլևս նրա երեսը չի նայելու, այլևս իր վատ վարմունքով փոքր քույրերի «բախտին նստեց»),

գ) **Բկին նստել** կամ **չոքել** դարձվածքը, որը նշանակում է «աներեսաբար, հարկադրանքով, համառորեն, մեկին ստիպել մի բան անելու, բկիցը բռնել» (*Բկին նստեց*, թե մի քանի մանեթ տուր (ՀԲԲ)): Վերջինիս զուգահեռ կիրառվում է նաև **կոկորդին նստել** կամ **չոքել** դարձվածքը՝ իմաստային նույն կիրառությամբ,

դ) **Գլխին կանգնել** դարձվածքում **կանգնել** բայը ևս գլուխ գոյականով արտահայտված պարագա է պահանջել, որը իմաստային բոլոր կիրառություններում ենթադրում է անձանիշ ենթակա: Քառիմաստ այս դարձվածքը առաջին իմաստով նշանակում է «անսպասելի հայտնվել, գալ մտքը կանգնել» (Բսկ եթե իմանային ու գային *գլխներին կանգնեին* (ԴԴ)): Երկրորդ իմաստով նշանակում է «մեկին պաշտպան՝ թև թիկունք լինել» (Հերը *գլխին կանգնած* ունենա): Երրորդ իմաստով նշանակում է «պատրաստ լինել բան անելու՝ կատարելու համար» (Օսեփը աչքերը ճպճպացնելով *գլխին կանգնած է*, զինը նաղդ է տալիս (ԱԲ)): Չորրորդ իմաստով նշանակում է «մի բան գլխավորել, գլխավորը լինել» (Չորքի *գլխին կանգնած էր* Բելի գորապետը):

Կանգնել բայը դարձվածք կազմելու ավելի լայն հնարավորություններ ունի բարբառներում, որոնց տեղի պարագա լրացումները, ինչպես **նստել** բայի դեպքում, արտահայտված են թանձրացական գոյականներով:

Բարբառներում տարածված է **պպին կանգնել** դարձվածքը, որը նշանակում է «համառել, կամակորել» (Սա *պպին է կանգնում*, թե չէ որ չէ, հենց էս կես գիշերին պետք է գնամ (ՀԹ)): **Ուխտին կանգնել** դարձվածքը, որը նշանակում է «օգնել, օգնություն ցույց տալ»:

Մեկ այլ դարձվածք՝ **մեջքին կանգնել**, որ նշանակում է «պաշտպան, սատար լինել» (Սարի պես *մեջքիդ կանգնած* յար ունես (ՀԹ)), հանդիպում է նաև **մեջք կանգնել** ձևով (Տեսեք, հա՛, *մեջք կանգնեք* մարդուն, մենակ չթողնեք (մամուլ)), որոնց հոլովական հակադրությունը արտահայտվել է առանց նոր իմաստի հավելման: **Մեջքին կանգնել** դարձվածքին հոմանիշ է նաև **թիկունքին կանգնել** դարձվածքը (Ամեն մի բանակն ընտրեց փահլևան, *Կանգնած թիկունքին* տրդերանց մեկի (ՀԹ)):

Նստել բայը տեղի պարագա լրացումով է արտահայտվում նաև **գո-**

⁹ Սույն աշխատանքի բոլոր օրինակները հղված են Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան»-ից. <http://www.nayiri.com/imaginedictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=55>

զին (կամ գոգումը) նստել, մորուքը (միրուքը) փետել բազմաբաղադրիչ դարձվածքում, որը **գոգին նստել** և **մորուքը փետել** առանձին դարձվածքներից բաղադրված կազմություն է:

2. Հայցական հոլովով, ինչպես՝ **զլուխը նստել** դարձվածքը, որին ձևով հակադիր, սակայն իմաստով համագոր է ներգոյական հոլովով ձևավորված **զլխում նստել** կառույցը՝ «մի բան լավ հասկանալ՝ ըմբռնել» նշանակությամբ, որոնք, ըստ էության, համանիշ դարձվածքներ են՝ ձևավորված բառային նույն կազմով, ձևաբանական տարբեր արտահայտություններով: Նշյալ դարձվածքները կիրառություններում ենթադրում են վերացական գոյականով արտահայտված ենթակա, ինչպես՝ Այդ միտքը նրա *զլխում* բնավ չէր *նստում*, ինչքան էլ նա շուռ ու մուռ էր տալիս, բայց ոչ մի կերպ չկարողացավ իրեն բացատրել (ԴԴ, թարգմանություն):

Պարագան հայցական հոլովով է արտահայտվել նաև **դուրս կանգնել** դարձվածքում, որը բնորոշ է ժողովրդախոսակցական ոճին՝ որպես անձնանիշ ենթակաառու բայական հատկանիշ, նշանակում է «նշանավոր դառնալ», օրինակ՝ *Դուրս կանգնած* մարդ է (ՀԳԲ):

Տեղի պարագա լրացումով վերոնշյալ երկբաղադրիչ կառույցներին հակադրվում են եռաբաղադրիչ դարձվածքները, որոնք արտահայտված են.

ա) «հատկացուցիչ+տեղի պարագա+**նստել** բայ» մասնակադապարով, ինչպես՝ **մեղադրյալի աթոռին նստել** դարձվածքում:

բ) «ենթակա+տեղի պարագա+**նստել** բայ» մասնակադապարով, ինչպես՝ **գործը գլխին նստել** դարձվածքում,

գ) ներգոյական հոլովով, ինչպես՝ **ուղեղում նստել** դարձվածքը

«Լավ հասկանալ, ըմբռնել» նշանակությամբ (Որքան էլ մարդիկ փորձեցին չհավատալ, այնուամենայնիվ Վարդագարի ասածը հետզհետե *նստում էր* նրանց *ուղեղում*, հավանական թվում շատերին (ԲՄ)): **Գոգումը նստել** դարձվածքը, որը նշանակում է «մեկին սիրելի դառնալ, մեկի կողմից սիրվել» (Հերդ տերտերի գոգումը նստել է): Վերջինս բարբառային արտահայտություն է,

դ) տեղի պարագա լրացումն արտահայտվում է նաև կապական կառույցով, ինչպես՝ **ճանապարհի վրա կանգնել** դարձվածքում, որին բովանդակությամբ հոմանիշ են **ճանապարհը փակել, ճանապարհի կանգնել** դարձվածքները:

Վերոբերյալ օրինակներից հասկացվում է, որ դարձվածքներում տարբեր հոլովներով տեղի պարագա լրացում առնելու ավելի լայն հնարավորություններով օժտված է **նստել** բայը, ընդ որում՝ տեղի պարագա լրացումները հիմնականում արտահայտվել են մարդու մարմնի մաս անվանող բառերով: Նույն բառային կազմով, սակայն այլ հոլովաձևով արտահայտված դարձվածային միավորների հոմանշությունը նրանց քերականական հակադրությունից չի բխում:

Ձևի պարագա

Դարձվածքներ «(տեղի պարագա) // (խնդիր)+ձևի պարագա+**նստել/կանգնել** բայ» մասնակաղապարով արտահայտություններում դարձվածային բաղադրիչները՝

ա) ավելի պակաս միաձույլ են, և դրանց կապը պատճառաբանված է բաղադրիչների փոխաբերական իմաստով,

բ) ավելի թույլ իմաստային կապակցություններ են, և դրանց ընդհանուր իմաստը բխում է կապակցություն կազմող բաղադրիչների բառային իմաստների գումարից: Վերջինս անվանվում է դարձվածային կապակցություն:

Նստել և **կանգնել** բայերի ձևի պարագա լրացումները դարձվածքներում հանդիպում են.

1. Չթեքվող խոսքի մասերով, ինչպես՝ **ծանր նստել** դարձվածքը, որը նշանակում է «երկար ժամանակով մնալ, ամրանալ, ելնելու նշան ցույց չտալ» (Եկավ Մասմա դաշտ, բանակը զարկեց ու *ծանր նստեց* Մըսրա թագավոր (ՀԹ)): **Անբռնել կանգնել** դարձվածքը նշանակում է «մի կերպ գոյությունը պահպանել» (Ապրուստի կողմից միջակ ենք, *անբռնել կանգնում ենք* (Մլխ.)):

Եռաբաղադրիչ դարձվածքներում ձևի պարագա լրացումը հաճախ գուգորդվում է տեղի պարագա լրացման հետ, որն արտահայտված է մի դեպքում գոյականի տրական հոլովով, մյուս դեպքում՝ կապական կառույցով, ինչպես՝ **աստանին թարս նստել, ոտքերի վրա հագիլ կանգնել**:

Հարակատար դերբայով ձևի պարագա լրացումները հանդիպում են ինչպես երկբաղադրիչ, այնպես էլ եռաբաղադրիչ կամ բազմաբաղադրիչ դարձվածքներում՝ արտահայտված «ենթակա+ձևի պարագա+**նստել** բայ» մասնակաղապարով, ինչպես՝ **թները ծալած նստել** դարձվածքը, որը նշանակում է «անգործ մնալ, ոչինչ չանել, չաշխատել» (Բոլորն աշխատում են, փող են վաստակում, իսկ նա *թները ծալած նստել է*):

2. Կապական կառույցով, որին բնորոշ է «խնդրային ձևի լրացում»¹⁰ քերականական իմաստը. այս գործառույթով են հանդիպում *պես, նման* կապերն ու նրանց խնդիրները, ինչպես՝ **լեռան պես կանգնել**, որը նշանակում է «հաստատ ու անսասան կանգնել, կանգուն լինել, դիմագրավել» (Ամբողջ ժողովուրդը *լեռան պես կանգնեց* թշնամու դեմ): **Սարի նման կամ պես կանգնել** դարձվածքը, որը նշանակում է «1. որպես հզոր պաշտպան, հովանավոր, 2. հաստատուն» (Օախսի մեծ մասը քեռիները, հորաքրոջ ու մորաքրոջ տղաներն են քաշել... Գրիշաս էլ նրանց համար է *սարի պես կանգնած*, Թիֆլիս ու Բաքու գնալիս գինին ու խորովածի գառը հետն է տանում: Տես մեր հինավուրց եկեղե-

¹⁰ Վ. Քոսյանը դարձվածային միավորներին անդրադառնում է որպես բառակապակցությունների քերականական առանձնահատկություններ ունեցողների (Տե՛ս Վ. Ա. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Եր., 1975, էջ 182-183, 431-432):

ցիները, քանի դար է անցել, բայց *սարի պես կանգնած են*): **Առանց կոպեկի նստել** դարձվածքը, որը նշանակում է «դրամ չունենալ» (Փողերը աջ ու ձախ պարտ է տվել, հիմա էլ *առանց կոպեկի նստել է*): **Քոթուկի նման կանգնել** դարձվածքը, որը նշանակում է «ոչինչ չհասկանալ, փայտի նման կանգնել» (Չորս բոլորը մարդիկ վազվզում էին, գոռգոռում, իսկ սա անզգա, անտարբեր, *քոթուկի նման կանգնել էր*):

Երկբաղադրիչ դարձվածքներին հակադրվում են բազմաբաղադրիչ դարձվածքները, որոնցից առանձնացրել ենք **դառը դատել՝ դատարկ նստել, թարս նստել՝ շիտակ խոսել** խոսակցական դարձվածքները՝ կազմված համադասական հարաբերությամբ բառակապակցություններից, որոնց մեջ ներկայացված գործողություններն արտահայտում են հաջորդաբար կատարվող հումանիշ իրողություններ, գուցե դրանով է պայմանավորված դարձվածքի բուրժուական տրոհումը: Դարձվածքներից առաջինը նշանակում է «դժվար աշխատանք թափել, բայց իր վաստակածի տերը չլինել» (Խեղճ աղքատը *դառը դատի, դատարկ նստի*, հե յ աշխարհ (ԱԻ)), իսկ երկրորդը՝ «անկեղծ խոսել», որն իմաստով հարաբերակից է **ծուռ նստել՝ շիտակ խոսել** դարձվածքին:

Դառը դատել և **դատարկ նստել** բառակապակցությունները առանձին կիրառություններում ևս գիտակցվում են որպես դարձվածք, առաջինը նշանակում է «դժվար աշխատանք կատարել, դժվարությամբ ձեռք բերել», ինչպես «Ինչ որ կուզես՝ առ տար, ամա ն, *Դառը դադած դեղին ոսկին*» (ՀԹ) օրինակում, իսկ երկրորդը՝ ձեռնունայն մնալ, գուրկ մնալ նշանակությամբ, ինչպես «*Դատարկ նստեմ քեզանից, ուրդի*» օրինակում: Վերջինս ասվում է այն որդիներին, որոնցից որևէ ակնկալիք չունեն ծնողները:

Չափի պարագա

Դարձվածքներում «չափի պարագա+**նստել** բայ» կադապարով ձևավորվում են դարձվածային միասնություններ, որոնց առաջին բաղադրիչի իմաստից որոշակի վերաիմաստավորմամբ բխում է դարձվածքի ընդհանուր իմաստը:

Դարձվածային կապակցություններում **նստել** բայի չափի պարագա լրացումներն արտահայտվում են *էժան* և *թանկ* հականիշ բառերով:

էժան նստել, թանկ նստել դարձվածքներում լրացումների հականշությունը պետք է արտահայտվեր նաև դարձվածքների բովանդակության մեջ, սակայն օրինակները ցույց են տալիս, որ սրանք անվանում են տարբեր հասկացություններ: Բերված դարձվածքներից առաջինը նշանակում է «փոխհատույց լինել, փոխհատուցել՝ փոխհատուցվել» (Եվ դու կարծում ես, թե դա քեզ վրա *էժան ն կնստի*): Երկրորդը առաջին իմաստով նշանակում է «շատ ծախս պահանջել, բարձր գնով ձեռք բերվել, մեծ ծախսերի հետ կապված լինել», երկրորդ իմաստով՝ «անախորժ հետևանքներ ունենալ, վատությամբ փոխհատուցվել, դրա ծանր պատիժը կրել» (Չգիտեի դրա հարգը, չգիտեի ինչքան *թանկ եմ նստում*

իրենց վրա (թարգմ.): Եթե հանկարծ գաղտնիքը բացվի, շատ պարզ է, որ իր վրա *թանկ կնստի* (ՔԹ): Մեկ այլ օրինակում **էժան նստել** կառույցի բայը դրսևորվել է ժխտական խոնարհմամբ, ինչպես՝ «Այս գնդակը *էժան չի նստի* նրան...», վերքը ցույց տալով, հայերին սպառնում է տղան» նախադասության մեջ՝ արտահայտելով այլ իմաստ, որով պայմանավորված էլ դարձվածաբանական բառարանում վերջինս դիտարկվել է որպես առանձին դարձվածք:

Ի հակադրություն վերոնշյալ օրինակների, որոնցում նշյալ բայերը կիրառվել են չեզոք սեռի քերականական իմաստով՝ **Բերանը կապել նստել, Ձեռքը/Ձեռքը խաչել նստել** դարձվածքներում **նստել** բայը, համապատասխանաբար **կապել** և **խաչել** զուգաբայերով պայմանավորված, արտահայտում է ներգործական սեռի իմաստ՝ պահանջելով սեռի ինդիք լրացում: Բայի նշված կիրառությունը հետաքրքիր է արժույթի տեսանկյունից՝ դրսևորելով կրկնասեռություն: Առաջին դարձվածքը նշանակում է՝ «1. լուռ ու մունջ նստել, խոսակցությանը չխառնվել, 2. չուտել, չիմել», երկրորդը՝ «ինչ անելը չիմանալ անելանելի, ծանր դրության մեջ լինելով»: Օրինակ՝ *Ձեռք խաչել նստել ես*, բա մեր տան գործերն ո՞վ պիտի անի: Կանչել եմ, որ ինձ օգնես և ոչ թե *ձեռքդ խաչես նստես* խանումի պես:

Հայերենի դարձվածքներում **նստել** և **կանգնել** չեզոք սեռի հականիշ բայերի լրացումառության հնարավորությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ բայերը գերազանցապես պահանջում են բուն տեղի, ձևի և չափի պարագա լրացումներ: Վերջիններս մի դեպքում արտահայտվում են հոլովաձևերով և կապական կապակցություններով, մյուս դեպքում՝ չթեքվող խոսքի մասով: Հոլովաձևերով արտահայտված որոշ լրացումներ ունեն այլ հոլովով արտահայտված զուգաձևեր, որոնք առկա են հայոց լեզվի բարբառային շերտում: Խնդրո առարկա բայերով ձևավորված դարձվածքները հիմնականում ժողովրդախոսակցական լեզվի արտահայտություններ են:

Կապակցելիական ավելի լայն հնարավորություններով օժտված է **նստել** բայը, որը որոշ դարձվածքներում հանդես է բերում կրկնասեռություն. այն, *կապել* և *խաչել* զուգաբայերով պայմանավորված, արտահայտում է ներգործական սեռի քերականական իմաստ՝ պահանջելով սեռի ինդիք լրացում:

ГАЯНЕ ЧОПУРЯН – Дополнение глаголов стоять и сидеть во фразеологизмах. – Изучение возможностей дополнения глаголов-антонимов среднего рода к армянским глаголам *стоять и сидеть* показывает, что эти глаголы требуют дополнительных дополнений места, формы и размера. В одном случае последние выражаются морфемами и союзами, а в другом - неизменяемой частью речи. Некоторые дополнения, выраженные морфемами, имеют пары, выраженные другими морфемами, присутствующими в диалектном слое армянского языка. Фразы, образованные рассматриваемыми глаголами, либо разговорные, либо имеют разговорный вариант.

Глагол *сидеть* наделен более широкими связочными возможностями, которые в некоторых предложениях имеет двойной род - связывать и пересекать, благодаря конъюнктивным глаголам, выражает грамматическое значение пассивного рода, требуя дополнения рода.

Ключевые слова: *дополнение, фразеологизм, обстоятельство, фразовое схождение, единство, союз, спряжение*

GAYANE CHOPURYAN – Completion of the Verbs to Stand and Sit in Phraseological Units. – The study of the possibilities of completing the neuter antonym verbs to the Armenian verbs to stand and sit shows that these verbs require more additions of place, form and size. In one case, the latter are expressed by morphemes and conjunctions, and in the other, by an invariable part of speech. Some additions expressed by morphemes have pairs expressed by other morphemes present in the dialect layer of the Armenian language. The phrases formed by the verbs in question are either colloquial or have a colloquial variant.

The verb to sit is endowed with wider connective possibilities, which in some sentences has a double gender - connect and cross, thanks to conjunctive verbs, expresses the grammatical meaning of the passive gender, requiring the complement of the gender.

Key words: *addition, phraseological unit, circumstance, phrasal convergence, unity, union, conjugation*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- 1. Յուրի Ավետիսյան** – քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ
Юрий Аветисян – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой армянского языка ЕГУ
Yuri Avetisyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of the Chair of Armenian Language, YSU
Էլ. փոստ՝ yuriavetisyan@ysu.am
- 2. Լիանա Սարգսյան** – քանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
Лиана Саркисян – кандидат филологических наук, доцент кафедры армянского языка ЕГУ
Liana Sargsyan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Language, YSU
Էլ. փոստ՝ liana.sargsyan@ysu.am
- 3. Արտաշես Սարգսյան** – քանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
Арташес Саргсян – кандидат филологических наук, доцент кафедры армянского языка ЕГУ
Artashes Sargsyan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Language, YSU
Էլ. փոստ՝ artashes.sargsyan@ysu.am
- 4. Լալիկ Խաչատրյան** – քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ
Лалик Хачатрян – доктор филологических наук, профессор, заведующий лабораторией лингвистических исследований Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна
Lalik Khachatrian – Sc. D. in Philology, Professor, Head of Linguistics Research Laboratory of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Էլ. փոստ՝ lalik.khachatryan@ysu.am
- 5. Աննա Աբաջյան** – քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ
Анна Абаджян – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Anna Abajyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics YSU
Էլ. փոստ՝ abajyan.anna@ysu.am
- 6. Փարանդեմ Մեյտիխանյան** – քանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
Парандзем Мейтиханян – доктор филологических наук, доцент кафедры армянского языка ЕГУ
Parandzem Meytikhanyan – Sc. D. in Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Language, YSU
Էլ. փոստ՝ parandzemmeytikhanyan@ysu.am

7. **Ալվարդ Խաչատրյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Алвард Хачатрян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Alvard Khachatryan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics YSU
 Էլ. փոստ՝ alvard.khachatryan@ysu.am
8. **Նարինե Գիրարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Нарине Дилбарян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Narine Dilbaryan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics YSU
 Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am
9. **Շարինե Միքայելյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
Карине Микаелян – кандидат филологических наук, доцент кафедры армянского языка ЕГУ
Karina Mikayelyan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Language, YSU
 Էլ. փոստ՝ miqayelyankarine@ysu.am
10. **Հովհաննես Չարարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, «Տաթև» գիտակրթական համալիրի լեզվաբանության բաժանմունքի ղեկավար
Оганес Закарян – кандидат филологических наук, доцент, руководитель лингвистического отдела Научно-образовательного комплекса «Татев»
Hovhannes Zakaryan – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of Linguistic Department of the Center of Research and Education “Tatev”
 Էլ. փոստ՝ hovzakaryan@yahoo.com
11. **Գայանե Զոփուրյան** – Վանաձորի պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի ասպիրանտ
Гаяне Чопурян – аспирант кафедры армянского языка и литературы Ванadzорского государственного университета
Gaiane Chopuryan – PhD student at the Chair of Armenian Language and Literature, Vanadzor State University
 Էլ. փոստ՝ gayanechopuryan17@mail.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LINGUISTICS

<i>Յուրի Ավետիսյան</i> – Բերականական բառարան. ձևավորման և կառուցվածքի հարցեր.....	3
<i>Юрий Аветисян</i> – Грамматический словарь: вопросы оформления и структуры	
<i>Yuri Avetisyan</i> – Grammar Dictionary: Designing and Structuring Issues	
<i>Լիանա Սարգսյան</i> – Ձևաբանական նշումները արդի հայերենի ուղղագրական, բացատրական բառարաններում	15
<i>Лиана Саркисян</i> – Морфологические примечания в современных армянских орфографических, толковых словарях	
<i>Liana Sargsyan</i> – Morphological Notes in Modern Armenian Orthographic, Definition and Meaning Dictionaries	
<i>Արտաշես Սարգսյան</i> – Անգործածականությունը որպես քերականական ենթակարգերի որոշման հիմնախնդիր	28
<i>Арташес Саргсян</i> – Неупотребительность как проблема определения грамматических категорий	
<i>Artashes Sargsyan</i> – Disuse as a Problem of Defining Grammatical Categories	
<i>Լալիկ Խաչատրյան</i> – Հայերենի ձևաբանական տիպաբանության հարցի շուրջ	35
<i>Лалик Хачатрян</i> – К вопросу о типологии армянского языка	
<i>Lalik Khachatryan</i> – On the Question of Typology of Armenian Language	
<i>Աննա Աբաջյան</i> – <i>Որ, թե</i> շաղկապների բազմագործառնությամբ դերը արևելա-լիակայերենում	45
<i>Анна Абаджян</i> – Многофункциональная роль союзов <i>որ, թե</i> в восточноармянском языке	
<i>Anna Abajyan</i> – The Multifunctional Role of the Conjunctions <i>որ, թե</i> in Eastern Armenian	
<i>Փարանձեմ Մեյտիկհանյան</i> – Նկատառումներ խոսքի մասերի դասակարգման և ներխոսքիմասային հարցերի շուրջ	57
<i>Парандзем Мейтиханян</i> – Соображения вокруг классификации частей речи и внутриречевых вопросов	
<i>Parandzem Meytikhanyan</i> – Considerations around the Classification of Parts of Speech and Inter-Speech Questions	

<i>Ալվարդ Խաչատրյան</i> – Բայական լծորդությունների փոխանցումների պատմական զարգացումն արդի արևելահայերենում	63
<i>Алвард Хачатрян</i> – Историческое развитие переходов спряжения глаголов в современном восточноармянском языке	
<i>Alvard Khachatryan</i> – Historical Evolution of Verb Conjugation Transitions in Modern Eastern Armenian	
<i>Նարինե Գիրարյան</i> – Գրաբարից ժառանգված հոլովական գուգաձևությունների զարգացումն արդի արևելահայերենում	74
<i>Нарине Дилбарян</i> – Развитие форм параллельного склонения, унаследованных из древнеармянского языка, в современном восточноармянском	
<i>Narine Dilbaryan</i> – The Development of Parallel Declension Forms Inherited from Ancient Armenian in Modern Eastern Armenian	
<i>Կարինե Միքայելյան</i> – Եզրույթների դասակարգումն ըստ խոսքիմասային պատկանելության	84
<i>Карине Микаелян</i> – Классификация терминов по частиречевой принадлежности	
<i>Karina Mikayelyan</i> – Classification of Terms by Parts of Speech Affiliation	
<i>Հովհաննես Զարարյան</i> – Հայերենի շարահյուսության մի քանի վիճարկելի խնդիրների շուրջ	93
<i>Оганес Закарян</i> – О некоторых спорных проблемах синтаксиса армянского языка	
<i>Hovhannes Zakaryan</i> – On Some Controversial Problems of the Syntax of the Armenian Language	
<i>Գայանե Գոփուրյան</i> – <i>Կանգնել</i> և <i>նստել</i> բայերի լրացումատությունը դարձվածքներում	110
<i>Гаяне Чопурян</i> – Дополнение глаголов стоять и сидеть во фразеологизмах	
<i>Gayane Chopuryan</i> – Completion of the Verbs to Stand and Sit in Phraseological Units	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին	118
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.y-su.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Hasmik Yesayan
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության 23. 12. 2022: